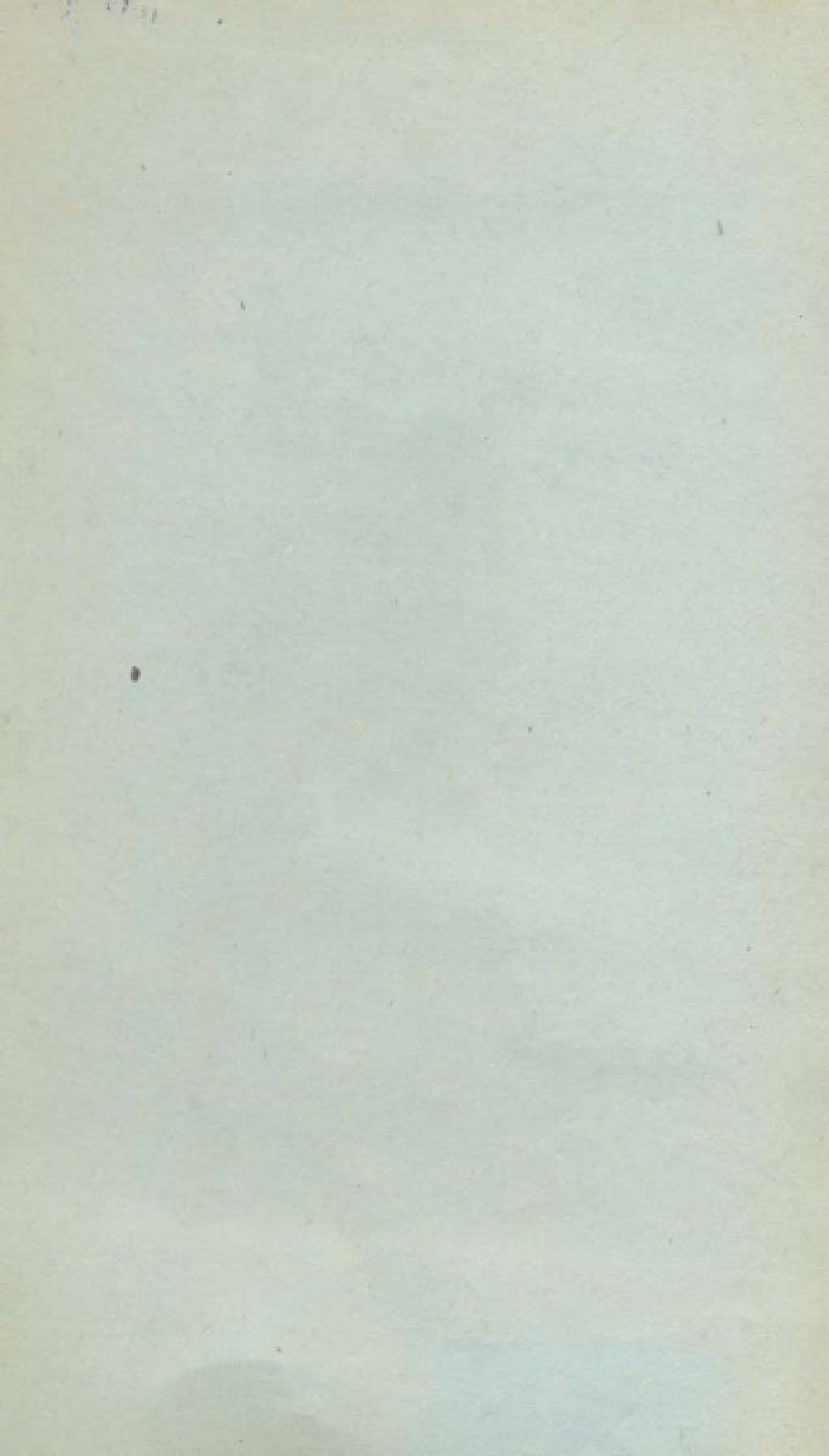

85 1.99.09

U-38

6 NOV 2011

ԱԶԴԱԾՈՅ ՄԵՏԱԳՐՈՒԹԵՐՆ

ԱՊՀ.

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՔՆԵՐԻ ԹԻՇԻ ԵՒ ԲՈՂՈՎԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

8. Դեմքուն երես պահպանություն. — 9. Դեմքուն երես ետ պահպան իշխանություն. — 10. Հետ բարձրացնելու առ պահպանը.

ԳՐԱՑ

Հ. ԽԵՐՍՈՒ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

ԱՐԴՅՈՒՆ. ՈՒԽՏԵՐՆ

ՎԻՃԱՎԱՐ

ՄԻ Ի ԲԱՐ Ե ԱՆ Տ ԳՈՒՐ ԱՆ

1930

251-33-09

Ա-38

ԱԶԳԸՑԻՆ ՄԱՍԿԵՆԱԴՐԱՆ
ՀԱՏՈՐ ՁԻՔ

NATIONALBIBLIOTHEK
BAND CXXVII

UNTERSUCHUNGEN ZUR GESCHICHTE DER ARMENISCHEN LITERATUR

BAND III

**LEONTIUS DER PRIESTER. — LEONTIUS DER PRIESTER
UND MOSES KHORENATZI. — STAMMBAUM DER ARME-
NISCHEN BAGRATIDEN**

VON

P. NERSES AKINIAN

MITGLIED DER MECHITHARISTEN-KONGREGATION

WIEN

MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1930

891.99.09

Ա-38

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՅԵՍԱԶՈՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՆԱԳԻՐ

Հ. Բ. Տ Ա Ր Պ . Գ .

8. ՂԵՏՈՒԴԻՆ ԵՐԵՑ ՊԱՏՐԱԳԻՒՄ . — 9. ՂԵՏՈՒԴԻՆ ԵՐԵՑ ԵՒ ՄԱԿԱՐԱ ԽՈՐԵՆԱԼԻՏ . — 10. ՀԱՅ ԲԱՇԳԱՌԱՏՈՒԴԻՆԵՐՈՒ ՏՈՎ-ՄԱԿԱՐԱԾ .

ԳՐԱՑ

Հ. ՆԵՐՍԻՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

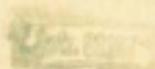
Մասնակի, Ակադեմիա

Վ Ի Ե Ն Ն

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1930

- 5 FEB 2013

10194-2

ՅԱԽԱԳՈՐԾՎԱՆ

«Հետազօտութիւններս կարող են զիս չափազանցութեան մէջ ալ զահալիժել»։ Այս երկիւզով զգածուած էի, երբ կը ձեռնարկէի յայտնագործել Պետնդ երեցի կեանիքի հետքերը։ Ը. և. Թ. դարերու միշտահման աշխարհէն կ'ընթանար նամապարս, առապարհներէ, կիրճներէ, զահաւանիներէ։ Փոքրիկ անզգուշութիւն մը կարող էր դարահոս նենել զիս չափազանցութեանց անդունիքը, կամ համել զիս անծանօթայրեր։ Քայլեցի զգոյշ ուսնափոխութեամբ, շրջասայցեցութեամբ, ուշադիր միշտ կողմնացուցին, զոր անէի ձեռքիս, յառած աշերս առաւունեան աստղին, որ կը փայլեր ընդպալօս։

Ճու ուր կորսնցուցի Պետնդի հետքերը / պատահեցայ ծերունի Մովսէսին։ Անոր այնը ծանօթ երեւցաւ ինձ դիմագծերը կը յիշեցնէին ինձ Պետնդը։ Աւելի մասք զնուրիւն մը համոզեց զիս, թէ սոսյզ իմ վաղեմի բարեկամն է, որուն հետքերուն ի

խնդիր էի : Տարիներու ազդեցութիւնը միայն բերած էր ամոր արտաքննոյն վրայ փոփոխութիւն : Նա շխռատովաճեցաւ իւր նոյնուրիւնը Ղեւննդի հետ . արտաքին վկայ չկրցայ կոչել , որ հաստատէր յայտնուրիւն . բայց կարկառուն նմանուրիւնները կ'աղաղակէին նոյնուրիւնը :

Ես դրոշմեցի ի գիր իմ տպառուրիւններս : Չեմ կրնար տոխպել ընթերցողներս , որ անպատճառ ժայռակից ըլլան իման : Տպառուրիւններս կարող են ենթակայական ըլլայ . կարելի է որ ես զոհ եմ պատրանքի . մղուած եմ չափազանցուրիւններու : Եզրակացուրիւններս կը դնեմ բանաէրներու սեղանին վրայ . բող բնենն , փորձեն , տարրալուծեն եւ այնպէս կտրեն վեխոր :

Բայց այս դատին մէջ չեն կրնար համոզկեր ըլլալ այն պատճառարանուրիւնները , թէ Ղեւննդի ամօրին տարողուրիւնը բաւական չէ ընդգրկելու իւր ծոցը Մովսիսի մեծուրիւնը¹ : Բնախօսները մասնիկի տար-

¹ «Ղեւննդի եւ Խորեմացւոյ նոյնացումն ապացուցանելու համար Հ. Ակիթեանի բերած պատճառարանուրիւնները շահեկան են , ենարամիս , եւ յանուխ համոզիչ կը քուին : Բայց կայ կարեւոր կետ մը որ կը դժուարացնէ այդ նոյնացումը . ի՞նչպէս սեղմեցնել Ղեւննդի գրական Ծինար անձնաւերուրեան մէջ բագմանեւ , հայակապ գրագէտի այն գեղատէր , հելլենուպաշտ , դիցագնապաշտ կրակոս ու արուեստագէտ խանուուածքը , եզօր ու չերմ հայրենատէրի այն նոյն ու ցցուն անհատականուրիւնը որ Խորեմացի անունով ծպտուած Խորհրդաւոր գրողինն է . Ղեւննդ ժամանակագիր մըն է , մինչ Հայոց Պատմուրեան . Հռիփ-

բայուծումով խելամուտ կ'ըլլան զանգուածի
բաղադրիչ մասերուն : Ամէն պոռուղ , բարե-
համ , բարետեսիլ , կ'ենթադրէ իւր ծաղկումի
եւ անումի շրջանները . եւ վերջապէս այս-
օրուան ալեզարդ , ներհուն ծերունին ծանօր-
չէ՞ր մեր հացրերուն , երբ նա այն ինչ բու-
ցուցած իւր դալար այտերուն վրայ մօրուաց
տէզը կը սիզար կը նեմէր հասակակիցներու
մէջ մանուած պերեւեշտներով : Ամէն հասակ
ունեցած է իւր տվյալն տարիքը , ամէն մե-
ծուրին : իւր մանկութիւնն եւ երիտասար-
դուրիւնը : Երէ Դեւնող երիտասարդական
հասակին կրցաւ հիւսնէ իւր Պատմութիւնն
այնքան վայելչօրէն , կը յուսացնէ թէ զար-
գացած տարիքին մէջ պիտի նիւրէր աւելի
հոյակապը , աւելի մեծվայելուչը :

Եւ ոչ ալ , որովհետեւ Ը . դարու վերջա-
լոյսի եւ Թ . դարու արշալոյսի բնուրիւնն
անձանօր է մեզի , պէտք է քերահաւատինք ,
թէ չունի ան բուռուցիչ ոյժ եւ հասցնող զեր-
մուրիւն : Ոչ թէ լոյսն է անզօր , այլ մեր տե-
սուրիւնն է տկար , բափանցելու դարերու
մշուշը , որուն ենեւն է լոյսին շտեմարանը :
Բայց ժամանակը պիտի փարատէ արա-
մուրը . այն ատեն պիտի ցցուին մեր տեսու-
րեան առջեւ դէմքեր , ինչպէս Աշուն Սահա-

սիմեանց , Վարդավառի նոտերուն հեղինակը , բազ-
մարիւ զարծերու հմուտ բարզմանիչը , մեր եին մա-
տենագրութեան ամենէն մեծ բանաստեղծներէն եւ
ամենէն ծաղկեալ մտերեկն մին է» : Ա . Զայանիսն ,
Անակիտ , թ . (1930) , թ . 2 , էջ 104 հն . :

կեան, Աշու Սմբատեան, Բագարան, Սահակ եւ այլն, որոնք դրախտ կը բռացնեն ուր Անտապատի որդիք ամայութիւն էին ցանած, փարախ կը կազմեն ուր զայլերն որչ էին դրած, եւ անտերունչ աշխարհի մէջ միացեալ Հայաստանի հիմերը կը դնեն: Քաղաքական կեանքի այս վերածնունդին յաջորդեց գրական՝ մտաւոր կեանքի վերածնունդը: Աշու Սմբատեանի արքունիքը զթեռդորս Ապիկուռա կը հիւրասիրէ եւ Ասորիքէն Նաև սարկաւագապետը կը հրաւիրուի, աստուածարանական խնդրոց շուրջը վիճարանելու համար: Տարօնի տէրը, մեծն Բագարան կարօտը կը զգայ Յովհաննեու Աւետարանին մեկնութեան եւ Նաև կը փուրայ զոհացում տալ անոր փափազին: Նոյն խոկ իշխանակիններ կը հետաքրքրուին այս Մեկնութեամբ: Շապուհ Բագրատունի կը հրամայէ Ղեւոնդին յօրինել մերձամանակեայ եւ ժամանակակից Պատմութիւն: Խոնչ զարմանիք երէ այս շրջանին ուրիշ իշխան մըն ալ հետաքրքրուեր ազգին ծննդարանութեամբ եւ պատուեր տար Մովսիսին հիմք ձգել «Հայոց պատմութեան»:

Մովսէս Խորենացւոյ «Հայոց Պատմութեան» գրութեան ժամանակը հարկ է դնել Թ. դարու առաջին բառորդին: Եւ որովհետեւ Սահակ Բագրատունի մը ծանօթ է այս շրջանէն եւ Ղեւոնդ հռչակուած իրեւ պատմազիր, բայց «Մովսէս Խորենացի» թէ

անձով եւ թէ հայրենիքով անյայտ, կը ստիպէ ուղիղ դատողութիւնը յեցած խօսող ապացոյցներու վրայ յանգիլ այն եզրակացութեան, որուն յանգեցանի՛ մենի՛ :

Ուսումնափրութիւնս լոյս տեսաւ մաս առ մաս «Հանդէս Ամսօրեայի»ի մէջ յընթացս 1929 եւ 1930 տարիներու²։ Որչափ յառաջացայ հետազոտական նաևապարհիս վրայ, այնչափ աւելի պարզուեցաւ հորիզոնը առջեւս։ Ինչ որ առաջին մասին մէջ մնացած էր մշուշապատ՝ երկրորդ մասին մէջ գտաւ պարզութիւն, յստակութիւն։ Այս կէտք կը յանձնեմ առանձին կերպով ընթերցողներուս ուշադրութեան։ Ուղղելիք եւ Յաւելլիք բաժնին մէջ ալ պիտի գտնեն անոնի՛ ինչ ինչ, յառաւել լուսաւորութիւն շօշափուած խնդիրներու։

Ուսումնափրւեանս ընթացքին խօսուած էր յանախ Բագրատունի տան նիւղագրութեան եւ անդամներու մասին։ Որպէս զի պատկերն աւելի ամբողջական ընծայուի, կցեցի Տոհմածառը հանդերձ բացատրութիւններով։

² «Հանդէս Ամսօրեայ», 1929, էջ 330—348, 458—472, 503—619, 705—718 («Ղեւմնդ երէց պատմագիր՝ մատենագրական՝ պատմական ուսումնափրութիւն մը»). 1930, էջ 8—41 («Մովսէս Խորենացւոյ Ողբը Ղեւմնդ երէցի Պատմութեան վերջաբանն է»), 129—156, 257—272, 381—404 («Մովսէս Խորենացի եւ Ղեւմնդ երէց երկու պատմագիրներու նոյնութեան հարցը»). 637—660 («Հայ Բագրատութիւններու Տոհմածառը»)։

Փափագելի էր ինձ տալ նաեւ Ղեւոնդի ժամանակագրութեան պատկերը։ Այս փափազս մնաց անիրականալի, ուրիշ զբաղումներուս պատճառաւ։

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՒՑ

Եջ

Ը. Վեւոնդ երէց պատմագիր	1—125
1. Կենսագրական գծեր	3—34
2. Պատմութեան ձեռագիրները	34—43
3. Պատմութեան վերնագիրը, կազմը	44—55
4 ա. Հրատարակութիւններ, թարգմանութիւններ, քննութիւններ	55—58
4 բ. Պատմութիւնը	59—65
5. Ազրիւները	65—77
6. Թուզք Օմարաց առ Լեռն կայսր և պատմախանի կայսեր	77—103
7. Նկարագիրը, ոճն և լեզուն	104—125
 Մ. Վեւոնդ երէց և Մովսէս Խորենացի ..	 127—191
1. Մ. Խորենացոյ Աղբը Վեւոնդ երէցի Պատմութեան վերջարանն է	127—181
2. Մ. Խորենացի և Վեւոնդ երէց, երկու պատմագիրներու հայնութեան հարցը ..	182—227
Բագրատունի և Մամիկոննեան տաւներու մրցակցութիւնը	227—248
Արծրունիները	248—252
Ազ է Սահակ Բագրատունի, Մելքոնան Մովսէսի: — Մովսէս և Վեւոնդ առանձներու չուրչը	252—291
 Ժ. Հայ Բագրատունիներու Տնիմածար ..	 293—331
Աւղանիք և Յաւելիք	

Է.

Ա Ե Խ Ո Ւ Գ Ե Ր Լ Յ Պ Ե Տ Մ Ա Գ Ի Բ

Ը.

ՂԵԽՈՆԴ ԵՐԵՑ ՊԱՏՄԱԴԻԲ

Աւելի ուշադրութեան, քան որ վայելածէ, արժանի էր Ղեւոնդ երէց : Իրմով կը վակալին հայ հին մատենագրութեան երկրորդ շրջանի դռները . ինքն է ներկայացուցիչը ութերորդ դարու պատմական դրականութեան, պատմիչը մարտամրոխ ժամանակներու, արաբական հէնին երեւման և նուանումներուն . երբ կը դարձնուէր հայ նկարագիրը նոր սալի վրայ, տեղի կու տարհինը, կը մոռցուէին վաղեմի աւանդութիւններ : Նոր տիրապետութեան տակ հայ նախարարական կազմը նոր փոփոխութիւններու կ'ենթարկուէր, երկրին բախտը արմուղ ձեռքերու կը յանձնուէր, որոնք թարմ եռանդով, նորաձեւ քաղաքականութեամբ կ'անցնէին դործի, բախտի յաջող և անյաջող հովերէն տարութեր : Բաղրատունի ծառը նոր խիզրէր կ'արձակէր հոն, մատաղատունկ նորարողրոջ շառաւիզներ կը դարպանային, կը ծառանային բաղմապտուղ բարգաւաճելու համար յաջորդ դարու մէջ :

Այս առաջանիերու հանդիսատեսն է Դեւնեց, որ կը փորձէ զրի առանցել ինչ որ ականջալուր և ականջառես կը լսէ և կը զգայ:

1. ԿԵՆԱՑՐԱԿԱԼԻՆ ԳՐԵՐ

Դեւնեցի հայրենիքի, ծննդավայրի, ծննդաց, ինչպէս և առ հասարակ կեանքի պարագաներու մասին կը զանուինք կատարեալ ահաստութութեան մէջ: Ժամանակակից ազրիւր չի հոսիր մեղի, որ յազեցնէր մեր հետարբերութեան ծարաւր: Կենացրական տեղեկութիւններ անոր չուրջը յուսամի էր թերեւս լսէլ Բազրուսունի Շապուհ պատմողըն, որ թոռնիկն էր Դեւնեցի Մեկնասին և կը ծաղկեր յաջորդ զարուն մէջ, ուստի և կարող էր զեռ հազորդել ընտանեկան առանցութիւններէն ինչ ինչ, բայց չէ հասած զժքախառարար Շապուհի պատմագրութիւնը մեր ձեռքը: Խակ Շապհաննէս կաթողիկոս ի սպաս կ'անդիտանայ ինչպէս Դեւնեցի պատմազիրքը, նոյնպէս անոր սհմառութիւնը: Կ'երեւայ թէ նաև Արծրունի պատմազը անձանօթ մնացած է Դեւնեց: Աւելի կրտսեր ժամանակի պատմիչներն այլ չեն զիսեր, բացի անուննէն՝ աւելիի բան: Սակաւը, ինչ որ զիսենք իր մասին, կը պարտինք ամրոզնութեամբ նոյն ինքն Դեւնեցի:

Բայց ո՞րքան անփառասէր է պատմիչս .
կը խուսափէ իւր կեանքի ճանազարհի պրայ
թողայ ամենասակար հետքն անդամ , որ կա-
րող ըլլայ մասնել իւր քայլերու ընթացքը :
Եւ ինչո՞ւ այս սքաղումը , սպանենը ամբա-
ծածուկ թագասացներ . խորհրդաւոր է :
Հանդէս մեր բոլոր հարցումներուն՝ իր
կեանքի պարագաներու մասին՝ յուռ է :
Շիսի , տան , լուսք , ուստք . . . ահա բոլոր
կենդանական նշանքներն , որոնք կը ներ-
կայացնեն զինքը կամ իբրև հարցառէր կամ
իբրև հարցընկար : Բայց կարո՞ղ է խուզար-
կու միտքը , որ համարութեան ի խնդիր է ,
զոհանաց այս հագաղատիւու հնչիւններով :
Պարտելու համար իր յամատ յութիւնը
հարկ է բանազրուել զինքը , երդինեցնել
ամէն մէկ բառին քոյ . ո՞վ , ե՞րբ , ո՞ւր ,
ի՞նչով . . . : Այս վերյուժական ճանազար-
հով միայն համրաւոր պիտի ըլլայ նկրտիլ
զիս ի յօյս և համազակալ այն կածանները ,
որուն պրայէն ընթացած են անոր քայլափախ
զարշագարները :

Խուզարկուի և հետազոտողի ոյս գե-
րերը յանձն առած ժամանակ , պիտի կան-
խամ խոստովանիլ , որ հետախուզութենու
կարող են զիս չափազանցութեանց մէջ ալ
զահափթիթիլ : Հանդոյցը եթէ կաստիվ մայ
լուծուի , չահ է զիտութեան և պրդիւ պիտի
ըլլայ առելի յաջող լուծման :

Հեզինակիս անուամբ մեզի ծանօթ միակ
պատմական մասնաւնը ձեռագիրներու մէջ

(առևա վարը) կը վերագրուի «Ղետնդեայ մեծի վարդապետից կամ պարզապէս «Ղետնդեայ» («Վարդապետութիւն Ղետնդեայ»): ԺԱ. դարձն յետոյ ծաղկող տահմային մատենագիրները, որոնք ունեցած են իրենց ձեռքի տակ այս մատեանը, կը վերային միարերան, թէ հեղինակն եղած է «Ղետնդերէց» - այսպէս Ասոցիկ (7), Աամուշ Անեցի (3), Մխիթար Անեցի (15, 44, 45), Միհիթար Այրիվանեցի (37), Կիրակոս (3) եւ այլն:

Չունինք փորձաքար, ստուգեցւ առանգութեանս հաւատաբաժութիւնը: Այն ժամանակաշրջանէն, ուր ազգած է Ղետնդ, չկայ վկայ իր ահմանաւրութեան: Զէ կարող կեղծիք նկատուիլ անունն:

Որչափ ալ փորձուինք Երկրայելի Համարիլ անունո զբութեանս ճանկառը, բայց չի կրնար որեւիցէ կատկածի Ենթարկութիլ թէ հեղինակը Երէց էր և եկեղեցական զատոն կը պատկանէր: Բովանդակ մատեանը ներշրնչուած է եկեղեցականի մը շունչով, ոմէն քայլաթօնիի վրայ ընդառաջ կ'ելլէ առաջնարութեան քարոզիչը: Եաւ առաւել քան Երէց մը հանդէս կու զայ նա: և պիտի արդարանար չափով մը նաև Զեռագիրներու առանցքած զմեծ վարդապետց յորթորջանքը, եթէ այլուստ ունենայինք կուռան այս ընթերցման հարազարաւթեան համար: Յամենայն դէպս Ղետնդ իւր «վարդապետութեամբ» կ'իջնէ Հրապարակ:

Ղետնակարգ ուսումը տնօք է, ունի զբական պատրաստութիւն։ Հմուտ է Աստուածաշառնչի և Հայրադիտական զբականութեան։ Իր դրչի տակ կը խօսի Հրահանդուած մտածնազից մը, որ Համարձակ կ'իշխու զբական Հայերէն լեզուի։ Առանց զպրոցական մարդաբի չէր կարող խրացուցած բլլալ նու այս պարժութիւնը։

Բայց ո՞ւր կարող ենք պիտուի այն միջամայրը, որ Հրահանդանուցն եղաւ Ղետնակարգի։ Ինձ կ'երեւայ թէ առ ոսս Գողթնաց եպիսկոպոսի՝ Եսայեայ, որ սովոր կաթողիկոսացու (775—789)։ Այս ենթագրութիւնը կը թելազրէ ինձ այն Հիսուսիան, ուորեպաշտական արտայացութիւնը, որ կը ցուցադրէ նու իւր պրութեան մէջ Հանդէաց կաթողիկոսին։ «Բ ժամանակին յայնմիկ (789) գոխնեցաւ երանելին առ Քրիստոս սուրբ եւ ուղիղ հաւատով կաթողիկոսն Հայոց Եսայիան» (169)։ Ղետնակարգի քով, որ այնովէս ութշատ է կաթողիկոսներու և առ Համարձակ եկեղեցականներու։¹ Եւ եկեղեցական-գառանուարտանական խնդիրներու մասին խօսելու, որպէս թէ եկեղեցին զոյութիւն

¹ Ղետնակարգ յիւթաց իւր 150 տարիներու պատմութեան կը յիշառակէ Հինգ կաթողիկոս, եւ այն բոլորուցին պատահական կերպով։ «Տահանայաց կանաչ Հայոց Ներսէս՝ շինող սրբոյ Գրիգորի» (14). «Հանգերձեցին զետողիկոսն Հայոց Առաքելու» (28). «Հայրապետն աւք Տրդու որ ի տակէ համարաբացն վաճառք զաւատի» (136). «յախորդել յաթու Հայրապետութեանն զՄահփանաց» (170)։ Ոչ ժէկ եպիսկոպոսն կամ երէց չէ յիշած ահանուի։

շունենար իրեն համար, զգածումի այսպիսի
յանկարծական ժայթքում մը անակնկալ
մըն է :

Եսայի, «ի Նիդ զաւառէ յԱզապատրուշ
պեղվէ», անոն և ուստե էր Դունայ հայրա-
պետանացի մէջ, և յետոյ կոչուած զնախ
յեղիսկոպոսութիւն ի զաւառին Գողթան,
և առաջ ի բարձր աստիճանի հայրապետու-
թեան» : Յովհաննէս Պատմաբան, որ աւան-
դած է անոր մասին այս մանրամասնութիւն-
ները (107—108), կ'առելցնէ . զեւ սորոս քա-
րտքամարեալ զիեանս իւր իրեն ամս
երեքտառան (775—789)՝ վարչական զնի
րնդ հարս իւր» :

Պարզ յարգանքի՝ արտայացուութիւն են
«երանելին» առւրբ և ուղիղ հաւասար կա-
թողիկոս» խոսքերը, թէ կը բովանդակեն ա-
նոնք առեղծուած մը : Խոչ ազերսով կա-
պուած էր Դեւոնդ Կաթողիկոսին հետ : Որ-
շափ խորհրդաւոր ալ երեւան անոնք այժմ,
բայց ունին համեմատական զիծ մը, զծուած
հանգուցեալ Եսայեայ և յաջորդ Ստեփա-
նոսի մէջ, որ քննորուած էր կաշտոքով :
Անոնք զգալ կու առն թէ կար անձնական
ծանօթութիւն մը, մտերմական զոգ մը
Դեւոնդի և Եսայի կաթողիկոսի մէջ . և
առկէ ծնունդ առած են երախտազիտական
զգածութենք իր մէջ հանգէստ կաթողիկո-
սին : Ասոնց զրգագատանոները ողէար է
մինուել կում Դունի Կաթողիկոսարանը և

կամ առելի վազ Դոդքնեաց Եպիսկոպոսաւ-
րանը :

Հաւանական կ'երեւայ թէ Ղեւնդ
զանուած է Դուին այն աւանդութենէն քա-
զաքի պարխապներու նորոգութեան մասին,
զոր լսած է ձերերէն . Շնուաքէ (Նիբթ) զԱրդլ-
Ազիզ ոմն (710), որ էր խօթ լսելուք, այլ
խորագէտ, լի Երկրաւոր իմաստութեամբ,
առասպելախոս և առակարկու . . . շինէր
վերասին զքաղաքն Դուին հզորագոյն և ըն-
դարձականիւս մեծութեամբ քան զառա-
ջինն . . . քանզի առէր զիւրմէ Արդլ-Ազիզ . Օա-
ռաջնուժ առերածին Դունայ եթէ ի ձեռն իմ
եղեւ կործանումն քազաքնն . . . զայս քերա-
նով խրով ասի պատմել զինքենն» (35—37) :

Եթէ այս տեղիքը հաւանական կ'ընծայէ
առանել Ղեւնդի քայլերու հետքերը Դունոյ
Կաթողիկոսարանի չընակայքը, բայրութին
անհաւանական չի թուիր նաև հնարաւորու-
թինը իր զեկերութերուն Դոդքնեաց և
Սիսական աշխարհի մենաստաններու մէջ :
Նա քաջ ծանօթ է Դոդքնեաց զաւանե-
րուն, հաղորդակցութեան մանափարհերուն
(Հմմտ. 7, 8, 18, 33 ևն) : Ունի առանձին
միտութիւն հրազարակատես ներկայացնե-
լու այս կողման նախարարելուն՝ Տրունի-
ները : Շնօք Արակէ չի հակառամարտին մէջ
կարծեսր մասնակցութիւն կու տայ Տրունեաց
իշխաններուն (144, 147), և պատերազմի
պաշտին զրայ նահաստակներու թուին մէջ կը

անսենէ անոնցմէ Երեքը . «ի տոհմէ նախարարացն վախճանեցան արք չորք , Երեքն ի տոհմէ Տրունեաց և միին յԱւրծայ զեղջէ» (147) : Տրունիները , որոնք պատմութեան մէջ առաջին անգամ հռո ուսովմազաշտի վրայ կ'Երեսն , Գողթեաց Վանանդաձոր գաւառին մէջ ունէին իրենց բոյները , յայտնի վահանոց աւանով (Սիսական , 838) :

Սիսական աշխարհի մէջ համբաւուած էր այս չրջանին Մաքենեաց մենաստեր , իրբեւ կենդրոն միսնձեական և դրական կեանքի : Նշանաւոր հանգիստացան հռն Մոզոմոն հարանց հայր և Մոզոմոն Գառնեցի (ազգ կաթողիկոս , 791—792) : Յոզհանիկո Պատմաբան կը գրէ վերջուոյ մասին . «աս . . . ի մանկութենէ առեալ էր զլուծ կրօնաւորութեան կարգի և բազում առաքինաջան երկոց զանձն տուեալ ի մէծ ուխտին Մաքենեաց . այլ եւ վարժեալ խոկ եր ի Փիլիփա փայտական արուեստու և տառել եւս հինու լեալ փապուրեան կրթանց : Եւ վասն զի ի ժամանեակա Մոզոմոնի՝ հարանց հօր՝ յերկուս լինէր բաժանեալ ուխտն Մաքենեաց . և Հայրն հարանց հասարակ բաժենիւ կրօնաւորական զառուն երթեալ բնակէր ի Զըրեալ որ ի Շիրակ զաւարի՝ զհետ նորա և այս Մոզոմոն չուէր զնայր» (էջ 110 . Մաքենեաց վանքի մասին՝ Հմմա . Սիսական 66—68 : Զըրեալի տեղի ծանօթ չէ . Շիրակ , 172) :

Դեռնդ երբ զատկագին կ'ողբայ Ա.
Գրիգորի վանքին կողուպումը և միան-
ձանց կոկծայի կոտորածը, կը մատնէ ակա-
մայ իւր սրտի զաղանիքները (20—22, 25).
Ժիանձնաւորներու բարեկամը և եղբայրու-
կիցը կը խօսի հոն: Աւստի և անհաւանա-
կան չէ, եթէ իւր ուսման մարզարանը՝ մե-
նասասն մը հանջնանք, Մաքենոցն կամ
նոյնքան հռչականուն ուրիշ մը, ուր կարե-
նար «վարժիլ ի վիլխոսփայական արուեստու-
նու առաւել եւս հմուտ լինել վիստութեան
կրթանաց»:

Այսպէս թէպէս կը սպակսին արտաքին
հաւասարի տեղեկութիւններ իր ուսմանց ըն-
թացքի մասին, բայց իր մասեանը հակա-
ռակ իր վտաքիկ ծառային, կու առայ նե-
ցուկ, զանելու զինքը վանքի մը մէջ ուս-
մանց անձնատուր, ուր ունի իր արամա-
դրութեան տակ ճնիս Մատենագարան մալ-
այն տեղ կան Աստուածաշատիւն Մատեանը,
Ասկերերանի Մեկնութիւնները, Գրիգոր Աս-
տուածարանի, Նիւսացւոյ, Փիլոնի զրու-
թիւնները, Փաւառու, Աղաթանգեղոս, Սե-
րիոս և ուրիշներ: Յաձտիակի ընթերցման
տպաւորութիւնները հզօր եղած են իր մաս-
եւու կերպի և ոճի վրայ:

Դեռնդ կ'առպէք մարտամբոխ զարա-
չքանին: Այն զատրուելի ծառայութիւնը,
որուն անուրներուն կալ և կազ էր հայ ժո-
ղովուրդը, անհանդուրժելի դարձած էր ար-

դէն . և առէազ առէազ կը նկատուին վերձեր՝ թօթափելու զայն : Տարերային ազատագրական շարժում մըն էր 774—775ի թթբնկից ազատամբռութիւնը , որուն սուրբ ոպատերագրի նկարագիր տուին և մասնակցեցաւ պրեթէ բռվանդակ Հայուստան : Մամիկոնեաններն էին ձեռնարկուները (140—141) . բայց նաև Բայրաքառակի ազարագիւնն Ամբատ , միևսան Մամիկոնեաններու , թերաւիր մասնակցութիւնը (142) : Դեւնից որ այնողէս մանրամասնօրէն կը նկարագրէ (139—152) շարժմանս սկիզբն և ձախող կատարածը , ինչպէս ամէն տեղ , նաև այս անզամ կը լուէ թէ ուր էր ինքը և ի՞նչ բազարական հայեացքի կը Հետեւէր : Բայց բաջանես աչք մունենալ Հարկ չէ Երեւան Հանելու համար իր ամբուժածուկ անձը մեծախոս Դունոյ պարիսպներէն ներս . ուր ականատես է այն սպազմած անարանին , որով ցնցուեցաւ քազաքը Բայրաքանի տոջեւ խորսակուած (774) արարական բանակին թեկորներուն ի տես (140—141) : Յաղթող բանակին ծաղկեազամկ չընծայարերեց Դեւնից և ոչ ալ ձայնակից է նախարարակոյս խորհրդի որոշումներուն՝ չարունակել կոիւները տեսլի ընդարձակ ծաւարուի : Իր քազաքական Հետառեառութիւնը վազաժամ կը պահէ արարական հզօր ուժի ուէմ բմբառացումը , և ցնորսական՝ մոյնաւոր Մոնուպնի ամբոխամփար քարազները : Հակառակ Մամիկոն

կոնւանց հայրենառէր՝ զգածութերուն, որսնց առջև դրդուած էր նաև մեծ սպարապետն Ամբատ Հյիւրմէ հաստատուն եւ յանխոնարհէլի խորհրդոցնց, ինքը համակարծիք է Աշոտ Բագրատունուոյ, որ չէզոք կամ արարամէտ քաղաքականութեան հետեւող էր (141—144): Այս վերաբրմունքը կը թելադրէ խորհիլ, թէ Ղետնդ՝ ամբողջ պատերազմի ընթացքին կամ անձնապահ մնաց ի Դուին եւ կամ անցուց ժամանակը Աշոտի հովանաւորութեան տակ, եւ հեռուէն միայն հետեւեցաւ սրատրուի՝ մեծ Սպարապետին, որ այժմ լսելով Արձէցի առջեւ հայ բանակին պարտութիւնը (15 Ապրիլ 755) եւ թշնամւոյն հզօր բանակով յառաջանազացութիւնը, լքած կարնոյ պաշարումը, արագ արտադ կը նահանջէր, չենթարկելու համար իւր սակաւածեան զօրասինը թիկունքէն եւ ճանկատէն յարձակման: Թշնամին Արածանիի միւս կողմը՝ Բագրեւանդի Արձնի դիւզի առջեւ բանակած՝ կը սպառէր իրեն: Միայն յանկարծական յարձակմամբ խունասոյի մատնել թշնամին կարող էր անցք տալ սպարապետի գունդին: Ասունուրդը սաստիկ կ'ըլլայ. Հայ գունդը արիաբար կ'ուզորի. բայց անհամեմատ ուժի առջեւ կը խորսութի. «Եւ անինայ կուսորմամբ խնդրեցին զվրէժ անձանց մինչեւ պարտեցան ձեռք նոցա ի ծանրութենէն զինուցն. միանդամայն զի ոմանք թափուրք մնացեալ ի զինուցն անկան ի ձեռս

նոցա (թշնամիացին) եւ կոստրեցանք : 3000 քաջարի նահատակներ կը մնան պատռույ դաշտին վրայ (24 Ապրիլ 775) . անոնց թուին մէջ նաև ազարապետն Ամբատ Բագրատունի , Մուշեղ Մամիկոնեան եւ այլք : Հայ բանակին յարձակման եւ չահատակման սաստելութիւնը ցոյց տալու համար կը յաւելու պատճիչը . «Զի որպէս ուսաք ի նոյն ինքնի ի քշնամեացն՝ ունեէին , ասէ , ընդ ինքնան (Հայք) մարտակիցն զ՞րեշտակական բազմութիւնն , որ մարմնական անուրամբ երեւէին թշնամիացին , զի տեսանեին երիցունս եւ պարզան (որք) աւետարանօք եւ խնկօք առաջի նոցա երթալով՝ զօրացուցանէին զեռուաք» (150) :

Թշնամիներու այս խոստովանութիւնը պատճիչը լսած ըլլալու էր կամ պատերազմի դաշտին վրայ՝ պարսութենէն յետոյ , կամ զէորէն ոչ չառ ուշ չի զաւարին Բագրեւանդայայ եւ ի սահմանակիցն նորա» (152) ուր ասպատակեցին թշնամիները եւ անելէ անցան Պարսկաստան (153) եւ կամ ի Դաւին , ուր վերադարձաւ անշուշտ թշնամի բանակին մաս մը :

Իր չփումը արարական բանակի հետ թողաւցած է հետք նաև էջ 102 , ուր պատճելով Սէթ-Հարացի արար զօրավարին առած յաղթութիւնը Խազրաց վրայ Ասրազատականի մէջ (725) , կը զբէ . «Հարկանէին ի նոցանէ բազում հարուածս եւ յափշտա-

կէին ի նոցանէ զեշան գրօշին, որ էր պատկեր պղնձի, զոր դեռ եւս ունին առ իմիւնան զուհին Հարաշեայ², իրքեւ զպատիւ քաջութեան նախնեաց իւրեանց» (102) :

Խնչողէս 775էն յառաջ, նոյնողէս անկէ եաքը Դուբին էր Ղեւոնդի գործունէութեան առարկարէզը : «Երազոյն ակնարկեցի թէ այս տարի նոր բարձրացած էր հայրազուտական զահին վրայ Եսայի, որուն իւնամքը առիթ ունէր այժմ վայելելու առաջորէն : Ղեւոնդ կ'երեւայ թէ դեռ Դուբին էր, երբ Եկաւ Հոն Խազմ (Խուզէ յմա) ոստիկանը և կայանաւրեց (785 Հոկտ.) Արծրունի Եղբայրներն՝ Համազատայ, Սահակ և Մերուժան (որոնց անցեալով յաճախ հետաքրքրուած է Ղեւոնդ, 135, 144, 146) : Կրտսերազոյնը՝ Մերուժան կը սասանի մահուան արհաւիրքի առջեւ և կը տկարանայ Համազատին մէջ . կ'ընդունի խրամութիւնը . զայլ քանդի ոչ ի կամաց, այլ յերկիւզէ մահուն, որ ի վերայ էր Հասանելոց, արար զայս, թերեւս զթասցի Քրիստոս ի զզջումն սրտի նորաց» (163) : Երկու Եղբայրց նաշատակութեան (786 Յունուար 6) մահր նկարազրութիւնը և այս առզերը ցոյց կու տան թէ ներկայ էր Ղեւոնդ նոյն տարին զէպքին : «Յիւրեւս զթասցի Քրիստոս ի զզջումն սրտի նորաց Հայրազութ զզուժմանց և մահրիմ ծանօ-

² Հարաշեայ զուհոր կը յիշուի զես Հարուն էլ Ռաշիդի (786—809) սրով. անոնց Ետքուրիի առզերը՝ Մարկուարտ, Բագրատունեաց ծագումը, էջ 38—39:

թութեան արտայայտութիւն է և յոյս կը ներկնչէ թէ Մերուժան կարող է զեռ զարձի պայ: Աւստի (790ին) Երբ կը յանձնուէին մազազաթի այդ յուսալիք և մազթոզական սոզերը, Հեղինակին ծանօթ չէր զեռ Մերուժանի ճակատազրին ընթերցուածը³:

Դեւնդ Դուին էր նաև յաջորդ տարիներուն (786—789): Իր տողերը Իրնորոկէ հրամանաւուարին (կարուած Սուլէլման ուստիկանէն, 789°) Դուին կատարած արարքներուն նուիրուած, ականաւուափի նկարուազրութիւններ են: Ինքն ալ թիւրեւ այն կղերիկոսներու թուին մէջ էր, զորոնք Եսայի կաթողիկոսի մահէն յետոյ իր քով կանչեց իրնորոկէ և սպանեալիքով պահանջնեց ցուցակը եկեղեցական սպաններու, որոնցը մաս մը յափշտակեց և որ ինչ միանիամ յաւանելու եկեղեցւոյն՝ տայր յաւանելապահն նորին, մինչեւ յաջորդել յաթոռ Հայրապետութեանն զիստիւտանոս, որ բազում կաշուոք յաջորդեալ ի Հայրապետութեանն յաթոռ՝ վասնեաց զամենուայն ինչու և զաւացուածա մինչեւ եղեւ թոգութիւն զիւղից և ծառայից և պարտուց» (170): Այս

³ Եթէ ուզիդ են Արծրունի նահատակներուն զկայարանութեան տողերը (որոնք Հիմնուած են առ հասարակ Դեւնդի տեղեկութեանց զրոյ), Մերուժան մինչ իշխանական Հայութեամբ կ'երթար զմանելի յուշարհն վասպուրական, ամբոխ փոխանեակ Եղբարց իւրոց», Դաւիթ Մամիկոնեան («) Հփութացաւ զազգազեկի ընդ առաջ նորա, պատահաց նմա և հայր զգյունի նորա և երարք զնախութիւն նորա ի տանէն Արծրունեաց» (Ոտքերք Հայկականք, ԺՇ. 68):

խօսքերով վերջակէտ կը դնէ Պատմաղիրը
իւր տողերուն : «Որ բազում կաշառօք
յաջորդեալ» տողն կշտամբա՞նք է Սահ-
մանոսի Հասցէին, թէ զնահատանք : Սահ-
պուած էր տալ կաշառք թէ Հակոսոսկ
եկեղեցական ժողովին (և պատմաղը կամ-
քին) Հասաւ նա այդ պաշտօնին ինքնակամ :
Մութէ միտքը նուեւ «վատնեաց» և «յա-
ջորդել զՄահիանոս» բառերուն . քերակա-
նօրէ՞ն միայն թէ Հրամանաւարն ինքնին
յաջողցուց Հակառակ այլ թիկնածուներու՝
յաջորդել տալ : Բատ Յովհ . Կաթողիկոսի
«յետ սորա (Եսայիւայ) զՄահիանոս ունի ի
Դուին քաղաքէ կացուցանէին յառաջնոր-
դութեան անդ՝ ոչինչ աւելի քան գերկուս
ամս կցցեալ : Եւ յետ սորա (791) Յովար
յաջորդեալ յՌատանէն ի Կուրապաղատին
ապարանից՝ իրեւ ամիսս վեց միայն
տեւեալ» (108) :

Այսուհետեւ կը կորսնցնենք Ղեւոնդի
Հետքը պատմութեան մէջ : Այն ստոյդ է,
որ նա իւր Պատմութիւնը աւարտած է 789ին
(անու վարը) : Մանօթութիւնը մը Պատմու-
թեան վերջը կը յայտնէ թէ Ղեւոնդ իւր
«Վարդապետութիւնն վասն ժամանակադրաց
տանս թորդոմայ» զրած է «ի Հրամանէ
տեսոն Շատհոյ Բագրատունոյ» (170) :

Ղեւոնդ պատմութեան ընթացքին յիշա-
տակութիւն չէ ըրած ամենեւին իւր Մեկե-
նասի անձի մտսին : Բայց Շատհոյ լաւ ծա-
հօթ է պատմութեան : Անոր նկատմամբ

թանկարգին տեղեկութիւններ պահպանում է Վարդան (քաղելով անշառչու Շապուհ պատմացին տողերէն)։ Ասոր Համեմատ Մարտ Բաղրամունի, Հայոց սպարազեալը, Աշոտի որդին, Բաղրամունի տան Վասակեան ճիշդէն (աև՛ս զարբ) Երբ ինկառ Արձնիի ճակատամարտին մէջ (775, Ապրիլ 24), թողուց երկու որդի։ Առաց անուանքն՝ Աշոտ և Շապուհ։ Ասոնք «Հաստրակ բաժանեցին զհայրենին իւրեանց։ Եւ զի Զահար (Խամայելացի) յափշատկեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց և խորհէր տիրել ի ձեռն կեռջն (զստեր Մուշեղայ Մամիկոննի) բոլոր աշխատին (անշառչու Դուին-Բաղրամուն-Արշարունիք-Շիրակ), զայն առին յինքեանս Աշոտ և Շապուհ (որոնց մայրն ուլ Մամիկոննեան էր. Դեւ. 151)։ Եւ եղեալք զկողմանը Շիրակայ՝ Հարին զզօրսն Իսմայիլի որ անոր, Եւ զրուեցին յինքեանս զՇիրակ և զիշոցք Եւ զդաւառն Տայոց։ Եւ այսպէս բառ բախտին Երեսլ Աշոտի քաջի շինէ զկոմանի (իմա՞ զվենին Շիրակայ) Եւ բնակեցուցանէ ի նման զբնատանին իւրեաց։

Վարդանի այս շատ շահեկան տեղեկութիւններու մէջ ցաւալի է որ չէ Հազորդուած մեղի, թէ յատկապէս Շապուհի ի՞նչ երկրաբաժին մաս ինկառ, Երբ Երկու եղբայրները «Հաստրակ բաժանեցին զհայրենիս իւրեանց»։ Բայց այսու որ Աշոտ բնատանեօք Անիի մէջ կը նստի, կարելի է համեւցել թէ

(Աշոցք եւ) Տայք Սպերի Հետ բաժին ինկաւ Շապհոյ։ Հետագայ տողերու մէջ կը պատմէ Վարդան թէ Շապուհ կ'ասպառակէ «ի կողմանս Դունայ (Հաւանօրէն Զահապի գէմ) եւ տուալ տեար բազում դառնայր»։ Կոիւները կը շարունակուին նաև յետոյ։ «Իսկ Անւաղա ուն ի տանէ Զահապայ չորիւք հազարօք կուռեալ ընդ Աշոտոյ եւ ընդ Էղբօր իւրում Շապհոյ, մեռաւ Շապուհ ի պատերազմին» (823/24)։ Երկու տարի ևտքը կը վախճանի նաև Աշոտ եւ իշխանութիւնը կ'անցնի Սմբատայ, Աշոտի որդւոյն, որ «խնամէք զմնացեալ որբան՝ զորդիսն Շապհոյ ընակեցուցեալ զնոսոս յԱնի յազմահովս» (78—79), ուստի տակաւին անչափահաս էին Շապհոյ որդիք, որոնցմէ միոյն անունն միայն ծանօթ է՝ Աշոտ, որ 837ին Սպերէն ընդառաջ կ'ելլէ թէոփիլոս կայսեր եւ կ'անուանուի ապիհիւղատ պատրիկ (Ասողիկ, 144)։

Շիրակի տիրանալը եւ այլ պարագայք տեղի ունեցած ըլլալու են Ներսէհ կամսարականի ի գրունտ կասպից ի Դաբրանդ մեռնելէն (785, Ղե. 161) Էտքը։ Աւստի 775—790 ազրած էին Սմբատ սպարապետի որդիք, տակաւին թերեւս անչափահաս, ի լուրթեան։ Սպարապետութիւնը Բաղրատունեաց Երկրորդ ճիւղի՝ Բագարատեանց ձեռքն էր մինչեւ 826 (տե՛ս վարը)։ Եթէ Ղեւոնդ կը լոէ Սմբատ սպարապետի որդւոց

գործունելութեան մասին, նոյն խել անոնց անունները չեւ յիշատակեր, պատճառը անշատ այն էր, որ ահանք մինչև 788 պատմութեան թեմի վրայ դեռ զուրու չէին ելած ականաւոր վաստակով մը : Անոնք Սովերի ձորերու մէջ ծրագիրներ կը պարբերին քինախնդիր լինելու իրենց Հօր մահուան եւ բարձրացնելու հայրենի տունը :

Դեւնդ իւր պատմութեան մէջ ակնքախ համակրութիւն մը ցայց կու տայ դէպի Բաղրամունի տունը, յատկառպէս այն նոր շառաւթղին, որ Աշոտ պատրիկով կը ակսի 686ին եւ յանձին անոր թառնիկներու վասկայ եւ Բագրամայ կ'երկճիւղի : Այս Բագրամունի տան անձնանուէր բարեկամին էն, Հաւատարիմ ծառան, մտերիմ ծանօթը : Այդ տան թշնամիներուն թշնամին էն : Գիտէ անոնց սերնդարանութիւնը, նոյն խել խնամական կազերը, ծանօթէ է բարեմանութեանց . նոյն խել պաշտնի խորհուրդներուն, քաղաքական անսակէ աներուն (orientation), անհատական նկարագրին, զիմաստակերներուն : Անոնց սիսլումինը չուզեր անանել, նոյն խել Երբ անհատարիմ են ուխտին . բայց բարեգրուժ են անոնք, որոնք այդ անհատարիմութեան վրէժինդիր կ'ըլլան (Մամբկոնեանք) : Բայց մասնաւորապէս մօս կը ցուցեէ ինքզինք վասակեան ձիւղին, որուն կը պատկանէր եւ իւր Մեկենասը :

Բաղրատունի տան հետ մշակած այս
մտերժութիւնը ենթադրել կու տայ, թէ
Ղեւոնդ ազգած եւ գործած է ի մօտաւորու-
թեան Բագրատունի կրկին ձիւղերու, բայց
յառկապէս Ամրատ ապարագետի տան: Եւ
այս է պատճառը, որ Շապուհ Բագրատունի
իրեն կը յանձնէ պատճապրել, դարերուն
անմահացնել իւր պապին և հօր արիական
գործերը: Այս յանձնաբարութիւնը կ'են-
թագրէ նաև կանխաւ ծանօթութիւն
Ղեւոնդի բարեհամբաւութեան և բարեա-
ցակամութեան: Եւ արդեօք Աշոտ եւ Շա-
պուհ իրենց հօր նահատակական վախճանէն
յետոյ՝ չյանձնուեցա՞ն Ղեւոնդի խնամքին
եւ գաստիաբակութեան: Պէտք է նկատի
առնել հոս, որ ապա Շապուհի համանուն
թոռնիկն ալ պատճապիր հանդիսացաւ:

Սպարապետի տան այս մերձաւորու-
թեան, անդազար շփման արդիւնքն է իր ան-
չափ հմտութիւնը քաղաքական իրադարձու-
թիւններուն, զինուորական շարժումներուն,
մարտական ընդհարումներուն: Նա զիտէ ոչ
միայն դէպքերու ժամանակը, տեղը, զե-
կալվարները, այլ եւ զօրաբանակներու ոյժը,
զօրաշարքերու տուած կորուստը ուղղմա-
զաշաներու վրայ, յառկապէս վերջին կէտիս
նուիրած է առնենքին ուշադրութիւն (124,
126, 150 և այլն): Ասկէ բերած է ձեռք
նաև որոշ ծանօթութիւն ուղղմագիտական
արուեստի, խարդախութիւններու, ուղղմա-
վիրական ճանապարհներու (140, 147), եւ

վերջապէս երկրին աշխարհացրական դիք-
քերուն (148, 157), պարագաներ, որոնք
այնքան կարեւոր են զինուորական շար-
ժութերու և հակառայնորդարութեանց
համար՝⁴:

Սպարագեաի սպարանքի մերձաւորու-
թինէն կը բգիսն նաև իր չրջահայտց,
լայնածաւալ պատմական մեղեկութիւնների
Արարական Երկիրներու, Պարակասաւանի և
Յունաստանի մէջ, նոյն խոլ հետաւոր ճե-
նական սահմաններու պրայ անցի ունեցած
արշաւանքներու, պատերազմներու և պա-
տմաշարներու մասին։ Եւ այն ոչ մասցի ժա-
մանակակից, ոյլ և անցեալ ժամանակներու
(64—750) գէպքերու մասին։ Երբ նա կը
զրէ . «ասի, առնի, լուսք . . . այդ և
նման չրջապատին մէջ իրեն հետ բանակից
ծերերն կ'ակենարկէ և սպարագեաի տան
բարձր հիւրերու տաւլիսները» :

Խնչողին և ուր ունեցու Դեսնի շփում
Բայրաստունի տան հետ։ Մեր հետազոտու-
թիւնները բերին մեզ այն համազաւեքի,
մէ անոր քայլերու հետքերը նշմորելի եւ
Դուին, 774—789 չրջանին։ Առանց տարա-

⁴ Հմմա. 145. «Ճեղեկանայր (Աճր) ի քազ-
ացոցն անոի զարպիսութիւն զորացն Հայոց. եթէ
զանի՞ց և. եթէ ո՞յզ իցն զօրագլուխը, և. եթէ
միարանք իցն ի ոէր միժեանց եթէ Երկրայր, եթէ
չաջայա՞զի իցն եթէ յամրեզը, եթէ ունիցի՞ն
պատրաստութիւն զինուց եթէ ոչ։ Զայտ ամենայն
ու զեկացեալ՝ պատրաստէր ըստ նմին զգորագլուխուց
զօրաց իւրաց»:

կուսի մինչեւ 774 նաեւ Դուբին կենալով կարող էր ունենալ պատեհութիւն հազորդակցութիւն մշակելու Սպարազետի, եւ 774ին յետոյ Աջոտ Կիւրազապատի տան հետ, որոնք անշուշտ կ'երթեւեկիքին հոն՝ ոստիկանին հետ յարաքերութեան մէջ։ Նաեւ շրջադայութիւններով կարող էր յարաքերութիւն մշակած ըլլալ ինչպէս Բաղրատաւնեաց, նոյնպէս այլ նախարարութեանց հետ։ Բայց այսու բացատրութիւն չի դաներտակաւին մեր հարցումք ճշդիւ։

Կը կարծեմ թէ այս կէտի լուծման բանալին կ'ընձեռէ մեզի Դեւոնդի վերջին զլուխը, դոնէ այն կու տայ հնարաւորութիւն ենթագրութիւններ ընելու պատմագրին կեանքի անսույզ հանապարհի համար։

Այսուղ Դեւոնդ կը զծէ ցայտուն նկարագրութիւն մը այն անտպօրոյն հարստահարութեանց, որոնց նշաւակ եղած էր Արարատեան դաշտը Դունոյ բռնապեաներէն։ Անոնք օրէ օր աւելի կը սասականային եւ տանջուած, հարստահարութ, սնանկացած աղպարնակչութիւնը յուսահատութեան կը մզէին։

787ին, երբ Ովրեկլայ իրրեւ փոխարքայ եկաւ Արեւելք, վտանգն տարակաւուանաց եւս տուաւել կը զօրանար. «Ղի յայնմհետէ ոչ ոք էր աէր ընչից իւրոց. այլ առ հասարակվարէին յաւարի։ Եւ բազումք ինքնակամութեամք թողուին դհօտս եւ դանդեայ»,

Էւ զնային վարխառական վասն ոչ բերելոյ զծանրութիւն աղէտիցն . Էւ թշնամեացն վարեալ գերեվարութեամբ զանառունս և զառացուածո՝ վարէին յաւարի : Իսկ ապա իրրեւ այնպէս թափուրք ի ստացուածոց մնային , մերկք Էւ բոկք Էւ սովորմահք , և ոչ դասնէին ապրուստ անձանց՝ ոքմ եղեալ տարսոդէմ զնացին վարխառեայ յաշիարհն Յունաց . զորոց առեն լինել դիմիւ մարդկանն առելի քան 12·000 արանց հանդերձ կանոմբք Էւ մանկանաւ» (168) : «Իսկ իէոք ժողովրդեանն որք մնացին , առ սաստիկ կարօտութեանն անձնառուրք եղեն ի ծառայութիւն սորկի , վայտակուորք Էւ ջրարեքք ըստ նմանութեան Գարաւոնացւոց» (169) :

Դաղթական վարխառականներու առաջնորդներն են «Շապուհ ի տոհմէ Ամասունեաց և Համամմ որդի նորա և այլք ի նախարարաց Հայոց և նոցին Հեծելոց» (168) : Չուն կը խազայ յառաջ ընդ կող զաւառն ի սահմանս Վրաց , ուր Հետամուտ թշնամւոյն Հետ թեթեւ ընդհարմանէ մը ետքք՝ կ'անցնի Ակամոխ (Ճորոխ) գետն և կը հասնի բիւզանդական հող : Աւստի մօտաւորապէս կոտայք—Շիրակ — Աշոցք — Կողայ զաւառ—Տայոց աշխարհ :

«Եւ իրրեւ անցին ընդ գետն՝ վաղվարակի ազդ եղեւ արքային Յունաց կոստանդնի : Եւ կոչեցեալ զնոսս առ ինքն՝ տայր պատիւ նախարարացն և նոցին Հե-

ՃԵՂՈՑՆ. Եւ զայլ խառնիճաղանձան քնակեցուցանէր ի բարւոք եւ յարդաւանդ երկրի» :

Դաղթականներու չուի այս նկարագրութիւնը եւ Հայրենիք մնացողներու վրայ տուած յետսահայեաց նկատողութիւնը զդաւ կու տան, թէ Դեւոնդ եւս խառնուած էր Հատուած զնացած բանակին հետ: Յաջորդ տողերը՝ Եսայի Կաթողիկոսի մահը, դժու խաձեւ, չարաշուք եւ ամբարիչու Իրնուկի հոռոմի զօշաքաղ արաքներն ի Դուին, եւ Սուեֆաննոս կաթողիկոսի յաջորդութիւնը (169—170) տեղի ունեցած են Հաւանօրէն կամ այս դաղթէն քիչ յառաջ, կամ նոյն 789 տարին: Ուստի երանելի կաթողիկոսի մահը, Սուեֆաննոսի կաշառքով ընտրութիւնը, Կաթողիկոսարանի կողոպատմը, Եկեղեցեաց անարդութիւնը եւ երկրին տնտեսուկան եւ բարոյական ուայժմաններու անտանելի կացութիւնը աղդած են խորապէս իր նեարդներու վրայ եւ Հարկադրուած է թողուլ Հայրենիքը եւ դէմ եղեալ տարագէմ զնալ դէոյի սահմանակից քրիստոնեայ հոգարաժին որ կը զտնուէր Բիւղանդիոնի կայսեր հոգանաւորութեան տակ, յաւ Համարելով «Ճեկնիլ ի կողմն Յունաց եւ ապրեցուցանել զանձն ի չորասէր ապիրատութիւնէ զրաբարտղացն, . . .քան տեսանել զկորուստ աշխարհիս եւ զանպատուութիւն Եկեղեցեաց Քրիստոսի» (148): Այս խորհրդածութիւնը, զոր արտայայտած էր նու առթիւմը (նկատմամբ Սմբատ ազարապետի կոր-

նոյ սպարթասպաներու առջեւ 775ին), արդարացումնեւն էր այն քայլին, զոր սպանի կովուր ինքը զէպքէս 15 տարի յետոյ:

Այս և իմադրութիւնը հաւանականութեան ոյժ կ'առնենէ պատճառաւրանութեամբ:

1. Կետոնց ծանօթ է զաղթականեացու բնիցացած զնին. զիսէ անոնց ընդհարութը հետամուս թշնամոյն հետ չի առհմանս վրաց ի զաւարն կողյա, երբ հայ բանակը բազութեամբ ետ կը մզէ յարձակութը, ոչ անենշանակ կորուսս պատճառուիրով թշնամոյն: Խոկ իրենք առջեւ խառնած զաղթականեացու խառնիճաղանձ բազմութիւնը չանցանենէին ընդ զետն Ակամասիս, որ ի կողմանու Տայոց բոյնեայ՝ երթայ զհիւսիսոյ արեւմտից, անցանելով ընդ Եղեր՝ մասնէ ի Պահառառ:

Կող զաւար (Վրաց Կոյս կոչութը) երկիրն է Կուրի աղբիւրներու, որոնք կու զան չի կող զաւառէ ընդ ստորաստ Զաւարիսց (Մոր. Մուրը. 28), ուստի հայ բանակը, որ կու զար Եթրակ-Ախալքալաք զնով զէպի Կող (Կուրս)-Արդուին, կը տեսնէ իր առաջ Ակամասիս զետը, զոր անցնելով կը հասնի Բիւզանցական հոգ:

Դետի այս անոնքը տեղական է, այսպէս կ'անուանենէին Եղերացիք եւ իրենցմէ ուսուծ նաև: Յոյները, մինչ Հայք (և Վրացիք) հարսիս (Յափէ. Մամիկ. 57) եւ Վոհ (Մոր. Աչիս.) կը կոչէին: Եթէ Կետոնց հաս զետի հոսանքի եւ անուան համար ոչչքի առաջ

չունի Խորենացւոյ Աշխարհագրութիւնը
(«զոր Եղերացիք Ակամախ կոչեն») ողէտք է
անձնական ծանօթութեան վերադրել⁵:

2. Բիւզանդական հողի վրայ, Եղերաց
աշխարհին մօս լսած ըլլալու է Պետոնդ այն
անցքերը, որ 712ին տեղի ունեցած էին Եղե-
րաց աշխարհի Փոյթ քաղաքին մէջ: 708ին
արարական հարկապահանջութիւններէն և
ձնչումներէն տաղակացած Ամբատ Բաղրա-
տունի և նախարարք որ ընդ նմա, մեկնե-
ցան յաշխարհէն և անցեալ խնդրեցին ի
թաղաւորէն Յունաց (Յուստինիանոս Բ.
705—710) քաղաք բնակութեան և պաղարս
խաչանց իւրեանց: Էւ նա տայր նոցա դքա-
ղաքն որ անուանեալ կոչի Փոյթի ի կողմանու
Եղեր աշխարհին: Եւ բնակեցան ի նմա ամս

5 Վահ այն գետն է որ Բարձր Հորժքէն բղխելով՝
Բարերդն, Արերն ու Բերդագրակը չոշափելով Հան-
ցանէ առ Թուսարս բերդով ի Կլարճ (Կլարջը) և
անտի յեղոր (Եղերաց աշխարհ), ընդ Նիդայ, բնդ
Մրուզ (Մուրզուզ) և կը թափի ի Պոնտոս ծով (Աւ. ծով,
Բաթումի Հարաւային կողմը): Գետա «Եղերացիք
կոչեն Ակամսիս և Ամամայքը՝ Կակամար» (Ասր.):
«Քանի որ Եղերացիք գետին ամէնէն ստորին ըն-
թացքին վրայ կը բնակէին, ուստի Ակամսիս գետին
ամէնէն ստորին մասին անունն է՝ անոր ծով թա-
փելէն յառաջ և Օլիբրչայի հետ միանալէն ետքը:
Եղերացիներէն անունն Ակամսիս ձեւով Յունաց
անցած է (տես Ալիսանոս, Peripl. 7. 4—5, Պրկոս.
2, էջ 464 «Ակամֆսիս կը կոչեն զայն անցացիք»):
Հայք Եղերացիներէն կամ Յոյներէն փոխ տած էն
Ակամսիս անունը, որը իրբ ստոր բառ կամ անուն՝
նախ Վահ անունով կը մեկնեն, և յետոյ՝ Վահի
Համար կը զարծածէն Ակամսիս որ է Վահ, որ դայ
ի Մէծ Հայոց» (Ասր. Աշխ.): Հմմա: Հիւրշման
Հին Հայոց տեղուոյ անունները, էջ 241—242:

վեց» (Ղեշ. 35): Ապա որպոստած հայ-
Հռոմի Փիլիպոպիկոս Վարդանն կայսեր (711—
713) կրօնական քաղաքականութենէն⁶ և
հրապուրուած Արդրազիկ ստաթիկանի խոս-
ուումներէն, որ «Հաւանեցուցանէր դնուա
դասնալ յիւրեանցական աշխարհն», 712ին,
Զատկի օրը թարանի կ'ենթարկեն քաղաքն
և «զգանձո քաղաքին և զավասս եկեղե-
ցեացն յափշտակեալ յաւարի՝ զարձանի ի
Հայո Հաստուածեալք ի կայսերէն Յունաց»:
Հայ նախարարներու այս վարժունքը դայ-
րոյթ կը պատճառէ Կ. Պոլիս. «Էւ կայսերն
լունալ՝ ստրջացաւ ընդ եղեալ ապիրատու-
թիւնն և կոչեցեալ զառաշնորդ եկեղե-
ցեաց՝ զՄետրապօլիսն (Կիւրոս, 705—712)
և զարքեսպիկոսուունս, և Հրամայէր նոցա
նդովս զրել ի մատենի. և ի կատարման
տօնին զատկաց Հրամայէր ընթեռնուլ ի վե-
րայ դործողաց ապիրատութեանն. քանզի ի
տօնին յայնմիկ զործեցին զզործ անօրէնու-
թեան: Եւ ի նոյն տօնի կարգաւորեցին ամի
ամի զնոյն նորով ընթեռնուլ մինչեւ ցայսօր,
որ և տիրեաց իսկ ի վերայ նոցա. և եզեւ
պատճառ կարստեան նոցա⁷» (36):

«Փոյթ ի կողմանս Եղեր աշխարհին»
անշուշտ ոկտոք է Հասկնալ Բաթումը (Բջ-
ջուշ) և ոչ կողքիսի Փոյթի քաղաքը (Հնոց

⁶ Հմմ. J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, § 206 (Paris 1919):

⁷ Կակնարէէ Սբոտի որդիներու պատճառ-
զրկութիւնը:

քով Փառիս կոչուած), ինչպէս կը նոյնացուի առհասարակ: Թէ նզովքը տակաւին կիրառութեան մէջ է, Ղեւոնդ կարող էր լսած ըլլալ կամ նոյն քաղաքի մօսերը (Եղերաց աշխարհի մէջ) և կամ կ. Պոլիս:

Յ. Թէ՛ վերոյիշեալ տողերու և թէ՛ բովանդակ պատմութեան ընթացքի մէջ աչքի կը զարնէ, որ Ղեւոնդ դիսաւորեալ նախահոգութեամբ կը զգուշանայ քննադատել որ և իցէ կերպով Կայսրներու քաղաքականութիւնը կամ Հոռոմոներու համար անհպաստ ամենաթեթև արտայայտութիւն մ'անդամ թոյլ տալ իրեն: Մինչ ամբողջութեամբ յառաջ կը բերէ լեւոն կայսեր և Օմար ամիրակետի թղթակցութիւնները, ակնարկութեամբ մ'անդամ յիշատակութիւն չըներ, թէ նոյն Կայսրը ազա պատկերաժար գտնուեցաւ: Բայց զառնացած սրտով կը յիշէ թէ Եղիտ «յածեալ յայսոյն պղծութեան բոնութիւնէ՝ տայր հրաման փշրել և խորսակել զկենդանագրեալ պատկերս... Փրկչին և նորին աշակերտացն» ևն (100): Ամբաստ Բագրատունոյ կողոպւտը Փոյթի մէջ, վասն զի զայրացուց Կայսրը, ապիրատութիւն կը համարի, և նզովքն իրաւացի և անէծքն արդար: Երկրին համար քաղաքական խոհեմութիւն կը քարողէ վիզը ծուած հպատակիլ բոնապետներուն, բայց աշխարհակրծան դաղթականութիւնները դէպի Բիւզանդական հողեր չի դատափետեր իրեւ հայրենագրժութիւն: Բիւզանդական դրօշին

յաղթանակները կը հրճուեցնեն զինքը, կը սպայ երբ կը լսէ պարտութեան բօթեր։ Այս համակրանքը միայն բարեպաշտ զգածումներ են, կամ պարզոպէս անո՞ր համար, որ քրիստոնազոտկ են թաղաւորները, թէ կայ թաղուն ձգուում մը։ Թերեւս միջավայրը, ուր կը գրէր, յունատէր երեւալ կը թեյացը լիք։

4. Ղետնդ զիտէ թէ դաղթականները ստացան պարաբռ և արգաւանդ հաղեր, զետեղուեցան հան և կ'աղբին հանդուսուէտ, մինչ հայրենիքի մէջ ուրիշները ստրուկի ծառացութեան մէջ են։ Տողերս կ'ենթագրէն, որ դաղթականները զոնէ մէկ երկու տարի նաշակեցին իրենց անդորրութեան արգասիքը։ ուստի Ղետնդ, Երբ կը գրէր, ունէր փորձառութիւնը երկրին արգիւնարեւութեան։ Նոյնը խորհիլ կու տայ նաև նախարարներու մէծապարզէւ մէծարութիւր կայսեր կողմանէ։

Եթէ այս նկատութիւնը ունին որ և իցէ արժէք, պիտի բղխէ տակէ հարց մը։ արցեօք Ղետնդ Երէց, իրեւս պատրաստուած անձնաւորութիւն, չմասնակցեցաւ։ այն որպատգամաւորութեան, որ դաղթականներու կողմէն ուղարկուեցաւ կայսեր ի կ. Պոլիս։ Կամ շհրաւիրուեցաւ ինքն այ նախարարներու հետ նոյն քաղաքը։

Այս յաջազ, պատկերաւոր նկարագրութիւնները ծավաճարերու (106—110, 114), ուղիղ ունեցած Աեւ Շովու վրայ կամ կ. Պոլ-

ոռյ առաջ, կը յորդորեն զմեղ մտածել, թէ
պատմիչին ծանօթ եղած ևն մեծանիստ ծովն
եւ իւր լեռնաձեւ ալիքներն եւ անդնդա-
պառյա յործանքները. նաև կ. Պոլսոյ
դիրքը:

Երբ կը պատմէ թէ 776ին զոռոզն Մահ-
մէտ պատերազմ Հրատարակեց Բիւզան-
դիոնի դէմ, կը դրէ «տայր տանել — որ-
պէս լուագ — ընդ պատղամին սերմն մա-
նանիոյ՝ զչափ երկուց գրուաց, եւ դրէր
առ թագաւորն Յունաց, ևթէ վաղվազակի
առաքեցից ի վերայ աշխարհիոյ քո դրազ-
մութիւն զօրաց իմոց բատ թուոյ հատոյ
մանանիոյդ» (156): Ուր լսած է Ղեւոնդ
այս զբոյցը: Անշուշտ կը յածէր այն բերնէ
բերան եւ կարող էր լսել ամէն տեղ. բայց
իր ծանօթութիւնը կայտեր պատասխանին
թէ այս եւ թէ այլ դէպքերու մէջ, ենթա-
դրել կու տայ յարմարադոյն վայր կ. Պո-
լսոր:

Այս առթիւ ծանօթացած ըլլալու է
Ղեւոնդ այն կրօնական - պաւանարանական
թղթակցութիւններու, զորոնք փոխանակած
ևն Օժար ամիբառպես եւ Լեւոն իսաւրացի
720ին: Հաւանօրէն Ղեւոնդ անձամբ հայտ-
ցուց զանոնք, համարելով հետաքրքրական
իւր հայրենակիցներու համար, իրրեւ Մահ-
մէդական կրօնի Հերքման առաջին վորձ:
Յունարէն լեզուի հմտութեան թէթեւ նշար
մը կարծես թէ կու տայ Ղեւոնդ, երբ կը
դրէ թէ «Միւսիդիոն» աշխարհն Ասորւոց

(իմաս Մէտօրէու) հայերէն կը թարգմա-
նուի «Միջերկրեալք» (103):

Այս նկատուածինքը կարծիք կ'ար-
ծարծեն մեր մէջ Ենթագրելու թէ Դեռնոր
Բիւզանդական հողի վրայ իրեն տեւական
բնակչութան պատ Բազրաստունիներու ապա-
բանքը նախ Սովերի մէջ և ապա Շիրակ:
Աշում և Շապուհ եղբայրները հսկ կը
գտնուէին անշատչու, երբ իրենց հայրը մէծ
ապարագեան Ամրում ապատամբութեան
պրօշն ապարզած Արարացիներու գէմ կը պա-
շարէր Կարինը (775): Իրենց հօր մահէն յե-
տոյ՝ Բարեկրի (Ամրուտամն) ամուր պա-
րիսովներուն ապատինեցն փրկելու համար
իրենց կեանքը վրէժինզիր թշնամւոյն
առջեւ: Եւ երբ տեսան իրենց հօրը մէծ
բարեկամ երէցը գաղղթականներու թուին
մէջ՝ վութացին ասպինջականնել զինքը և
առնել իրենց խնամքին առակ: Հիւրսսիրու-
թեան այս օրեւուն ահաւ յանձնեանեցու
Դեռնորի զրել անցեայ ժամանակներէն յաւ-
շեր, բայց յատկապէս անմահացնել դարե-
րան իրենց սիրելի հօր նահատակական
վախճանը: Յաջորդ տարիներուն հետեւած
ըլլալու է Դեռնոր՝ Բազրաստունի կորիւնե-
րուն, որոնք կ'երթացին Շիրակը նուանե-
լու: Այս շրջանին տուած պիտի ըլլայ նաեւ
բարեկամական այցելութիւններ Տարօնի և
Վասպուրականի Բազրաստունիներուն:

Ամփոփենք վերլուծական հանապարհուով

իստարուած խուզարկութիւններուս արդիւնքը:

1. Դեւնդ՝ Երեց է. Հաւանօրէն Գողթն զաւառէն (Վահանդացի⁵): Հրահանգուած է նոյն կողմերու մենաստաններէն մէկուն մէջ, թերեւս Մաքինեաց վանքը: Ունեցած է անձնական ծանօթութիւն Եսայի կաթողիկոսի հետ, ի Գողթն և ի Դուին: —
2. Ապրած է 770—789 չքանին Դունոյ Արծակայքը: — 3. Գաղթած է 789 թուին բիւզանդական հոգ, Հաւանօրէն Սուեր: Այն տեղ գրած է իւր Պատմութիւնը 790 թուին: —
4. Ուզեւորած է Հայաստանի այլ եւ այլ մասեր. Տարօն, Վասպուրական, Շիրակ: Մանօթ կ'երեւայ կայսերանիստ քաքարին եւ յունարէն լեզուի:

Ահա մեր բոլոր դիտացածը Դեւնդ Երեցի անձնաւորութեան մասին, իրադէս կամ թէական կերպով:

Հարցումս, թէ ո՞րչափ ապրեցաւ Դեւնդ, չի կրնար ուղղակի պատասխան բնութեանի: Դրական ոչ մէկ ապացոյց չունինք:

Իր գրուածքին մէջ ժամանակի նկատմամբ նշմարները կը հասցնէին զմեզ մինչեւ 790: Ուստի յետնազոյն եզր իր կեանքի համար կրնանք ապահովութեամբ զծել այս թուականը: Մնունքը ոլէտք է զնել զարունակածին կէսին: Տեղ մը խօսելով Դեւնդ Մահակ Զորավորեցւոյ պատղամազնացութեան մասին, որ նապատակ ունէր արարա-

կան զօրավարի՝ Մահմէտի սրբածութիւնը զիջել, կը պատմէ Կաթողիկոսի մահուամբ Մահմէտի վրայ գործուած Հրաշական վուգութիւնը, այնովէս ոռովկա լուսի ի համարտախօս արանցեց (30), այս ինքն յաւանելութենէ ականաւուս արանցեն, որոնք վարեհանած են արգէն: Դէղքը պատմուած է 703ին: Եթէ այդ համարտախօս արք իրրեւ ականաւուենէր պատմած են, պատմած ըլլալու են հաւանօքէն իրրեւ 70ամեայ ձերի 15—20 աւարեկան երիտասարդ Ղևոնդի, այնովէս ոք նու սպասուորելով զէպքն իւր յիշողութեան մէջ անազարտ, կարենար 790ին դրի առնել: Այս պարտղային ձեռունդը կրնանք զետեղել 730—735ին. որով 790ին, երբ կը պատմազրէր, 50—60 ամեայ հասուն աւարեքի մը մէջ կ'ըլլալը. եւ կ'ունենար զեռ ժամանակ վայելէլ լոյսը, թերեւ նոյն իսկ մինչեւ իններորդ դարու առաջին քառուրութիւնը:

2. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԶԵՒԱԿԻԲՆԵՐԸ

Ինչովէս մեր հնագոյն պատմազիրներու, նաև Ղևոնդի պատմական աշխատաւթիւնը առկաւթիւն ձեռագիրներու մէջ պահուած է:

1. Հրապարակի վրայ ծանօթ օրինակեներու արանձեաներն կը տանին կը հանեն զմեզ միակ հնագոյն ձեռագրի, որ կը պահուի այժմ էջմիածնի Մատենադարանի մէջ թ. 1722 (= կ. ց. 1681): Զեռագրին նկա-

բազրութիւնը տուած է Ն. Մառ⁸. 1927ին
ունեցայ տոիթ անձամբ ծանօթանալու Զե-
ռապրիս. բայց իմ ծանօթազրութիւններո
այժմ իմ մօտ չեն. Հարկ է բաւականանալ
Աւուցչապեսի հաղորդած տեղեկութիւննե-
րով:

Զեռապրիր (բնագիրն 19.2 × 11 ոմ.,
տողք 20, թղթեալ, բոլորդիր) հաւաքածոյ
մըն է. կը պարունակէ. ա. Յր—127ր. Պատ-
ճառութիւն Ղեւոնզի. թ. 128ա—214ր. Եւա-
զրեայ բանք խրառու և թուղթք և լուծ-
մունք. զ. 215ա—306ր Պատճառութիւն Վրաց:
Գրչութեան ժամանակի և զրչի մասին
տեղեկութիւն կու տայ յիշատակարան (թղ. 127ր).

«Կատարեցաւ վարդապետութիւն Ղեւոն-
զի վասն ժամանակագրաց տանս Թորզամոյ
ի հրամանէ տեսոն Շաուհոյ Բաղրամառն-
ոյ: Որ և ցանկացող եղեալ սորին տէր
Համազասպ ի պատուաւոր յազդէն Մամի-
կոնեաց. ի հայալ արդեանց ևս հրաման
ծրել վծուն զրչի Սարդոի. աղաչեմ յիշեցէք
յոզորմածն Աստուած. ևս նմա վասք յաւի-
տեանս ամէնց»:

⁸ Н. Марръ, Сборники притчъ Вардана. Часть III, С. Петербургъ, 1894, էջ 55—57 (=Հ.
Յ. Տաշեան՝ Ժազավաճոյը Առակաց Վարդանայ-
գիւննա 1900, էջ 188—189); Զեռապրիս մասին տէ՛ս
Հակ. M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, III
(St. Petersbourg 1849), էջ 62—63. և Ն. Մ. Մառ,
Աժտանային ուղեաւութիւնից զէոյի Հայու. Բարզճ.
Բ. Անոփեան, Վիեննա 1892, էջ 21:

թէեւ զրութեան տարին որուչ թուռ-
կանով չէ յայսնուած . բայց զրուած ըլլա-
լու է 1279—1311 տարիներուն , Կարրի ,
Յովհաննավանքի մէջ : Տէր Համազասպ Մա-
ժիկոնեան այս շրջանին սոյն վանքի տռար-
եսրդն և արքեպիսկոպոսն էր , որուն յիշո-
տակր պահպանած են կարգ մը արձանաւ-
որութիւններ նոյն Մեհասասենի որմերու
միտք : Նու ծանօթ է նուեւ զրուէրի Համ-
բաւով այլ և այլ ձեռազբիրներէ , զրուած
իր յանձնարարութեամբ¹⁾ :

1664 թուրին կը ստանայ Զեռազիրս Յով-

¹⁾ Ի «Թուրին Զիւ» (1279) եղեւ հայր Համա-
զասպ : Այս Համազասպ բազում արքեան արտր եւ
բազմացոյց զգրեան ասուում այլին . որ եւ բա-
զումք կան գեռ եւս (ի մէհասասենի Յովհաննա ի
Կարրի) : Աս էր յաւուր որդուց իշխանին Քրդոյ-
ւեւ զարէր զառավնորդութիւնն մարմասոր իշխա-
նութեամբ . եւ էր ինչին յազգէ Մամիկոնից , այլ
պատահեց եւ ահարկու անուզան : Զայտ ուսար ի
բազում զրոց յիշառակարևանց եւ յարձանց (ի)
բազում տեղինչ . Զարարեայ Մարկառազի Պատ-
մազրութիւն . Գ. 30 (Էթմիանին) : Համեմատէ ունի
19—20 յառաջ ըերուած արձանազրութիւնները : Ըստ
Զարարեայի Համազասպ իրեն յաջորդ ունեցա-
զիւսի , 1311 թուրին : Տես նաեւ Շահնարթունեամբ
Սատրազրութիւն է . Էթմիանինի և Հինգ զաւուացն
Արարատոյ . Բ. (Էթմ. 1842) . էջ 112: Այիշան Այրա-
րան , էջ 174: Յովհաննավանքի Մատենաց տրամադրի
համար հայոցան է 1289 թուրին Մէծ Անկուս և
Ազուանից Պատմութիւն (Տէր-Մագսկուսան , Անկուս ,
էջ 111) . 1205ին Ազաթանգեղոս և Յանաբասապ-
առած (Աս . Կանոյեան , Ս. էթմիանինի Մատենա-
ց տրամադրի ձեռացիր պատմազրները . Zeitschr. f.
armenische Philologie , II , 294 . Հմատուած և Ազա-
թանգեղոս , բնաւկու Հրու . էջ 11—12) . 1294ին
Եկեղեցին Խամբառուցոյց Մազմանց Մէծ կութիւնը
(Յովհաննավանքի Վարակ Հայ Հայութիւն , 42) :
Ասոնք պահաւած են այժմ էթմիանի Մատենաց ար-
դին մէջ :

հաննէս Կարճաւանեցի, որուն մասին է կարեւոր յիշատակազրութիւնս (թղ. 291ա). «Պատմութիւնս Ղեւանդեայ և Գիրքս Եւազրեամ և վերջին Պատմութիւնս Վրացեաց յիշատակ է Յովհաննու Կարճաւանեցւոյ¹⁰, որ փտեալ կայր. վերստին նորոգեցի և կողմել Էտու սիրելոյն իմոյ Շմաւան վարդապետի լուսեցւոյ, ի թվիս ՄՃԺ (1664) ի վառս Քրիստոսի. որք վայելէք, յիշես Ջիք ի Քրիստոս»: Աչ շատ յետոյ (1670^ο) ձեռապիրս կ'իյնայ Վարդան Բաղիշեցւոյ ձեռքը, որ կը նուիրէ զայն ի դուռն Ս. Էջմիածնի 1690ին: Վարդանի խօսքերն են. «Զստացօղ զրոցս որ կոչի Ղեւանդ որտմագիր եւ Վրաց ողամբագիր եւ Ս. Հօրին անապատաւորացն Եւազրի բանք եւ խրատք բազում: Որ եւ Վարդան վարդապետս Բաղիշեցի ստացայ ի հալալ արդեանց իմոց. եւ Էտու զյիշատակ ի դուռն սուրբ Էջմիածնի ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ. որք ընթեռնուք եւ օգտիք ի սուրբ զրոցս, յիշեցէք ի Քրիստոս զԲաղիշեցի Վարդան վարդապետն եւ զծնօպն իւր. ամէն. ի թվին ՄՃԱԼԹ»:

Զեռազրին այս ողամբութենէն յայտնի կ'ըլլայ, որ Էջմիածնի օրինակը որտազրուած է Սարդիս զրէն Յովհաննավանքի

¹⁰ Կարճաւանեցի Յովհաննէս եզրայըն է Շօռաթի Ս. Կարապետ վանքի առաջնորդ Եսայի վարդապետի: Կը պատահէինք իրեն 1660ին Էջմիածնին, ուր Սո. Էջացի իր խնդրանոք կը թարգմանէ Յովհաննու Պատմութիւնն Հրէական Պատերազմոց (Հմմտ. Սիսական, էջ 305):

Համար 1279—1311 չը ջանին . պը չութեան
տեղը անծանօթ կը մնայ : 1664 թուին ար-
դէն անինամ , վասած հանդամանքի մէջ տէր
կ'ըլլայ անոր Յովհաննէս կարճաւանեցի , որ
գեղցիկ հոգատարութեամբ նորողել եւ
կազմել կու տայ զայն իւր աշակերտին
Լուսի Շմառն վարդապետին : Նորոգու-
թիւնը կատարուած է ոչ միայն վնասուած
թղթերու զգոյշ առընթերադրութեամբ եւ
խնամեալ կազմով , այլ եւ աղճատուած
թղթերու վերաբին արտադրութեամբ ¹¹ :
Աւսոցչաղեար չէ նշանակած դժբախտաբար
Շմառն վարդապետի նոր արտադրութեամբ
նորոգած թղթերը : Որքան այժմ յիշողու-
թիւնս կը ներէ հաստատել , յատկապէս
Զեռապրին սկզբը տեսած է այլօպիսի նո-
րոգութիւն : Հնագոյն ձեռապրի առաջին
թուղթը կ'երեւայ թէ շատ վնասուած վի-
ճակի մէջ զանուած է . այս պատճառու այ
Շմառն վարդապետ հարկ տեսած է ի նորոյ
արտադրել ընթեռնի տողերը : Որովհետեւ
թղ . 1—2 ամրողութեամբ եւ թղ . 3ա այժմ
անդիր են (նորոգողէն մուծուած) , ուստի
կարելի է մտածել թէ նախնական օրինա-
կին 3ա—3բ (թերեւս նաև 2ա—2բ) պիտ-
ուած երեսներէն հազիւ 17 տող յաջողած
է փրկել : Դժուարին է ընդունիլ գոնէ 3բ
թղթի համար թէ Սարպիս դրիչ ալ ճիշդ

¹¹ Վերաց Պատմութեան վերջը թերթերու
անկումը Ն . Մառ կը համարի վասութեան հե-
տեւութիւն . Աժառն . Աւղեւ . , էջ 21 :

այսպէս երկրորդ երեսէն սկսած ըլլայ իւր օրինակութիւնը :

Այս հանգամանքի մէջ հասած է Զեռաղիրս (1670ին) Բաղէշ, Ամիրզոլու վանքը, բանասէր և պատմասէր Բաղիչեցի վարդան վարդապետի ձեռքը : Աս, ինչպէս կ'երեւայ, համաձայն իր դովելի սովորութեան, հոգալով անկէ նոր արտադրութիւն մը, սկզբնագիրը յանձնած է կաթուածնի միաբաններու խնամքին, որոնք արդեամբք այս պահած և հասցուցած են մինչեւ մեր օրերը :

Սարդիս գրչի պաղապար—օրինակը կորուած է այժմ : Մեզի ծանօթ բոլոր օրինակները ծագած են Շմաւոն Լուեցւոյ նորոգած այս Զեռագրէն, ուրիմ 1664էն յետոյ :

Վարդան Բաղիչեցի, Ամիրզոլու վանքի վարդապետական զրեանց ցուցակին մէջ (Արարատ 1903, էջ 180, Հրտ. Ս. Տէր-Յակոբեան) կը յիշէ հետեւեալ օրինակները :

2. «Եւ մինն է կոնդակն Տաթեւու՝ Ստեփաննոսի Միւնեաց ևոլիսկոպոսի պատմագիրք, ևւ՝ 2 Ղեւոնդ պատմագիրք ևւ՝ 3 Վրաց պատմագիրք ևւ՝ 4 Ամբաս դիրք, ի մի տուժ» :

3. «Եւ միւսն է 1 Զենոր պատմագիրք ևւ ի հետն՝ Ստեփաննոսի Տարօնացւոյն որ է Ասոգիկն, ևւ միւս՝ 3 Ղեւոնդ պատմագիրք, ևւ միւս՝ 4 Վրաց պատմութիւն, ևւ միւս այլ՝ 5 Մխիթարաց Այրիվանեցւոյ պատմագիրք, ևւ միւս այլ՝ 6 Օրոգէլեանց պատմու-

թիւն (իմա՞ս Սոռ. Օրողելեանի կե զլուիր լինորուց Երիցու Ներսիսի զարուց հետ)։ այս է պատճագիրք ի մի տուժք։

Ասոնք Հաւանեարէն օրինակուած էն նոյն զանքին մէջ նոյն վարդանայ յանձնաբարութեամբ։ Աւշազը թեան օրինակներու մէջ աւ կը յիշուի վրաց պատճագիրք, որով կը յայսնուի ծազումը և. օրինակէն։

Այս օրինակները չկան այժմ Հրանուրակի զբաց։

4. Էջմիածնի թ. 1686 (կ. ց. 1644), պրուած 1675 թուին Մարկոս զրչէն. տեղի անձանօթ (կը բովանդակէ՝ 1. Եղիշէ, 2. Ղեւնդ, 3. Խելի. Մարկոսի, 4. Խ. Խորենացի, 5. Պաշանց թուղթ։ Հմամ. Մ. Խոր. Պատճագիրքին Հայոց, Հրան. Խ. Արդղանի և. Ս. Յարութիւնեանի, Տփղիս 1913, էջ ԺԴ)։

5. Կարտապէտ արքեպիսկոպոսի օրինակն ի Տփղիս։ Բոլորդիք. աւ կան՝ 1. Ղեւնդ, 2. Պատճ. Վասց, 3. Ասողիկ, 4. Լառտիզիրացի, 5. Զենոք (նոտր)։ «Մատեանս չունի յիշատակարան, այլ չժամրթէր Հնազոյն յինել քան զ200 տմաչ (տեղեկութիւնը Հ. Ե. Սէթեանի՝ Մարգիսեան, Յուցակ. թ., էջ 292)։ Բայց Բյուռէ տեսած է Հան զբարթեան թուականը՝ 1673 (Rapports, III, թ. 63)։ Զենողիքս ովտք է վնառել այժմ Էջմիածնի։

6. Վենետիկի Մխիթարեանց թ. 218,

թղ. 86ու—137 (Սարդիսեան՝ Յուցակ, Բ., էջ 277)։ Աբոսազըութիւն մը թ. 5 օրինակէն՝ հոգացողութեամբ Հ. Ե. Սէթեանի, 1836ին։

7. Պարփակ Bibliothèque nationaleի Supplément arménien, 49 (տե՛ս Macler, Catalogue, Nr. 209, էջ 116)։ Հանուած թ. 5 Զեռազրին, օրինակութեամբ Կ. Վ. Շահնազարեանի։ Ասոր վրայէն կատարուած է 1857ի Հրատարակութիւնը (տե՛ս էջ 6)։

8. Պետքըուրդի Ասիական Մուսէոնի օրինակը. «копиée sur le manuscrit de Mgr. Carapiet, archevêque arménien de Tiflis», par Jean Nazarof. L'original etait du XVII° siècle. 1842։ Այսպէս ծահօթազըստ է ձեռազրին մէջ Մ. Բրոսէ, որ նախկին ստացողն էր Զեռազրին (տե՛ս Macler, անդ, էջ 115)։ Զայս աչքի առջեւ ունեցած է Պատկանեան՝ իւր սուսերէն թարգմանութեան ժամանակ (տե՛ս Յառաջար. V)։

9. Պարփակ Bibliothèque nationaleի Suppl. 110 (Macler, Nr. 208, p. 115) օրինակութեամբ E. Dulaurierի, 1851ին թ. 8 Զեռազրին։

10. Կ. Եղեանի օրինակը. զբուած Ժ. Պարուն՝ կը բովանդակէ. 1. Մ. Խորենացի, 2. Ասոզիկ, 3. Լաստիվերտացի, 4. Եւսեբեաց Եկեղ. Պատմութիւն, 5. Ազաթանգեղոս և Դաշանց թուղթ, 6. Մեսրոպ Երէց, 7. Զենոպ, 8. Փ. Բիւզանդ, 9. Եղիշէ, 10. Ստ. Օրուէլեան, 11. Պատմութիւն Հացունեաց խա-

չին, 12. Սոկրատ փոքր, 13. Միք. Ասորի, 14. Վարդան, 15. Կիրակոս, 16. Թոմիք. Մեծափեցի (երկրորդ զրչէ). 17. Սմբատ (Երրորդ զրչէ), 18. Ղեւոնյ (Ա—ԺԴ դրամիք պակաս. Երրորդ զրչէ): Զեռապրիս մասին տես Սահմանաս Ասոզիկ, Հյու. Ս. Մալխան-սեան, Գետերբուրդ 1885, էջ 17—18: Այս օրինակի վրայէն կատարուած է Եղեանի Հրամաբանաթիւնը: 1849ին Բրուէ (Reports, III, p. 59) տեսած էր զայն էջմիածնի Մատենագործանի մէջ: Հան զանաւելու է նույն այժմ, որովհետեւ Եղեանի Մատենա-գործանը պահապատած է էջմիածնի:

11. Էջմիածնի Կարբինեան Յուցակ, 1680. «Ղեւոնյ մեծ վարդապետի Պատմութիւն Մահմետի քառածալ մեծ բոլորդիր, զրեալ ի թղթի ի Սարգսէ. ունի զմահմետի պատ-մութիւն ևս ևս զցունեկի. չունի զյիշառա-կարան. ի սկիզբն ունի զթերութիւն»: Յու-ցակագրին այս տաղերը կառկածելի են. անզեկութիւնները կը հային թ. 1681 Զե-ռապրին (== մեր թ. 1): Պէտք է քիչել Զեռապրիրը ի մերձուաս:

12. Վենետիկի Մխիթարեան Մատենա-գործանի Ա. օրինակը «Խոռ, թերի» սկիզբէն և վերջէն. տես այս մասին Նոր Բառազիրք Հայկազեան լիզուի. Ա. էջ 14. S. Somal, Quadro della storia letteraria di Armenia, Venezia 1829, էջ 62:

Այս ձանօթ օրինակները կարելի է հա-մախճիւ այսուդէս.

$q_{\mu\nu\eta\mu\eta\mu\eta\mu\eta} \circ p\bar{p}h_{\mu\mu\eta}$

1. $\eta_2^2 d$, p , 1722

$q_{\mu\mu\mu\mu\eta} \beta_{\mu\eta}\beta_2^2 h_{\mu\eta\eta J} \propto o p\bar{p}h_{\mu\mu\eta}$

$$2, \rho_{\mu\eta}\rho_2, H, \quad 4, \frac{\rho_2^2 d}{1686}, \quad 5, \frac{\eta_{\mu\rho}\rho_{\mu\eta}\eta_{\mu\rho}\eta_{\mu\eta}}{(1673)}, \quad 3, \rho_{\mu\eta}\rho_2, R, \quad 10, b_{\eta}h_{\mu\mu\eta} (\partial\cdot\bar{P})^2 \\ \rho, \text{ } m\eta, \text{ } (1887)$$

$$6, H_2^2 \rho h_{\mu\mu\eta} (1636) \quad 7, \mathcal{G}_{\mu\zeta\eta\eta\eta\mu\eta} p h_{\mu\mu\eta} (1836) \quad 8, \rho_{\mu\mu\mu\zeta} (1842)$$

$q_{\mu\eta\eta\eta}, \rho_{\mu\eta\eta\eta} d, \quad H, \text{ } m\eta, \text{ } (1856)$

$$11, \eta_2^2 d, 1680 \quad 9, \eta_{\mu\mu\mu\mu\eta} \rho_2 (1851) \quad q_{\mu\mu\mu\mu\eta} h_{\mu\mu\mu\mu\eta} \\ 12, q_{\mu\mu\mu\mu\eta}, H, o p, (^\circ)$$

Յ. ՊԱՏՄՈՒԹԻԱՆ ՎԵՐՆԱԴԻՔԸ, ԿԱԶՄԸ

Ղեւնողի աշխատութիւնը էջմիածնի
թ. 1722 Ձեռագրին մէջ այժմ խորապիր կը
կըէ . «Պատմաբանութիւն» (10 Պատմութիւն)՝
Ղեւնող մայ մէծի վարդապետի Հայոց որ
յազագա երեւելոյն Մահմետի . և զինի նո-
րին և թէ սրագէս և (10,6 և կամ) որով
օրինակաւ տիրեցին տիեզերաց , ևս առանձ
թէ (10 չի թէ) Հայոց ազդիս (10 ազդիս
Հայոց) :

Առաջիկ այս ոգագոմական աշխատու-
թեան բազմազակութիւնը կը համառուտէ
այսպէս . «Պատմութիւն Ղեւնող երիցու , որ
ինչ վասն Տաճկաց երիցն և անցիցն Հայոց
ի նոցունց բանութենէ» (էջ 7) : Իսկ կիրա-
կոս Գանձակեցի զիտէ զայն . «Ղեւնող երի-
ցու Պատմութիւնն որ զոր ինչ զործեցին
Մահմետ և ամբողիալքն նորա ընդ աւ-
խարհս ամենայն , և առանձի ևս ընդ ազգա
Հայոց» (էջ 3) : Պատմազիրներու հին ցանկ
մը ¹² կազմուած ժէ . զարու վերջին քա-
ռորդին , կը լիւէ այս զործը . «Ղեւնող
պատմազիրք , որ է պատմութիւն ահօ-

¹² Հրատարակուած Յ. Այտուրեանէ Ազգարար
1795, էջ 188—192 (առէէ սրապապուած՝ չ. Գ.
Դալէմբեարեան՝ Պատմութիւն Հայ յրազրութեան,
էջ 206) : Ցանկիս պատահած եմ էջմիածնի Զեւա-
զիրներու մէջ երկիցս , ժէ . զարու վերջին քառոր-
դին զրուած : Կազմոզն ըլլայ թերեւս վարդան Բա-
գրէցի , մեմբրուու զան , որ առաջին ուոցամ հազ
ուարած է Հաւաքէ ի մի Հայ պատմազիրները և
նոր օրինակներով ապածել զանաք :

րէն աղգի չարի» : Յովհ . կարձաւանեցի թ. 1722ի մէջ կոչած է անդամ մը «Ղեւոնդ պատմագիրք», և ուրիշ անդամ «Պատմութիւն Ղեւոնդեայ» : Վարդան Բաղիչեցի կը զրէ . «որ կոչի Ղեւոնդ պատմագիր» . այսպէս նաև Մի . Այրիվանեցի և Սամուչէլ Անեցի :

Հնագոյն օրինակի սոսաջին թուղթը, ինչպէս նկատեցինք, վնասուած էր . և կազմողն հարկ տեսած էր զերստին արտադրել : Թէ որքան յաջողած է առեղծուդ փառութենէ անընթեռնի եղած սկզբնագիրը, զժուարին է հաստատել սառւկութեամբ : Արովհեանք «Ճեծ վարդապետ» յորջորջումը անձանօթ է հիներուն, որոնք միարան «Ղեւոնդ երէց» զիտեն, կը ծնանի արդէն կասկած բնագրի փափոխութեան մասին : Երկրայելլի է նաև «Պատմագրութիւն», Ասողիկ և Կիրակոս, նաև Յովհ . կարձաւանեցի իւր յիշատակագրութեան մէջ «Պատմութիւն Ղեւոնդ երիցու, Պատմութիւն Ղեւոնդ եայեայ» կ'ընթեռնուն . ուստի արդիւնք է Շմաւոն վարդապետի կամացականութեան, այսպէս կազմած «Ղեւոնդ պատմագիր» յորջորջումէն : Խորագրին մնացած բացատրական տաղերու մէջ ալ կը նկատուին կոտհումներով բնթերցուածներ, մանր յաւելումներով և յապաւումներով : Յեցած կիրակոսի տուեալներու վրայ կ'առաջարկեմ կարդալ . «Պատմութիւն Ղեւոնդեայ երիցու որ յաղագս երեւելոյն լահմեատի և

արուակալացն որ զինի նորին . և թէ որպէս կամ որով օքինակու տիրեցին աժեղիքաց , եւ զինչ ինչ զործեցին ընդ աշխարհա ամենայն , և առուել եւս ընդ ազգո Հայոց¹³ : Այս երկուր վերհազբիրը , որուն ծանօթ կ'երեւայ Գանձակեցի , կարուդ է Հին ըլլալ . թերեւս զրուած նախնարար իբրե խոստարանութիւն մը , զիաւկարութիւն մը տառաջին զիխոյն կամ յառաջարանական մուտքին : Բուն վերհազբիրը կամ յորջոր ջումբ Ղեւոնդի մատունին պահուած է զրբեն վերջը . «Կատարեցաւ Արդապեսուրինի¹⁴ Ղեւոնդի [Երիցու] վասն ժամանակազրաց տան Թորզումայ՝ ի երանանէ տեսան Շանհոյ Բազրատունոյ» : Յայտնի է Հին զրշազիրներու ուժորութիւնը՝ զնել զրքին վերջը զրութեան խորագիրը :

Շանհազարեան խորագրած է իւր տաղա զրութիւնը «Արշաւանք Արտացոցց ի Հայու , արարեալ Ղեւոնդ վարդապետի Հայոց» : Իսկ Եղեանի տպադրութիւնն ունի . «Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի» :

¹³ Հմմա . Ազաթ . 10. Հասեալ առ իս Հրաման . . . պատմել եմի զհայրենացն զործո քաջութեան քաջին Առորգու , և որ թէյ զործը զործեալք . . . թէ ուստի և կամ զիսրդ և և կամ որոշէս . և կամ զինչ անցը անցին . . . :

¹⁴ Հմմա . Ազաթ . 12. «Զայս ամենայն մի բառ Ժիաջէ ոճով պատմեացուր՝ վարդապետուրիամբ (Հանգերձ պատմութեամբ) Սրբոյն (Գրիգորի) . . . ընթերցեալ զթորզումայ ազգիս . . . վասն քոյզ Հրամանեի , քաջ արանց Տրդատ արքայ Հայոց մեծաց . . . :

Սկսուած քը : — Ձր . Միւլլէր նկատե-
րով խորագիրը , որ կը խոսանայ պատմել
նախ «յաղազս Մահմետի» , կը դրէ . «որով-
հետեւ մեզի հասած պատմադրութիւնը Մահ-
մետի վրայ բան չի պատմեր , այլ մար-
զարէին մահուանէն կը սկսի , հարկաւ ոկիո-
րէն մաս մը կորսուած բլլալու է» (Հանդ .
Ամս . 1888 , էջ 129) : Նոյնպէս նաև Ք .
Պատկանեան «թէպէտ և նշանակի ի վեր-
նառիրս պատմութեանն Վեւոնդեայ եւ յա-
զակս կենաց և դործոց Մահմետի ձառել ,
բայց Պատմութիւնն նորա սկսանի խոկ եւ
խոկ մահուամբ մարզարէին Տաճկաց : Ի բա-
ցամբութիւն հակասութեան բանիս համա-
րելի է , թէ կամ թերի է Պատմութիւնն
Վեւոնդեայ ի սկիզբն , կամ վերնագիրն յե-
տոյ ժամանակի յաւելուած է դրչաց» (Պատկանեան՝ էջ 118 = Եղեան , էջ 171) :
Շահնազարեան կը դրէ «խորագիրս այս
թուի յայլմէ հիւմեալ» (Յառաջարան ,
էջ 11) : Այս կասկածը արդարացի է : Ո՞չ ըն-
ծայական , ո՞չ յառաջարանական մուտք եւ
ո՞չ խոկ պատշաճուոր սկզբնաւորութիւնն
ունի Մատեանս :

«Նախ եւ առաջին¹⁵ որք եւ Ամիր-ալ-
Մումինիք անուաննեցան : Զի զքսան ամ կա-
լեալ զիշխանութիւնն Մահմետ՝ մեռանի : . . .»

¹⁵ Կարգա՞լ՝ «Նախ իշխանքն կամ Նախաթռոքն
(Ալթռոռակալքն) կիր .» որք եւ Ամիր-ալ-Մումինիք (Emir-ul-muminin = Բախանք հաւասարացելոց) ա-
նուաննեցան :

Այսպիսի մատքով կը բացուի այժմ Պետեղի պատմութիւնը։ Եթէ նո չի հրամանէ ահամոն Շապհոյ Բազրուսունուոյց յորդուուածէ ձեռնորկել պատմական աշխատաթիւնն , ուստչան էր որ զէթի համառուսխառ բնծայտկան մը , ակնարկութիւն մը իւր յահանուութեան մասին , կանխէր զետեզել զործին սկիզբը , ինչպէս , օրինակի համար , Մ. Կորենացի զբացած է նոյնպիսի մը պատշաճեցնել իւր զործին սկիզբը։ Արագհեամուսինի ակնարկութիւն Մեկնասի մասին շկայ զործին ընթացքին , և կը պական նուու աւարտական խօսք մը զբանթեան վերջը , Մարգիս զբիչ կամ իր դաշտափարութիւնը հաւանաօքէն ընծայական մատքէն խելամուս եզան թէ Պետեղ Շապհունի հրամանուած է զրիշը ձեռք։

Պական է ոչ միայն այս ընծայականը , ոյլ և Մահմետի կեանքի և ակրեակյունու մասին շկայ ակնարկութիւն , զոր անհամաժեան էր առաջ , իմանայի ընծայելու համար Ամիր-ալ-Մահմետուու ծագումը և առաւարտի արարտկան արհաւիրքի սկզբնաւորութիւնը հայ ընթերցողերուն կամ իւր Մելինասին։

Այս կառկածը առելի կ'ուժեցացնեն մեր մէջ Ասողիկ , Ասմուկը Անեցի և Միկիթար Անեցի։ Վերջինս բազուածաբանը յառաջ ընթելով Պետեղին տողեր արարտկան առաջին արշաւանքինը մասին , կը կցէ առեւնոց . պլամոր առաջին որ առ զայթու

առւլուտանին, առաջին իշխան եկաց յիսմայելացւոցն : Քաղըրթին՝ թ ամ . Եմրան՝ ԺԲ ամ . Մահմէտ՝ թ ամ . Բուրտքը աներ Մահմէտի՝ թ ամ . Աւմաբ եղեւ սուլուտան՝ ամս Ժ : Մասկառ ելանել եւ առ զաշխարհու . ի Քաղըրթայ մինչեւ յելանելն էին ամք ԼԲ , որպէս եւ Ղեւոնի պատմագիրն զայն վկայէ . եւ առէ թէ յԼԲ ամի իշխանութեան ելին յԱսորիս եւ ի Հրէաստան . եւ ի միւս ամն ելին ի Պարսս եւ ի Հայս , ընկեցին զաւլուտանն Պարսսից զՅաղկերտ Շահրիարեան¹⁶ , եւ մտին յաշխարհն Հայոց ընդ կողմն Պարսից » (Էջ 44) :

Ղեւոնդի քով կը պակսին այժմ Քաղըրթի եւ Եմրանի անունները : Կը յիշուի միայն Մահմէտ , որուն իշխանութեան տարիները քառն կը նշանակուին , հաշուած մինչեւ փախուստը , այս ինքն Հիճրէի առաջին տարին (622) . ուստի մինչեւ մահն (632) կը ստացուի ձշիւ 30 տարի . այն է՝ Քաղըրթ 9 , Եմրան 12 , Մահմէտ 9 = 30 (Հմմ . եւ Սամ . Անեցի 81—82) : Բայց Միսիթարի յառաջրերութիւնն այնովէս երկիմաստ ձեւով է , որ զժուարին է յեցած անոր վրայ յանդիլ որոշ եղբակացութեան մը ի նորաստ Ղեւոնդի : Անեցոյ քով Քաղըրթի եւ Եմրանի յիշտամկութիւնը ուրիշ աղբիւր կ'ենթադրէ :

¹⁶ Ղեւոնդի այժմեան ընազրի մէջ շի յիշուիր Յաղկերտի անուան կից «Շահրիարեան» . բայց Յաղկերտ սուսացիւ որպի էր Շահրիարի . Հմմ . Tabari , von Nöldeke , Leyden 1879 . Էջ 359—360 :

Մեղի ոյժ կու տարյ սակայն Ասողիկ (էջ 119)։ Ալմիր-ալ-Մումիքն Տաճկաց և որ
ինչ յաւուրս նոցա զործեցաւ։ Այլ զոյզե
ինչ յառաջ քան զմահն կոսրավու († 628),
յութերորդ ամի Հերակլիսի կայսեր (618)
և ի ԿԸ թուականին Հայոց (619), Երեւ-
ցաւ Մահմետ ի Զքաստանէ (—Տաճկառ-
ատանէ), որդի Արդլայի, մարզպարէ Տաճ-
կաց . . . (քաղաքաձներ Սերբոսէն և Ղեւն-
դէն)։ Իսկ Մահմետ յետ երկու ամի իշ-
խանութեան իւրոյ մեռանի ի ԺԱ ամի Հե-
րակլիսի (621/2)։ Եւ գոխանորդէ զիշխա-
նութիւնն Արուրաքը, Օթման և Ամր՝ ամս
ԼԲ։ Ասողիկ, որ ունեցած է այս առղերս
համար ազրիւր՝ Ղեւնդի Ա. զլուխը, զիտէ
ոչ միտյն Մահմետի Արդլայի որդի ըլլալը,
այլ և անոր Երեւման թուականը՝ Հերակլիի
ութերորդ տարին։ Երեւումէն մինչև մահը
2 տարուան անջրազետ կը զնէ (Ղեւնդ
ունի ի), որ սպարզապէս ծագած է անկէ,
որ սիսլ իմացած է Ղեւնդի տողերը և
այս հասկացողութեան զրայ Հիմնած իր ժա-
մանակազրական հաշիւր։ Այս սիսլը այն-
քան կարեւոր չէ, որքան անոր ծանօթու-
թիւնը Մահմետի անմի չուրիլը, կարկառուն
սակաւախոս բառերու մէջ ալ, որ Հիմնած
կ'Երեւայ Ղեւնդի զրայ։ Թերեւս նաև Կի-
րակոս Գանձակեցի, որ իւր ազրիւրներու
մէջ կը յիշէ յանուանէ զՂեւնդ, Մահմետի
անմի և զործոց մասին պրած ժամանակ
(էջ 32—34) այսի առջեւ ունեցած ըլլալ

նաեւ Ղեւոնդի տեղեկութիւնները Մաքուրէի մասին : Թովմայ Արծրունի գիտէ նման Ասողկան՝ Մահմետի հօր անունը (Էջ 99) . բայց դժուար է հաստատել թէ Թովմայի ծանօթ եղած ըլլայ Ղեւոնդի մատեանը :

Խնչպէս ալ ուզենք մեկնել այս խնդիրը , անվիճելի կը մնայ թէ Ղեւոնդի մատեանը սկիզբէն կորուստ մ'ունեցած է . այն տեղ կար ընծայական մուտք մը եւ գլուխ մը հուիրուած Մահմետի երեւման :

Խնդրոյս ուրիշ լուծում մը տալ փորձեց Հ . Բ . Մարգիսեան , որ «Անանունի կամ Կեղծ-Սերբոսի» կարծուած հանգոյցը լուծել աշխատած ժամանակ այսովիս միտք մը հրապարակի վրայ դրաւ («Բազմավէալ» , 1915 , էջ 38—39 . առանց բաժանակից ըլլաւու իր տեսութեան՝ կը ներկայացնեմ զայն բառ առ բառ) .

«Դրուածիս [Սերբոսի Արքայացանկի] հեղինակն է , ըստ իս , Ղեւոնդ երէց , եւ Ժամանակադրութիւնս [= Արքայացանկը] կը գտնուէր անոր Արքարացւոց Պատմութեան սկիզբը — զուցէ աւելի ընդարձակ ծաւալըզ : Այս բանս կը հաստատուի պատմութեան հրատարակութեամբ , ուր ոչ միայն կը սկսէր ո՛ր եւ է Յառաջարան , այլ եւ այն տեղէն կը սկսէր Արքարացւոց պատմութիւնը , ուր կ'աւարտի Անանունի [= Սերբոսի] Բ . գործութիւնը : Դարձեալ սկսութեանս վերջարան յիշատակարանէն ակնյայտնի կը տեսնուի , թէ այդ գրուածքը ըս-

լորովին առարկելը ամբազուս կը կրէր ի սկզբան
իր վրայ — քան ինչ որ առգուած է ի Պետեր-
բուրգ 1887ի հրատարակութեան հակատին
վրայ, — այսինքն՝ «Պատմութիւն Ղետոնդի
վասն Ժամանակագրուց առանս Թորգոմայ» :
Կիրակոս (Յառաջարսն) հետեւանին եւս կը
յաւելլիցնէ առաջնորդն վրայ. «Ղետոնդ Երիցու
Պատմութիւն . . . որ զոր ինչ զործեցին Մահ-
մէտ և աթոռակալք նորա ընդ աշխարհու
ամենայն և առաւել եւս ընդ ազգու Հայոց» :
Արդ՝ պատմական այս երկու առեւայներէն
կը հետեւի, որ Ղետոնդի զրած պատմու-
թիւնն՝ երկու Դպրութիւններէ կամ Գիր-
քերէ բազկացած էր, որոնցմէ առաջնոր
— որ կը կրէր վերի մեծասար վերառուսու-
թիւնը [իմա՞ «Պատմութիւն Ղետոնդի վասն
Ժամանակագրուց առանս Թորգոմայ»] —
բայց առաջմէս Հայոց Ժամանակագրուկան
պատմութիւնը կը պարունակէր մինչեւ 652—
663 թուական փրկչին : Բայ Շ. զարութիւնը՝
Մահմէտէն սկսեալ (որը սակայն այժմ
կը պարկան) և յաջորդոց պատմութիւնը
կ'ընէր մինչեւ յանին 788, նոտրազգուած
[= Կիրակոսի յառաջ բերած] խորագրի
ներքեւ :

Դ 1 Խ Ա Լ Ա Ր Ա Գ Ո Ւ Ր Ի Ա Ծ Ա Մ Ե Ա Ծ Ա Ի :
— Եղեան հետեւեցավ իւր օրինակին՝ բաժնած
է Ղետոնդի Պատմութիւնը Ա. — Ա. զլուխ-
ներու . Շահնշապարհան սակայն չէ նկատած
իւր Ղետոգրին մէջ նման բաժնեաններ .
և հարկացրուած է ինքնական բառ քանց

ՊԱՅՄԱԿԱՐԳԵԼ (Ա—Ը) : Պէտք է Հանգոյցիս
լուծման Համար ձեռք տոնել Հնագոյն օրի-
նակը . և չեմ յիշեր այժմ թէ ինչպէս էր
Հոն Հատածներու բաժանումը : Բայց կ'ե-
րեւայ թէ անկէ ծաղած միւս օրինակները
միօրինուկ չեն պահպանած սկզբնական բա-
ժանումները : Այսպէս վենեատիկի Ա. օրի-
նակը Եղեանի Հաստարակութեան Դ.
զլուխն ունի Գ., և է. զլուխն՝ Զ (տե՛ս
Նոր Բառդիքք Հայկակենան լեզուի . Երաստ,
զոմ բառերու տակ) . ուստի զլխով մը ևտ
կը մնայ :

Թէ Դեւոնդի մատեանը նոյն ինքն Հե-
ղինակէն ստորարաժանուած էր Հատած-
ներու , յատուկ խոստարանութիւններով ,
զգալի է , թէ և շատ տեղ կրծատուած է
այժմ : Կը յիշեմ «վասն Աշոտի իշխանու-
թեանն և այրեցածին Հոսմի և մահուանն
Աշոտի» (Էջ 16 , զլ. 6) : «Վասն Մօրին
կոռւին» (Էջ 19 , զլ. Զ) : Այսպիսի խոստա-
րանութիւն մը կ'ենթագրէ նոեւ զլ. Դ ,
Էջ 12 . զոր կը կարդամ լրացնելով . Յա-
դագս իշխանութեանն Մուալիայ և Եթէ
զիարդ յաւուրս նորաւ էր իշխանն Փրիզոր .
և որ ինչ անցք անցին ընդ աշխարհո-
Հայոց . և մահուան իշխանացն» :

Ա. մ բ ո դ զ ո ւ ր ի ւ ն ի լ : — Տեսանք թէ
սկզբնաւորութիւնը տուժած է իւր ամրող-
ջութենէն . ճշգիւ չեն պահուած զլուխներու
բաժանումներն և խոստարանութիւնները :
Կը սպասուէր որ Էջ 12 , Գ. և Դ. զլուխնե-

ուր միջեւ խօսք ըլլար Այլի ամիբատպետի և
Մուռաւիսյի մէջ եղած խնդիրներու մասին։
Թղթի մը կամ տողերու անկում անդի ու-
նեցած կ'երեւայ էջ 14, տ. 15, ուր ընդհա-
տում մը կրած է ամիբատպետներու ուղիղ
յաջորդութիւնը։ զուրս մնացած են Մուռ-
աւիս Բ. (683) և Մրուան Ա. (683—685)։
Այս անունները կը պակասին նաև թողժա-
Արծրունոյ (էջ 104) և Ասողիկի (էջ 122)
ցանկերու մէջ։ Թէրեւս Ղեւնդի աղբիւրը
թէրութիւն ունեցած է հոս։ Պատմական
ժամը ուրիշ կողմանէ զզայի թէրոյթ մը
ցոյց չի տար։ Այս ծառալով զիտէ զայն
նաև Ասողիկ (էջ 135)։

Բայց ընդմիջարկութիւն են ժԴ.—ժԵ.
զլուխները և թղթերու հանւառաջութիւն
կայ էջ 103—112։ Այս ժամին տե՛ս վարը § 6։

Վ. Ե Ր Զ Մ Ր Ա Ն Ո Ւ Ր Ի Ւ Ն Ո Ւ Ր ։ — Այս յան-
կարծական վերջաւորութիւնը որով կ'ու-
սարտի Պատմութիւնը, բոլորովին անսպա-
սելի է Ղեւնդի զրչի տակ։ Զեռազիրները
յայտնազէս կը զրեն թէ «կատարեցաւ»։
Բայց ևս չեմ կարող հաշտուիլ այն ժտքի
հետ, թէ մեր խորհուզ և զզածուոզ, խրա-
ռապահոզ և ոզրացոզ պատմիչը այսպէս
յանակներու բաժնուէր իւր ունկնդիրներէն,
առանց վերջին հրաժեշտի խօսք մ'ուղղե-
լու անոնց։ Ինձ կը թուի թէ Ղեւնդ զրած
ըլլալու էր հուսկ բան մը, որ թէեւ չի
տեսնուիր այսօր իր Պատմութեան օրինակ-
ներուն մէջ, բայց այն կար երբեմն սկզբնա-

դրին մէջ : Ինձ կը թուի թէ այդ վերջաւանականը հասած ալ է մեղի, բայց փրցուած սկզնագրէն, ևնթարկուած փոփոխութեան եւ զետեղուած ուրիշ մէծ դործի մը վերջը, որուն հեղինակի համբաւը թոյլ չէ տուած մինչեւ օրս անդրագառնալ դրուածքին իսկական պատճառին :

Ինձի կ'երեւայ թէ այն Ողբը, որ կցուած է Մովսէս Ասրենացւոյ Հայոց պատմութեան, իւր նախնական մէւի մէջ վերջարանականն էր Ղեւոնդի Պատմութեան :

Այս կարեւոր խնդրոյն քննութիւնը պիտի ունենայ իր պատշաճ տեղը մեր ուսումնասիրութեան մէջ :

4. ՀՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ԹԱՐԳԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ,
ՔԵՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կ'ոռմփոփեմ այս տեղ Ղեւոնդի մատենին չուրջը հրատարակուած դրականութիւնը :

1. Արշաւանք Արարաց ի Հայու արարեալ Ղեւոնդ վարդապետի Հայոց : Ի լոյս րիծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք կարապետ վ. Շահնազարեանց : Փարիզ 1857, 80, էջը 240: (Շար հայ պատմագրաց) :

Այս Ա. ազագրութեան առթիւ քանի մը Խօսք H. Petermann, Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, 1861, էջ 397—398:

2. Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մէծի

վարդապետի Հայոց. Բ. ազ. (Հրատարակութիւն Կ. Եղիսի)։ Ս. Պետերբուրգ 1887, 8°, էջը 27 + 201։ (էջ 171—193 ծանօթութիւններ և էջ է—ՀՀ դրուագ մը Մահմետականի և Ամբրազականի վրայ)։

2. ազագրութեան առթիւ։ Fr. Müller, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. 2 (1888), էջ 175—178 (= թարգմ. Հանգ և Ամսոքեայ 1888, էջ 128—129. Արձականք 1888, էջ 326—327)։

3. Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie par l'éminent Ghévond, vardabédi arménien, écrivain du VIIIe siècle. Traduite par Garabed V. Chahnazarian et enrichie de notes nombreuses. Paris 1856, 8°, XV, 164 pp. Շահնազարեան առաջին անգամ այս թարգմանութեամբ ծանօթացոց Դեւնելի մասեանը զիտական աշխարհի։ Հայերէն բնագիրը տարի մը յետոյ միայն ելաւ Հրազդարակ։ Խնչով Պատկանեան նկատուած է իւր ուսւերէն թարգմանութեան յառաջարանին (էջ V—VI) և ծանօթութիւններու մէջ, շատ ունիբաւկան է Շահնազարեանի այս թարգմանութիւնը, ուր թարգմանիյը առանց կապուելու բնագրին՝ ինքնաւկամ ազատութիւններ շնորհած է իւր զրչին և անձիչզ մեկնութիւններով փորձած է լուսարանել բնագրին մթութիւնները։ Շատ ուելի խնամով կատարուած է ուսւերէն թարգմանութիւնը Քառորդականի ձեռքով։ — Գազղիերէն

թարգմանութեան տոմիւ. J. Mohlի տուած կարճառօս զեկուցումը տե՛ս բնագրով և հայերէն թարգմանութեամբ Մասեաց Աղաւելի, 1856, էջ 243—244:

4. Исторія Халифовъ вардапета Гевонда, писателя VIII вѣка. Переводъ съ армянского (переводчикъ: К. Патканьянъ) Санктпетербургъ, 1862. 8°, XI, 168 стр. (էջ 118—165 ձանօթութիւններ):

Քննուրիններ Ղեւոնդի անձի և պրուեան ժամանելու մասին:

1. Ernestus Filler, Quaestiones de Leoniti armenii historia. Lipisiae 1903, 8°, 38 pp. (Diss.): Նկատի կ'առնէ յառկապէս Ղեւոնդի ժամանակագրութիւնը:

2. Զարբհանելեան Հ. Գ., Պատմութիւն Հայկական հին գոյրութեան. Բ. տու. 1897, էջ 478—480:

3. Հ. Ղ. Ալիշան, Հայուսառում, Վենետիկ 1901, էջ 76—77. նոյնը արտատուած՝ Հ. Ա. Ղազիկեան՝ Հայկական նոր Մատենադիսութիւն, Ա. Վենետիկ 1909, էջ 1652—1654. տե՛ս և էջ 1649—1652 քաղուածքներ Ա. Էւ. Բ. տպագրութիւններու յառաջարաններէն):

4. Hagop Thopdschian, Die inneren Zustände von Armenien unter Ašot I., Halle 1904, էջ 4.

Օգնական աղբիւրներ: — 1. M. Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft bis zur Entstehung des Bagra-

tidenreiches. Straßburg 1903, 8°, 87 SS. (Diss.). Նախ լոյս տեսած՝ Zeitschrift für armenische Philologie, II (1903).

2. Hagop Thopdschian, Armenien vor und während der Araberzeit. ZAPH. II, 1903, S. 50—72.

3. J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886. Paris 1919, 8°, pp. VIII + 398.

4. J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903, S. 436—465 = Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը ծահօթութիւննեղով. զրեց Պրոֆ. Դկտ. Յ. Մարկուտարու, գերմաներէնէ թարգմանեց Հ. Մ. Հապովեան, Վենենա 1913, 8°, ԺԵ, էջ 68:

5. Р. Р. Фасмер, Хронология наместников Армении при первых Аббасидах. Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук. Том I (Ленинград 1925), стр. 381—400—Ռ. Ֆամանէքը՝ Հայաստանի ոստիկաններու ժամանակագրութիւնն առաջին Աբբասանց օրով. Թարգմ. Հ. Վ. Ինդիքեան: Հանդէս Ա. Ժ. Ա. 1928, էջ 44—50, 157—168, 258—270:

4. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Բովանդակութիւնը : Թէպէտ մատենին վերջը «Վարդապետութիւն» վասն ժամանակագրոց տանս Թորգոմայք կը ներկայացուի Ղեւոնդի աշխատութիւնը, որպէս թէ նաև Հայոց ժամանակագրական պատմութիւնը նկարագրած ըլլայ սոյն մատենիս մէջ, բայց յիրականին կը գտնենք մենք հոն ժամանակագիրք մը տանն Խամայէլի . այն է ժամանակագրութիւն մը արարական ամիբասպետներու յաջորդութեան եւ անոնց օրով նուտաճուած երկիրներու մէջ տեղի ունեցած դիպուածներու : Այս տեսակէտով շատ ուղիղ պատեկերացնեցած է անոր բովանդակութիւնը կիրակոս Գանձակեցի . «Պատմութիւն զոր ինչ զործեցին Մահմետ եւ աթոռակալքն նորա ընդ աշխարհս ամենայն, եւ առաւել եւս ընդ ազգս Հայոց» : Կարելի է նկատել նաև «Պատմութիւն վարուց եւ զործոց իշխանացն Խամայէլի», որովհետեւ ամբողջ ժամանակագիրքը կ'ընթանայ ամիբասպետներու յաջորդութեան կարգով եւ անոնց արիական եւ դժիմմ զործերու եւ տափարասան վարքի նկարագրութեամբ . Ղեւոնդ Երեք անգամ զործածած է բացատրութիւնս . «Եւ այս վարք նորա» (էջ 14, 31, 40) եւ մի անգամ Արդլմելիքի համար զրած է . «կալեալ զիշխանութիւնն այսպիսի վարուք՝ վախճանէր» (31) :

Ղեւոնդի Պատմութիւնը 150 տարուան

շրջան (640—789) կ'ընդողրկէ : Կարճառառ
ակնարկով մը միայն կը բաւականանայ տայ
արարական շարժման սկիզբը, որ իւր ման-
րագառառում պատմիչն ունի յանձին ԱՆԻՒԹԻՒ :
Այս շրջանին, զոր կ'անուանէ Ամիր ալ-
Խանիներու հարաւաթիւն, անապատի որ-
դիները կ'առաջին ներքին յեղափոխութիւն
մը . նոր արթնցած ժողովուրդը թարմ ու-
ժով դուրս կ'ելլէ աշխարհներ նուաճելու-
սահմանակից Հզօր պիտութիւնները՝ Աս-
սանականն եւ Բիւզանդականը զարուար
մբցութեան մէջ ակարացած եւ կազմալու-
ծուած, չեն կարող ընդութիմանալ նոր սառ-
իին . և կարճ ժամանակամիջոցի մէջ Պարս-
կաստանն եւ Պաղեստինը, Եզիրական եւ
բովանդակ Ամիրիկէ կը խռնարհն արարա-
կան լուծին տակ : Իսմայիլեան բանակին
առաջաւագւ զօրախութիւնը Հիւմիւն եւ
Հարուսէն կը չօշափեն նույն Հայկական սահ-
մանները եւ կը փորձեն ունիթ աւարսուու-
թեան զան նուաճուգական նովաստակիներով
արշաւել մինչեւ երկրին սիրար . Դուքն եւ
Արծափը կ'իշխան . թշնամին մէջ ուստիով
կը քաշուի ետ :

Այս նախագունէն կը մտնէ Աւանդ իւր
Պատմութեան բակական շրջանակը, ուր ընդ-
ուռաջ կ'ելլէ արարական աշխարհանուա-
նութեան պատմութեան ամէնէն Հզօր
դէմքը՝ Մուայիս Ա., որուն յառաջախա-
զաց բանակը միջամտուի է արգէն Հայու-

առանի սուհմանները և զբաղած է Երկրին նուանմամբ : Այսուհետեւ Ղեւոնդ յանձնածիւր նաւն ամփրապետներու կեանքի հոսանքին կը նկրածի յառաջ՝ երրեմն արագ և Երբեմն ծանր նուարկութեամբ : Ճանապարհին կը յածէ նա իւր հեռաղիտակ աչքերն աջ և ձախ, կը զննէ, կը հետազօտէ, կընդունի տպաւորութիւններ, և կը դրոշմէ զանոնք իւր յուշատերին մէջ : 789ին կը կոխէ ցամաք . նա հասած է արգէն իւր նոգատակալէտին : Արարական ընդարձականիստա աշխարհին տէրն է Ահարոն (Հարուն առ-Ռաշիդ) . Հայաստան կը հեծէ անոր անհանդուրժելի բոնութիւններու և կեղծումներու տակ . ուժասպառ է ժողովուրդը . մինչ մէկ մասը խումբ խումբ կը զաղթէ գէպի բիւզանդական հողեր, միւս մասը կ'ապրի իւր ստրուկի կեանքը, Ատեփանոս Կաթողիկոսի հովուութեան տակ, որ նոր բարձրացած է անարգուած գահին վրայ : Այս տեղ կը թողու զմեղ Ղեւոնդ :

Ամբողջ արարական աշխարհն առարկայ է իր զննութեան . ամփոփ նկարագրութեամբ պատկերացուցած է շարժառիթը, սկիզբը և կատարածը այն ամէն կոխւներուն, որոնք մզուեցան յընթացս 150 տարիներու, մերձաւոր և հեռաւոր սուհմաններու, յատկառէս Սասանեան և Բիւզանդական սուհմանաղլութիւններու վրայ, ներքին և արտաքին թշնամիներու դէմ . նկատի առնուած

և մինչեւ անզամ Հիւսիսային կովկասի և ձենական սահմաններու վրայ տեղի ունեցած դէպքերը : Բայց որովհետեւ իր անսութեան տեսլի մերձ եղած է Հայաստանը , առաւելապէս այս երկրի իրազարձութիւնները զբաւած են իր ուշագրութիւնը , և այն յատկապէս միջազգային քաղաքական առնչութեան մէջ : Թորոգոմայ տան ներքին խնդիրներն , առանցին վէճերն ընոււ կամ զոյզն չափով միայն Հայաքարքանձ ևն զինքը : Իր մատենին նշանակալից մէկ մասը լեցուցած է Լեռն Գ. Խառըրացւոյ պատսախանը Օմար Բ.ի թղթին , որ կրօնական-ջատագովական զբութիւն մըն է եւ կը ձգտի Հերքել մահմեդական աշխարհահայեացքները զրիսաւնէութեան մասին (ան'ս այս մասին վարը) :

Գրուրեան ժամանակը : Դեռնոց իւր Պատմութիւնը զբած է երկու հանդուցով : Առաջին ձեռնարկութեամբ զբի առած է նա անցեալ չըջանի պատմութիւնը մինչեւ իւր օրերը . այն է մինչեւ 774 : Այս մասը կը կազմեն այժմ Ա—Ղ.Պ զլուխները (էջ 1—137) : Պատմագիրը Համառատախոս , բայց զգայուն տաղերով նկարագրելէ յետոյ երկրին եւ ժողովրդեան ծանրը եւ յուսահասուկան վիճակը Արդյա Բ.ի (754—775) օրով յատկապէս Խահութբայի որուոյն՝ Հասանի (770—774) կեղեքումները , կը վերջացնէ իւր իսոսքը . «զոր պատմել ոչ կարեմք զաղեալից պատմութիւն» (137) :

Թէ լեզուն եւ թէ պատմելու ոճը պղալի
կերպով կը փոխուին յաջորդ մասին մէջ,
ուր պատմիչը աւելի հասուն տարիքի մէջ
կ'երեւայ եւ դէպքերուն ի մերձուստ ժա-
մանակակից եւ հանդիսաւուս։ Մինչ առաջին
մասին մէջ կը նկարագրէր երկրին տնտե-
սապէս անհանդուրժելի, յուսահատական
դրութիւնը, զոր խօսքով պատկերացնել ան-
հնարին կը գտնէր. երկրորդ մասին մէջ կա-
րող է արդէն ներկայացնել նախարարակոյս
եւ աշխարհախումբ ամբոխին ճգնաժամային
փորձը, լծրնկէց ընդվզումով բոռւնցքին
հետ բոռւնցքով խօսիլ։ Օր օրին չի տար
դէպքերուն տարեգրութիւնը. նա զիտէ ար-
դէն թէ «Ճեռնամուխ եղեն յիրս զոր ոչ կա-
րէին վճարել» (137). ծանօթ է առսասամ-
բութեան հետեւանքին, որ ծանը արժեց։
Այս մասը կը սկսի ԼՌ. դլիսով, եւ սկզբնա-
ւորութիւնն ինքնին ցոյց կու տայ թէ նոր
է պատմուածքը, թէեւ նիւթը շարունակու-
թիւնն է նախորդին. «Յայսմ վայրի ճառե-
ցից զվայրենամիս աղդին իսմայէլի զիստա-
սիրտ զառնութիւնն ի զլուխ ելեալ»... որ
կը յիշեցնէ մեզի Սերիսսի Գ. դպրութեան
սկզբնաւորութիւնը. «Զարրահամեանն ճա-
ռեցից զզաւակէ...» (Մեր. 104)։

Ա. մասը զբած է Ղեւոնդ ամենայն հա-
ւանականութեամբ 773/74ին, սպստամբու-
թենէն յառաջ։ Թէեւ Արդլայի իշխանութեան
22 տարիներն ծանօթ են իրեն (էջ 129),

բայց այն աեւզութիւնը կարող էր նաև
յետոյ աւելցուած բլլալ, վերջին խմբա-
գրութեան ժամանեակ : Մենք յետոյ պիտի
աեսենեք թէ այդ խմբագրութեան չնորհի-
րամնուած հետացուած է մատենիս վերջա-
ւորութենէն Ողբը, որ նախնաբար այս աեղ
զետեղուած էր :

Բ. մասի գրութեան ժամանեակի համար
ունինք հետեւեալ կոռուանները : Տեսնք վե-
րապոյն, որ Ղետնդ ականուան էր Ար-
ծրունի Եղբայրներու նահատակութեան
(6 Յունուար 786) և չէր լսու Մերուժան
Արծրունոյ մաշը : Ղետնդ ծախօթ է Մո-
լէ յման ոստիկանին և անոր Իրնոգոկէ գոր-
ծուկալին չարաշուք տրաբներուն, որոնք
ունինք ունեցան 788—789ին . այս միջացին
բարձրացաւ կաթողիկոսական գահին վրայ
Ստեփանոս, որ երկամեայ ժամանեակ մը
միայն կառավարեց և մեռաւ (790/91) :
786 Մելու . 15ին Մուսէին յաջորդեց իր եղ-
բայրը՝ Հարուն առ-Ռաշիդ, որ իշխաց մինչեւ
809 : Պատմէիք որ զիտէ անոր «ուզահ» և
արծաթառէր՝ բարքը, կ'անդիւանայ անոր
իշխանութեան անեւզութեան աւարիները .
ուստի նա աւարտած է իւր Պատմութիւնը
809ին յառաջ : Որովհեաւ Ղետնդ հայրա-
պիտական աթառին վրայ տակաւին կեն-
դանի կը ճանշնայ զԱտեմիւնոս, Հարկ է այս
անեպահնագոյն եղբը անելի անժամփել և
ըսել, թէ Ղետնդ աւարտած է իւր Պատ-

ՃՈՒԹԻՒՆԸ ՃԻՇՊ 790ին . այս թուականէն ոչ
յառաջ եւ ոչ յետոյ :

5. ԱՎԲԻԿԻՑՆԵՐԸ

Ինչպէս կ'երեւայ , Պատմութեան համար
ձեռքի տակ կարեւոր գրաւոր աղբիւր չէ
ունեցած Ղեւոնդ : Նա զրած է իւր Պատմու-
թիւնը յեցած աւանդութիւններու վրայ , զր-
բոնք լսած է «ի ճշմարտախօս արանց»
(Էջ 30) , այս ինքն ականատեսներէ եւ մեր-
ձաւոր ժամանակակիցներէ : Այդպիսի ան-
զիր աղբիւրներ կ'ակնարկէ Ղեւոնդ , երբ կը
զրէ . «ասի , ասեն , լուաք , ուսաք» եւ այլն :

Գրաւոր աղբիւր կը տեսնուին իր ձեռ-
քին տակ հետեւեալները , որոնք նոդաստած
են աւելի իր մտաւոր զարգացման , քան
հայթհայթած են իրեն պատմական նիւթ :

1. Ա. Գ ի ր ք ը : Ղեւոնդ անզիր ուսած
է Աստուածաշունչը իր հին եւ նոր մատեան-
ներով : Ոչ միայն իւր պատմելու ոճը , ար-
տայայտուելու եղանակը կը կրէ իր վրայ
Աստուածաշունչի կնիքը , այլ եւ ամբողջ
մատեանը ողողուած է Աստուածաշունչի
կազզուրիչ հոսանքներ : Ամբողջական մտքեր
հիւսուած են հոն մարգարէներու ներշնչման
տակ . նոյն իսկ՝ զիտութեամբ կամ անզի-
տութեամբ , փոխ առնուած են բառեր եւ
նախադասութիւններ : Հզօր ազդեցութիւն
գործած են իր վրայ մասնաւորապէս Մա-
կարայեցւոց դրքերը իրենց հրապուրիչ

պատմական ոճովը : Եթէ ուղենք օրինակիներով հաստատել մեր խօսքերը, հարկ պիտի լինի արտազրել Դեւնդի մատեանին էական մեծ մասը : Անթիւ տեղիքներէն քանի մը նմոյշ բաւական ըլլայ, նկատելու համար այս ազգեցութեան չափը : «Նա էր այր ժանա եւ զոռ պատերազմաւ» (ապ. պատերազմող), էջ 15 = Բ. Թղ. թ. 10. «այր զոռ պատերազմաւ» . այս համեմատութեամբ կը դանէ Զեռազրին ընթերցուածը իւր հարազատութիւնը . «Զյափշտակով բարս ազահութեան իրրեւ զվարմ ձգեալ ի տամրիոն՝ որսայր զկենաց մարդկան զհետեւանս», էջ 128 = Ակս. Ե. 1. «իրրեւ զվարմ ձգեալ ի զլուխ զահաւանդի (ի լուսնից ի վերայ զահաւանդի նշանակի՝ տարիոն), իմա՞ Շահուրան»), զոր որսորդք յորս հաստատեցին» :

2. Ազաթանգիսակենու : Ա. Գրքէն յետոյ Դեւնդի սիրելի մատեանն եղած է Ազաթանդեղոսը, զոր յաճախ ընթերցած է, անոր հարուստ բառամթերքը իւրացուցած, անոնցմով արտայայտութիւն տուած իւր մտածմունքներուն : Մինչ Սերիոս հետեւած է Բիւզանդի, Դեւնդ օրինակ տուած է իրեն Ազաթանդեղոսը : Յառաջ կը բերեմ համեմատութեան համար .

Դեւնդի :

Ազաթանդեղոս :

Քանդի յոյժ ստիպէր Զթագաւորն Հօգաբատոցնեաւ . մոլորութիւն այս ցեալ ամբարհաւաճեցու-

սոյն, ուս դնել եւ համ-
բանակ (հարկանել) ընդ ցանէր որոգայթադիր
վիմին հաստատոյ. վի-
մին ինչ ոչ կարէր ստա-
նել. բայց ինքն առ վի-
մին խորտակիցաւ. էջ թշնամին ինչ ոչ ստա-
նել կարացեալ՝ ինքն առ
վիմին խորտակիցաւ:
Աղաթ. 80—81:

Նոյն տողերու ազգեցութեան տակ է
հանեւ. էջ 109. «զայրացեալ զազանանայր
համբանայր մարտնչել ընդ հաստառուն
վիմին»: «Բատ փարաւոնեան զօրուն զծո-
վապատիժ բարկուրին կրեաց». էջ 110 =
Աղաթ. 155. «Հեղեղասաստ ծովապատիժ
բարկուրեամբ զառ ի ներքոյս երկնից
ջնջեալ»: «Զանց արարեալ զրազում օրեւնեօֆ
եւ հասանէր ի քաղաքն Ատուան. էջ 28 =
Աղաթ. 460. զանց առնէր զրազում օրեւնեօֆ
ժեծու ուրախութեամբ . . . մինչ երթային
հասանէին յաշխարհն իտալացւոց»: «Յուսա-
կորոյս եղելոցն ի կենաց աշխարհի»: 151 =
Աղաթ. 154. «յուսակորոյս ի կենաց անտի
Աստուծոյ»: «Զրանու խրատու օգտութեանն
յընչաց ֆերէին». 144. = Աղաթ. 288. «որք
իշխեցին յընչաց ֆերել եւ արհամարհել զբհ-
որեալն»: «Թէմ եղեալ տարադէմ զնացին
փախստեայ յաշխարհն Յունաց». 168 =
Աղաթ. 84. «դէմ եղեալ տարադէմ զնա-
ցեալ փախստեայ լինէին»: «Եւ յայնչափ
դպրոգմանէ քարանցն բախևալ երիվարացն՝
զրազումն առարուր հարեալ սատակէին.

140 = Ազաթ. 97. անպուշեալ բազում երի-
փարք հեծելոց յահէ անտի՝ զրազումս ըն-
կեցեալ եւ զրազումս առարուր հարեալ սա-
տակէին» . Հմմ. Էւ Գ. Մակար. Զ. 15.
Եւ զազանքն . . . զրազումս ի նոցանէ առա-
րուր հարեալ անգէն առ առս իւրեանց սա-
տակէին» : «Այլք ի վախուսա զարձեալ՝
հաղիւ ուրեմն զազրուստ անձանց զա-
նէին» . 147 = Ազաթ. 3. ջանան զազրուստ
անձանց փրկութեան փոսին : «Անցուցանէր
չուրջ զազարսպովն պարկէնս փոսից» . 36.
պարկենսա. փոսիւ չրջազատեալ . 103 =
Ազաթ. 111. մօս ի պարկէն փոսին որ չուրջ
դայր զբազաքաւն . Էւ այլն :

3. Վկայարանական զրուածներ : Հա-
մազասար Էւ Սահակ Արծրունի եղբայրներու
վկայարանութիւնն յօրինուած է նմանու-
թեամբ հին վկայարանութիւններու . Հմմ.
«Գործեցու այս յիշխանութեան Մուսէի» . . .
Էջ 165 Էւն :

4. Զեռքի տակ ունեցած է մեկնողական
եւ ճառական զրուածքներ . ա. Ռոկերերանի
Մեկնուրինն Մատրէի . «Հրաման ետ զօ-
րոց իւրոց կազմէլ սայլս վաշիւք զիսպ-
կօք . . . Ելին Էւ որք ընդ վաշիւքն թազուցեալ
էին» . 39—40 = Ռոկ . Մեկն . Մատթ . Գ.
Էջ 65. առա զիսպ վաշիւքն եւ սայլիւքն
Մկիւթացոց աշխարհին կեռնքն զնարինք :
բ. Փիլոնի զրուրինները . Հմմ. Բազմա-
բեզուն յարութիւն, Էջ 48 = Փիլոն . բազմա-

բեղուն է չարուրիւն . . . սակաւառոք է բարին, իսկ չարն բազմաքեղունն»: «Այր զեղադէշ երեսօք, էջ 128, 151 = Փիլոն. ծառայք և աղախնայք գեղեցկակերպք և յոյժ զեղադէշք»: «Արշառութեամբ անարգել զիհութեամբ իգախազուրեան. 115 = Փիլոն. «առանջանք իգախազուրեան՝ արդելաւորութիւն»: «Ողջունէր զամենեսեան սիրական համբուրիւ աջոյն. 28 = Փիլ. Լիւս. իրը սիրական համբիւրիւք ողջունի՝ զմիմեամբք սպատառի որպէս զձիթենեօք բաղեցն»: զ. Գրիգոր Նիւսացւոյ Մեկնուրիւնն Երգոց Երգոյն. «Որ կենացն է շտեմարանապետ Աստուած. էջ 29 = Նիւս. «որ շտեմարանապետն է հոգւոց, ստիպեաց զհոգի իմ առ ինքն»: դ. Իգնատիոսի քղբերը. «Զապիրաստութիւն ի բարձունս խորհեցար զՔիրիստոսէ . . . և զվերքնիկալ արոռոյ նորա. էջ 107 = Իզն. թուղթ ԺԲ. «աղդեաց ինձ (տէր) զՈւրիսն զվերքնիկալ արոռոյն իմոյ»: ե. Գաւիր. Հարժացւոյ Արյիմասափրական և յիմաստասիրելի հարցուածս. «Քանդի ախտացեալք մտօք և զգայութեամբ և սրտիւ՝ կատարէին զերկունս մահու մտացն և զգայութեանց զչարութեանցն առաստազոյն ծնունդս՝ զսպանութիւն, զչարութիւն (իմա՝ բատ Ասոզկան 131 զցանկուրիւն) ընչից եւ զիեշտ ցանկուրիւնն»: 118 = Գաւիթ. «աստ բաժանի (չարն) ի զոյզս զառնարեր ոստոց՝ ի ցանկուրիւնն. և

Երկոքին սոքա զմարդառեցութիւնը կազմէնք .
Էջ 16, Հրտ. Գ. Տէր-Մկրտչեանի, «Վազար-
շասիա» 1903: զ. Գրիգոր Նազիանզացւոյ
գրութիւնները. «Զօրացաւ մէզ փոշէզզած ի
վերայ նոցա. 104 = Աստուածաբան ի
Մկրտ. «Փոխանակ ախորժելի հոտոյն փո-
շէզզած ի ինիցիմք»: Եւ այլն:

5. Ծանօթ է իրեն Սոտոյն Մովսիսի Խո-
րենացւոյ Աշխարհագրութիւնը. «Երթևալ
յանդիման լինէին միմեանց ի առհմանս
Ապառաժն Արարիոյ»: 5 = Խոր. Աշխար-
հագր. 611—612. Ապառաժ Արարիս յելից
կալով Եղիզուտաթ... Երջանիկն Արարիս
յերի կալով սնառապատ և առպառաժ Արա-
րիոյ: Հմմա. եւ էջ 132 = Աշխ. 605—606:

6. Սերիսսի Պատմութիւնն ի
Հերակլի: Թէեւ Filler (էջ 15) Համոզուած
է, որ այս մատեանը ծանօթ չէ եղած
Ղետնդի, բայց ևս Թոփճեանի (էջ 4) Հետ
համարիս և՛ Հաստատելու թէ մեր Հեղի-
նակը կարգացած է Մերիսսի Պատմագրու-
թիւնն եւ օգոստած անկէ: Այս մարքին առելի
կը փարիմ այնու, որ Ղետնդի ուշիստու-
թիւնը չարունակութիւն մը կը Հանդիսա-
նայ Մերիսսի զործին: Կան չօշափելի կէ-
տեր ալ, որոնց զրայ կ'ուզեմ ծանրանալ:

Ղետնդ կը զրէ (էջ 3). «Մինչզեռ էր
կենդանի ստուածապատկեալի Հերակլէ»
ոչ կարացին (Խմայելացիք) սիրել զա-
պատակս իւրեանց ի վերայ Հրէաստանի, զի

Համբաւ քաջութեան նորա սփռեալ էր և
զարհուրեցուցանէր զնոսա : Եւ նորա տիրեալ
ունէր զիշխանութիւնն Հրէաստանի և Ասո-
րեաստանի մինչեւ ի վախճան կենաց իւրոց :
Այս տողերը գրուած են Սերիոսի Բ. Դպրու-
թեան ազգեցութեան տակ . ուր Սերիոս
դիտմամբ լուած էր խօսիլ Հերակղի օրով
ոկիղը և զած արարական արշաւանքներու
մասին , որովհետեւ մտադիր էր ապա
Գ. Դպրութեան մէջ միահազոյն և ոճով
պատմել Մահմետի երեւումն և անոր յա-
ջորդներու ասպատակութիւնները , կից 641—
660 դէպքերու : Յայտնի է որ Արաբները
636—641 տարիներուն նուաճած էին բազմո-
դակ Պաղեստինը , Միջազետքի մէկ մասն
և Ամբիկէ :

Սերիոսի ազգեցութեան տակ է Ղեւոնդ
նաև յաջորդ էջերու մէջ , ուր կը խօսի
Ամիր ալ-Մումինիներու նուաճումներու վրայ
(էջ 4—7) : Համեմատութեան համար կը
բերեմ Հետեւեալ հատուածները .

Ղեւոնդ , 4 :

Սերիոս , էջ 104—105 :

<p>Զի զայտառէր օրինա- դրին իւրեանց ունէին ոժանդակ , ...թէ ելէք ի վերայ աշխարհաց , նուա- ճեցէք զնոսա ընդ ձե- ռամբ մերով , զի մեզ, տաէ , տահալ է ի վայելս զոյտարառութիւն երկրի .</p>	<p>Արդ օրինադրէր նոցա (տազ . օրինադրէ զնոսա) Մահմէտա՞ ...եւ տաէր . Երգմամբ խոստացաւ Ասուած զերկիրն զայն Արքահամաւ . և զաւակի նորա... իսկ արդ դուք էք որդիք Արքահամու...</p>
--	---

...որոց եւ սազրիչք եղեն
եւ տառջնորդք Հրեայք,
որք երթեալ ի բանակո
Մազբամու առէին ցնոսու-
Արքահամու, առեն, խո-
տացաւ Ասուսած տալ
զրեակիյս երկրի ի ծա-
ռայութիւն. եւ ժեք եժք
ժառանդք եւ որդիք նա-
հապեաթն. . . այլ եւ դուք
էի զաւոյի Արքահամու
եւ որդիք նահապեաթն:
ելք ընդ մեզ եւ փրկե-
ցէք զմեզ ի ծառայու-
թենք արքային Յունաց.
. . . Իբրև զայս յառան
քաֆալերեալ դիմեցին ի
վրայ Հրէաստանիք:

Ապա արդ եզեալ թա-
զաւորին Յունաց՝ զրէ
տա զօրավորին որ ի Հրէ-
տաստանի. . . զաւմարեալ
զզորու բո եւ մարտիր ընդ
նոսու եւ արդել զնոսու,
զի մի տապատակնացին ի
վերայ երկրիդ մերոյ. . .
Եւ վազավազակի հա-
սեալք ի միասին լինէին
բանակ ժեն. եւ խա-
զացեալ յասա՞ զնոցին
ընդ զէմ հինին. . . եր-
թեալ յանդիմոն լինէին
միմեանց ի սահմանա
Արքաստն Արքիոյ. տե-
սանէին զբանակն Մազբա-
մու. անթիւ բազմու-
թեամբ, եւ իբրև զզունց ա

երբայի կալարուի զեր-
կիրճ ձեր՝ զոր եւ Աս-
տուած Արքահամու հօր
ձերում. Եւ ոչ կարէ
ոք ընդ զէմ ձեր կոյ
ուստերացմաւ. զի Աս-
տուած ընդ ձեզ է . . .

104. Եւ կողեալ
(Հրէից) զանազարշաւ ա-
նազարժն զեացին ի Յաւ-
կատան տա որդիսն իս-
մայլէի, կոյէն զեաս
յիշընեց ոզնուկանու-
թիւն. եւ ծանուցանեն
նոցաւ զհարազաւութիւն
իրեանց զրոց կոտկաւ. . .

105. Յայնտամ ամենե-
քեալ ժազավեցան. . . Եւ
հասեալ յիշարարի Մո-
վարու ի սահմանա Ռու-
րէնի, զի բանակն Յու-
նաց բանակեալ էին յլ-
րրիա. եւ անկեալ յան-
կարծ ի վրայ նոցաւ Հա-
րին զնոսու. . . Եւ զար-
ձեալ բանակեցան յԱրա-
րիս:

Եւ ամենայն մեա-
ցորդք ժազավեցան որդ-
ւոցն իսրայէլի ժազավեալ
միարանեցան ի միասին.
Եւ եզեն զօր ժեն:

106. Եւ ոկոտ զունդ
կոզմել (Կայորն) իբրև.
Եւ թանառուն հազար . . .
Բակ նոցաւ հասեալ ի
Յորդանան Եւ անցին

Ժարախոսյ զանշտիռութիւն
ուզուցն եւ ձիոց : Աղա
անդիսացեալ զարուն Յու-
նաց անդիսութիւն մէծ՝
զատուցանէին զազիս
բանակին իւրեանց բացա-
պոյն ք հացանէն բազում
վառաւեար . լբանէին ի
բանակին եւ զերիվարս
իւրեանց : Եւ ինքեանք ի
հետինս սպառագինեալ՝
ընդունէ նոց զնուցին
պատերացմէի : Եւ ի ջեր-
մուրենի ; արեգակնային
տառոյն եւ ծառաւուս ա-
պառաժէն եւ յաւազոյն
աշխատեալք , եւ պարու-
սալք ք ծանրութիւնէ զի-
նուցն՝ անկան ի մէջ՝
թշնամիացն : Եւ նորո
քանզի ք հանգառեան
էին՝ յանկարծակի Հե-
ծեալ յերիշարս , յարձա-
կեալ ի վերայ նոց՝
հարին բազում հարուծու
ի զօրուն Յունաց , եւ
ի փայտուս պարզուցեալ
զմնացեայս , հետումուն
եղեալ մինչեւ ի բանակի
Յունաց զրուդու առ
հասարակ կառարէին . եւ
մնացեալքն ՀԵծեալ յե-
րիշարս փայտուսկան
անկան յաշխարին իւ-
րեանց : Եւ իսգայերաց-
ւոցն յցեալ յաւարէն
Յունաց . . . զարձուն իրե-

յԱրարիս . եւ բողեալ
զրանակս իւրեաց ք զե-
անգերին՝ հետինս զնու-
ցին ք վերայ բանակի
նոց : Բայ նոցա զմուռն
ինչ ք բանակին զարտեա-
կոյ արարեայ առոյն եւ
անոտի . . . եւ անեալ զուզ-
տերամակսն մակագեցին
շարք զրանակուն : Եւ
զվարանքն . . . Եւ նորո
յոզինով ք հանապար-
հին՝ ուր ուրեմն կարա-
ցին հասանել զամբու-
թիւն բանակին , եւ ոկտան
սառակել զեռաս : Յան-
կարծակի յարեան զա-
րանակուցն ք անցունովէ
իւրեանց եւ յարձակեցուն
ի վերայ նոց : Եւ ան-
կամու ահ անոնն ք զի-
րայ զօրոցն Յունացն , եւ
ի փայտուս զարձան մ-
ռաջի նոց : Եւ ոչ զոյր
նոցա փայտուս ք թան-
ձրութիւնէ առազոյն . զի
թաղէին ոտքն մինչեւ ք
սրաւուն , եւ տագնաց
մէծ յարեզականն չեր-
մուրենին , եւ ոտք
թշնամոյն ի վրայ նոց :
Արդ անկան ամենուցն զո-
րացմարքն եւ կործանե-
ցան . եւ եզեւ թիւ ան-
կելոցն անկը բան զեր-
կու . հազարս : Եւ ուկան
ի նոցան : ապրեալն

գութեամբ յաշխարհն իւր վախսասական անկանչին րեանց : Եւ յայնձնեանք ի տեղի ապաստանի : Եւ ամբուցքն Հրէ առասնի եւ նորա (Խաժայելացիք) ան- Ասորեսաանի զերայ, եւ ցեալք ընդ Յարդանան՝ արկին ընդ Հարկօք զաւ- բանակեցան յերիքով : իսորհն եւ զեկեզեցիս Յայնամ... Հետզանդ- սրբոյ քազարին Երու- ցան ի ծառայութիւն նո- սազէմից :

բանակեցան յերիքով... Ասու (եւ Երուսաղէմյելացիքն) ... Հետզանդ ի ծա- ռայութիւն նոցա :

Աւելորդ է ըսկէ, թէ որքան հարուարու-
թեամբ կ'օգտուի Դեւոնդ իւր ազրիւրէն :
Բացայայու կը տեսնուի իր մէջ ձզուամ՝
ընդլայնելով եւ համառօսելով անզզոյի
ցուցնել իւր կախումը Սերբոսէն : Սերբո-
սէն քազուած կ'երեւայ նուել էջ 7—8 ի սահ-
մանու Բազուածարոյ եւ Մարդուցայից (Ար-
տազ) Բիւզանդարկան-Հայկական եւ Արարա-
կան բանակերու տուածին ընդՀարումի
պատմութիւնը : Այս կուուի մասին թէ Եւ-
այժմ Սերբոսի մէջ տոտնմին հասուած մը
չկայ, բայց ակնարկութիւն մը (Էջ 138) են-
թագրել կու տայ, թէ Հերակղի պատմիքը
հասուած ըլլայ անոր մասին իւր Պատմու-
թեան մէջ՝ սիկաւոր տեղ մը, որ այսօր կը
պակսի : Նոյն ազրիւրէն օգտուած է Դեւոնդ
նուել Դունայ 610ի (Էջ 9 = ՍԵՐ. 108—109)
եւ Արծափի 643ի (Էջ 11—12 = ՍԵՐ. 116—
118) տուամները պատմեյու ժամանակ : Զետ
ուզեր այսու մէրժել թէ Դեւոնդ ունեցած

չէ այս մասին առանգութիւններ . առանց տարակուսի անգիր աղբիւրներէ (Հմմտ. էջ 136) հնարաւոր եղած է իրեն տալ նոր ժանրամասնութիւններ ալ :

Սերիսի աղղեցութիւնն ներդործած է նուեւ իր ոճին վրայ . Ղեւոնդ տեղ տեղ կը խօսի Սերիսի բառերով , որոնք անշուշտ յաձախ ընթերցման արդիւնք են . Հմմտ . «Ճային տանել նմա (Կայսեր) ընծայս յաւարէ թշնամմացն զընտիրս երիվարաց տաճիկ ձիոց . . . և Կայսրն ընկալեալ զայն նուէր՝ մեծապէս զիհութիւն մատուցանէր արարչին և շնորհակալութիւն Սմբատայ և նախարարացն» . . . էջ 26 , 114 = Սեր . 118 . «Ետ տանել (թէողորոս) զօրավարն Հայոց զընծայս կոստանդնի ի պատերազմէն՝ զընտիր ընտիր երիվարացն հարիւր ձի , զոր առեալ արքայի՝ ուրախ եղեւ ինքն և ամենայն պազատն . և արձակեաց անզրէն շնորհակալութիւն մեծ » :

7 . Ունեցած է Ղեւոնդ Ամիբապետներու ժամանակագրութիւն մը . որուն վրայ յեցած կ'ուտանգէ անոնց զահակալութեան ճպրիտ տարիներն , նոյն իսկ ամիսներով : Այս աղբիւրը քանի չի ճանչնար զԱլի ի շարս Մահմետի յաջորդներու , ըլլալու է սիւնի , այս ինքն արարական ծագումէ : Այսպիսի արքայացանկեր կ'երեւայ թէ կային հրապարակի վրայ թ . դարուն : Թովմաս Արծրունի տեսած է նմաններ , որ տալով ամի-

բազեաներու նոր ցանկ մը կը գրէ (Էջ 106)։ Շեւ զրոյցը ժամանակաց սոցա յայլոց զրեալ յառաջապայն, աւելորդ համարեցաք երկրորդել։ Նաև զանուանս նոցա և զթիւ ժամանակացն այլափախտ հառն մեզ։ Թովմաս ունի իւր առաջ՝ Ղեւննղի ժամանակազրութիւնը։ բայց շատ տեղ կը չեղի անկէ։ Այս չեղումները հետաքրքրական են։ անոնք արտհետ պիտի ծառայեն համանելու իր միւս ազգիւրներուն, որոնց մէջ ողէաք է հաշուել անշուշտ և Շատուհ Բագրատունին։

8. Կ'երեւայ թէ 650—750 չրչանի համար կար հրապարակի վրայ պատմական զրուածք մը թ։ զարուն։ Յովհաննէս Դրաստիանակերպոցի ունեցած է աչքի առաջ կաթողիկոսներու դաւազանեազիբք մը։ ուսկից կը քաղէ ուրիշ պատմական տեղեկութիւններ ալ։ Դրաստիանակերպոցի տեղ մը (Էջ 92) կը գրէ։ «Յայնմ ժամանակի տան լինել զկոքին որ ի քաղաքազիւղն Երեւանի, զոր և բաւական քեզ ուսուցանէ զայնը պատերազմի զհանդամանս որ նախ քմեզ պատմազրեցին»։ Այս մասին Ղեւննղ յիշատակութիւն յանի։ Հաւահօրէն չ'ակնարկուիր նաև Շատուհ պատմազիբը։ Փրիզոր Մատիկոսնեանի և Արուճի եկեղեցւոյն չինութեան մասին (Ղեւննղ, 15, Յովհ. 90—91) կ'երեւայ թէ զրուոր ազրիւր մ'եղած է յԱրուճ, ուսկից օգտուած են իրարժէ անկախ երկու պատմազիբները։ Դրաստիանա-

կերացւոյն ծանօթ չէր ՂԵՒԱՆԴԻ Պատմութիւնը . զոնէ չունի անկէ յայտնի քաղուածներ :

6. ԹՈՒԳՅ ՕՄԱՐԻՑ ԱՆ ԼԵԽՈՆ ԿԱՅԱՐ ԵՒ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻ ԿԱՅԱՐ

ՂԵՒԱՆԴ (Էջ 42) յիշելով Օմարի իշխանութեան սկիզբն անցնիլը (717—720), կ'աւելցնէ . «Առյն Օմար դրէ թուղթ առ ԼեԽոն կայսր Հոռոմոց յաղաղս ուսանելոյ զգօրութիւն հաւատոյս մերոյ . յորում էին սպէսպէս հարցմունք, զրոս համառօտ ի ներքոյ դրոշմեցից» : Թղթին սկզբնաւորութիւնն է .

«Անուամբն Աստուծոյ . Օմար, իշխան հաւատացելոց, առ ԼեԽոն կայսր Հոռոմոց : Բազում անգամ կամեցայ դիտել դձերոյ կարծեօք հաւատոյդ ուսումնդ . . .» : — «Զայս ամենայն եւ յոլովագոյն քան դայս ընդդիմարանութիւնս դրէր Օմար իշխանն իսմայէլի առ թաղաւորն ԼեԽոն» (Էջ 43—45 . դլուխ ԺԴ.) :

ԼեԽոն Գ. Իսաւրացի (25 Մարտ 717—741) կը պատասխանէ թղթիս .

«Փլարիսն ԼեԽոն, կայսր հաւատացեալի Տէր Յիսուս Քրիստոս . . . Օմարայ Սառակինոսաց առաջնորդի : Որովհսի բան եղից առաջի . . .» : + «Զայս ի պատճէն պատասխանոյ դրեալ կայսերն ԼեԽոնի, առաքէ ի ձեռն հաւատարիմ ծառայի իւրոյ առ Օմար

իշխանն Խոմայէլի, զոր իբրեւ ընթերցաւ՝
յոյժ պատկառանոք ամաչեաց զամօթ մեծ»
(էջ 45—98, զլուխ ԺԴ.) :

Ղեւոնդ իւր տրամադրութեան տակ ու-
նէր հայերէն թարգմանութեամբ թէ Օմարի
թուղթն եւ թէ Լեւոնի պատասխանը : Հա-
ւահօրէն այս թղթերը կը կանխէր համա-
ռոտ ներածական մուտք մը, ուր խօսուած
էր Օմար Բ.ի եւ թերեւ նաև անոր յաջորդ
Եղիսի կրօնական քաղաքականութեան մա-
սին : Բայց Ղեւոնդ աղասութեամբ վարուած
է իւր առաջ դանուած բնագիրներու հետ-
մինչ քրիստոնեայ կայսեր պատասխանը՝
Համարելով չահագրգիռ իւր ընթերցողնե-
րուն Համար՝ ի մէջ կը բերէ ամբողջու-
թեամբ, Օմարի թուղթին բովանդակու-
թիւնը կը Համառօտէ սակաւ տողերու մէջ.
«զորս Համառօտ ի ներքոյ զրոշմեցից» -
քանի որ անոր պէսովէս հարցումները կամ
առարկութիւններն ընդարձակօրէն, երբեմն
նաև բառ առ բառ նկատի առնուած էին
Լեւոնի Պատասխանին մէջ : Աւշադրութեան
արժանի է որ Ղեւոնդ իւր նախարանին մէջ
Օմարի թղթին նովատակը կը դնէ «յաղազ»
ուսանելոյ զգօրութիւն հաւատոյս մերոյ»,
մինչ վերջարանին մէջ թուղթին բովանդա-
կութիւնը «ընդումարանութիւն» կ'որակուի :
Անշուշտ այսովէս ալ էր Օմարի թղթին
խօսական նովատակը, այս ինքն տկար ցոյց
տալ կայսեր քրիստոնէական կրօնի հիմքերը

Էւ Հրապուրի առելի կատարեալ կրօնի մը՝
իսլամութեան:

Ոչ Օմարի թուղթը և ոչ Լեռնի պա-
տասխանը Հասած են մեղի արարերէն կամ
յունարէն բնազրով: Անոնց աւանդապահն է
միայն Ղեւանդ, որ պահպանած է Հայերէն
թարգմանութեամբ:

Այս թղթակցութեան ծանօթ են թովմաս
Արծրունի (էջ 105), Վարդան (էջ 73) և Կի-
րակոս (էջ 37), ուսկից քաղուածքներ այ
կ'ընեն: Օմարի թղթին ծանօթ են նաև Բիւ-
զանդական մատենագիրները. Թէ ովանէն
յամին աշխա. 6210 (էջ 614 Բոնի առq.) .
կը գրէ. ἐποίησε δέ (Սոմարոς) καὶ ἐπιστολὴν
δογμաτικὴν πρὸς Λέοντα τὸν βασιλέα, οἰόμενος
πεῖσαιν αὐτὸν τὸν μαγαρίσαι: այս ինքն «Առա-
քեաց իսկ (Օմար) և թուղթ վարդապե-
տական առ Լեռն կայսր, յորում զիւրոց
Հաւատոց բանս Եղեսով Համազել զնա յա-
նայր»: Այսպէս նաև Հայենելով Թէ ովա-
նէնի Անապատաւ Մատենագարանապետ (առq.
Բոնի, էջ 209). fecit autem (Humar) et
epistolam dogmaticam ad Leonem impera-
torem ratus impius ei persuadere, quo a
fide sua recederet, և Կեղրենս (էջ 792,
առq. Բոնի): չշօսփէ ծէ չալ πρὸς τὸν βασ-
ιλέα Λέοντα τὸν μαγαρίσαι չալ αὐτὸν, «զրեաց
և առ Լեռն կայսր առ ի Համազել և զնա»:
Բայց չեն յիշեր թէ Կայսրը պատասխանած
ըլլայ:

Նման բովանդակութեամբ թուղթ մը՝
պրուած լեւոն Կայսեր կողմէն առ Օժար իշ-
խան պահպանած է նաև ասորական զրակա-
նութիւնը: Այս թուղթը սոսաջին անգամ
Հրապարակ հանց S. Champerius, և զայն
ասորերէնէ («քաղզիերէնէ») լատիներէն
թարգմանելով Հրապարակեց 1501ին ի Լուգ-
զունոն հետեւեալ խորագրի տակ: Leonis
cognomento philosophi, imperatoris Constantinopolitani, ad Omarum Saracenorum
regem de fidei Christianae ac mysteriis et de
variis Saracenorum haeresibus et blasphemias
epistola, Symphoriano Champerio Lug-
dunensi ex Chaldaica in linguam Latinam
interprete. Lugduni, 1501¹⁷:

Որովհեաւ ասորերէն բնագրին մէջ ըն-
ծայուած է թուղթու «լեւոնի», իմաստասէր
անուանելով, այս պատճառու ալ վերոյիշեալ
կրկին Հաւաքանիներու մէջ զետեղուած է ի
շարս լեւոն Զ. Իմաստասէր Կայսեր (886—
912) զրուածներու: այսպէս յանուն Իմաս-
տասէր կայսեր կը յիշէ զայն նաև: A. Ehr-
hard Բիւզանզական զրականութեան Պատ-
մութեան մէջ¹⁸, առանց միւս զնելու որ

¹⁷ Այս զրութիւնը առաւ արտատօռած է Հաւաքանի՝ Bibliotheca Patrum maxima, t. XVII, p. 45 և ասէ: Migne, Patrologia Graeca, t. 107, p. 315—324:

¹⁸ K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, München 1897, լվ 168: զրեց լեւոն իմաստասէր նաև Հաւաքանիներուն թուղթ մը առ Օժար ամիրազեա, որ զանգան զիհարան-
կան ինքիրեներու ժամփէ կը բառի:

խօսքի միայն Խոռործուց մասին կրհայ ըլ-
լալ Հռու, քանի որ Խմաստասէր Կայորը դար
ու կէս ժամանակով Հռու է Օմարէն :

Champeriusի երեւան Հանած այս բնա-
զերը իւր բարձրագույնութեամբը յընդՀանուրն
միայն համապատասխան է Հայերէն խմբա-
զութեան . կազմութեամբը կը ներկայացնէ
Համարուսուած խմբազրութիւն մը նախնա-
կան օրինակին : Մինչ Հայերէնը մի առ մի
զիհարանութեան նիւթ կ'ընէ Օմարի բաղ-
մազան առարկութիւնները, ասորին խոյս
առաջով զիհարանութեան՝ կ'ամփոփէ Կայուր
մտքերն եւ կը զնէ զայն իրրեւ ապացու-
ցուած Եղբեկը ամիբազուսի առաջ : Ասորոյն
ակզրիաւութիւնն է . զՓառք Տեսոն եւ
զործք բազմապատիկ զահութեան . . . :

Օմարի եւ Լեռնի միջեւ մոխանակուած
այս թղթերուն ծանօթ կ'երեւայ նաև . Ազա-
պիսոս Մարբուզեցի իւր Տիեզերական Պատ-
մութեան մէջ (Agapius Mabbugensis, Historia universalis, edidit P. L. Cheikho. Beryti, 1912, էջ 358) : Ազապիսոս ծաղումով Հերա-
պոլսէն (Մարմբիձէն) է, ազգուծ է Ժ. զարու-
առաջին կէսին . իւր Պատմութիւնը ի
սկզբանին աշխարհիս՝ առարտած է 942ին :
Ինըրը աբարերէն լեզուով պատմազրուց
քրիստոնեայ Հեղինակներէն առաջինը կը
համարուի : Ազապիսոս կը զրէ . զիւ անիկա
(Աւմար) թուզբ մը զրեց Լեռն թագաւո-
րին, որով կը հրաւիրէր թազաւորը խալ-

մութեան եւ անոր հետ կրօնի մասին կը զի-
նարանէք: Առոր պատասխան տուաւ լեւոն
զրութեամբ մը, որուն մէջ կը հերքէք անոր
(Ռեժարի) ապացոյցները, անոր խօսքերուն
անձգութիւնը յայտյանդիման կը նշաւակէք
եւ ցոյց կու տար անոր պայծառօրէն քրիո-
տոնէական կրօնի լոյսը յայտնեալ Գրքերու
ապացոյցներով, մտքի ցուցմունքներով եւ
Կուրանի տեղիքներով:

Հակառակ այս վկայութիւններու յ. Mohl,
1856, Յունիս 23ին Ասիական Ծնկերութեան
տուած տեղեկագրին մէջ յայտնեց թղթե-
րուս Հարազատութեան մասին կատակած.
«Դեռնդի զրքին մէկ երրորդական մար
րուած է լեւոն իսաւրացոյ առ Օմար Բ.
զրած աստուածարական մէկ նամակը, որ
թերեւ վաւերական չէ (peut-être apogryphe).
Եթէ վաւերական ալ Համարուի, յաճենայն
դեպո Հայաստանի պատմութեան հետ ա-
մենեւին ազերս չունի» (Մասեաց Ազանի,
1856, էջ 243): Բայց Շահնազարեան (Յա-
ռաջարան, էջ 17) կը պնդէ զեռ թղթերուս
Հարազատութեան վրայ, թէեւ առանց մա-
նաւոր ապացոյցի մը¹⁰: Աւելի լրջութեամբ

¹⁰ Յը. Միւլլէք, Հանդ. Ամս. 1888, էջ 326.
վաւերականութեան դէմ վասա յառաջ՝ կը բերէ
Ասոզիկի բառթիւնը. բայց նա չէ նկատած որ Ասո-
զիկ Օմարի զահակալութիւնն անզամ չէ լիւած.
ուսկից Հետեւուցած է իրաւամբ Հրամարակիչն
Առ. Մալիխասեան, թէ Ասոզիկի բնազիրն հռ թե-
րոյթ մ'անի (էջ 370, ձան. 98): Տես այս մտքին
նաև վարը:

մերձեցաւ հարցիս Edurd de Muralt ականուոր թիւղանդագէտը իւր զեկուցադրին մէջ, զոր զբած է ի խնդրոյ Բրոսէի (տե՛ս Պատկանեան, էջ IX—X և Եղեան, էջ 184—185)։ Բայց de Muralt եթէ չկառկածեցաւ թղթակցութիւններուս վաւերականութեան ժամափն, բայց եւ ի նպաստ անոր չընթաւ որ եւ իցէ ապացոյց։ իր վերլուծութիւնը հետաքրքրական է միայն անոր համար, որ կը բարձրացնէ Կայսեր թղթին արժէքը՝ իրքեւ կարեւոր յիշատակարան արարական եւ քրիստոնէական աշխարհահայեաքներու ուսումնասիրութեան համար։

Թղթերուս բովանդակութիւնը կարող է համապատասխան բլլալ Բ. դարու առաջին քառորդի աշխարհահայեացքներուն, յոյնարարական մտածելակերպին եւ արամարտնութեան, բայց չի հետեւիր առկէ թէ Օմարի թուղթը Ամիրապետի զրչէն բղխածէ եւ լեւոնի պատասխանը Կայսեր աստուածարանական հմտութեան ծնունդն է։ Ամրողիր կը կրէ իր վրայ անվաւերականի նկարագիրը։ եւ է հաւանօրէն Բ. դարու առաջին կէսէն, զբուած քրիստոնեայ անձնաւորութենէ մը, որ ապրած է արար շրջաններու հետ անձուկ յարաբերութեան մէջ։ Հեղինակը յեցած է այն աւանդութեան վրայ, թէ Օմար Բ. զրած է լեւոն Գ. Խոսրացւոյն կրօնական բովանդակութեամբ թուղթ մը։ աւանդութիւնս մարմնացնելու

Համար հումքած է ի մի այն ամէն առարկութիւններն, որոնք քրիստոնէից եւ արարիներու մէջ այս գորուոն վիճմանց սովորութիւններուն մի առ մի պատասխանելով, կը ընձեռէր ժամանակակիցներուն առ ձեռն զբայցի մը, ուր կարելի էր զոհել Հակառակորդիւններու առարկութիւններուն հետ նաև ահանց հերքումը։ Դրաքին անզը հաւանաբէն Ասորիք-Պաղեստինն է։

Թղթերուս սկզբնապիրն Էղած է յունարէն։ Հայերէն թարգմանութեան մէջ այնպէս զգալի են յունարէն սկզբնապրին Հետքերն, որ կոյր աչքով իսկ կարելի է նկատել անոնց խորութիւնն ու բարձրութիւնը։ Հայ թարգմանիչը թէ և հարսար բայ բաւականին իւր արուեստին մէջ, բայց եւ այնպէս հետեւած է անզ անզ սկզբնապրին սորիկօրէն, չէ կրցած լուծել յունարէնի խրթնաբանութիւնը, ոհագիստութիւնը։

1. Տեղ անզ պահպանած է յունարէն բառերն անփոփոխ։ «Արդ զիտեա՛ զի պանակիսոս (παράχλητος) «միսիթարիչ» անուանի եւ ոչ Մահմատ, այս ինքն «զոհանամ» և բառիսոկ (εύχαριστέω) ի մեր լեզու եւ ո՛չ պառակիսոս» (էջ 58)։ Միւովինու բնօւնօշ (էջ 93)։ Եսայեայ կ. 13. չն չուպարօտտա չակ ունչոյ չակ չէծրա մաս կը թարգմանէ։ «Մայրիւ, առէ, եւ պեկիւ եւ պեկիւնիսու առ հասարակ» (էջ 90)։ Սովորական

թարգմանութիւնն ունի. «Մարդիւն եւ սուսպիւն եւ նոճով եւ մայրիւ ոտ հասարակ» . Պիկը բառ յունարէնին կարդալու է անչուշտ պերկէ, ունչու, նոճի, սօսի. իսկ պեկիւնիս աղաւաղուած ձեւն է չուպարտուսուս, կիւպանիս, սարդ բառին :

2. Ուրիշ տեղեր բառերն թարգմանած է կամ ստրկօրէն եւ կամ համաձայն յունարէն բառակազմութեան . Սրաւեսող, ծէսառաջ (էջ 70) . զԱռամսիայն կանանց, չառայինտա ամսական (էջ 87) . յառաջակրթութիւն, քրօնումասիա (էջ 57) . Այլացեղս եւ Այլառևկրունո, էտεրօշնոս չաւ էտերօշոնոս (էջ 66) . «Մեծացոյց ի վերայ իմ զգարշապար իւր . էջ 75 . այս թարգմանութիւնն է Սազմ . Ա. 10 համարին . էմեցալսուն էպ' էմէ ուերնուսմօն, որ Սովորական օրինակի մէջ հայացուած է . «յաճախեաց առնել ինձ խարէութիւն» . յունարէն մեշալսուն կը նշանակէ «մեծացուցանեմ, յաճախեմ» . իսկ ուերնուսմօն (ուէրիա, «դարշապար», ուերնուսու, «դարշապարով խթանել, խարէլ» բառէն) ունի կրկին նշանակութիւն . «դարշապարով խթանելը» . «խարէութիւն» : Դարձեալ Սազմ . Բ. 8 կը թարգմանուի . «Եւ յունողուրին քեզ զծազս երկրի» (էջ 69), չաւ ունչու չառաջշեսուն սոս ու պէրաւա շնչ շնչ, այս ինքն «Եւ իշխանութիւն քեզ զամնայն ծազս երկրի» ըստ հին թարգմանութեան . չառաջշեսուս, «ունողութիւն», ստացում, իշխանութիւն : Հմմտ . եւ «Եւ յա-

զարդ զամենային հեթանոսոն յիլոյ որ ի նու
հաւատոց, յարեաց ի նոյն . . . (Էջ 69).
Քլուք Հոգացյան որբոյ ի Սացմասին ասացեաց
մարզարէիւն վասն զերելոյին Հրէից (Էջ 55)
եւն :

Յ. Հոյշերէն թարզմանութիւնը կ'երեւաց
թէ ապա ուզգուած է եւ ինչ ինչ մթառու-
թիւններ յաւարանուած, այն ձեռքէն, որ
համառօսած է Օմարի թուղթը։ Այս ուս-
թիւ թերեւս մուծուած էն նաև յաւելուած-
ներ. այսպիսի յաւելուած մը կը թուի ինձ
հետեւալ աւզգիքը. ռԱսն զօնէ, եթէ ընդ
միւնենէս զենոյ որ ի ծովու է՝ ի խառնա-
կումն մերձաւորութեան զայ. եւ իրրեւ
մերձնայ յեզր ծովու զմահացու թոյնան
ի բաց զնէ. եւ այսպէս կատարէ զցանկու-
թիւնն» (93)։ Այս հասուածք հաւանօրէն
առնուած է Բարուախոսէն եւ ուսի հետեւալ
համեմատութիւնն Բարսոյի կեռարացւոյ
վեցօրէից մէջ (Էջ 151). «Իժ՝ չար զազան
եւ զառն ի սոզունս երկրի, ի զուզութիւն
ամուսնութեան հազորզի ընդ միւնենէս զե-
նոյ, որ ընակեալ է ի ծովու. եւ այսպէս
զայս նշան (ապ. նշան) ցուցանէ զոէր իւր
թժն. Երթայ կայ առ ծովեզերին եւ շշէ.
այսու բարբառուի կոչէ ածէ ի ներքուստ ի
խորոցն զՄիւնենէս ի հազորզութիւն ա-
մուսնութեան. եւ զայ հնազանզի՝ խառնա-
կել յամուսնութիւն (ապ. ամուսնութիւն)՝
ընդ զառնազոյն զազանին»։ Բարուախոսի

Հայերէն թարգմանութեան մէջ չկայ այժմ
այս օրինակը. ասոր վոխարէն ունի երրորդ
ձեւ մը²⁰ (ԺՓ, վասն Խժի), որ համեմա-
տութեան եղբ չունի այս խմբագրութիւն-
ներու հետ:

Եկամամբ թարգմանութեան անդւյն
և ժամանակին կը կարծէ Պատկանեան թէ
անմիջապէս թղթերու զրուելէն Ետքը, ուստի
718ին թարգմանուած են անոնք Հայերէնի,
կամ Կ. Պոլիս, ուր արքունի պալատան մէջ
կային բազմաթիւ Հայ պաշտօնեաներ, և
կամ Դամասկոս, ուր կը գտնուէին մէծ
թուռք Հայ պատանգներ և զերիներ: Թէ
վերջիններս սակայն ծանօթէ էին յոյն լե-
զուի, զժուարին է Հաստատել: Որովհետեւ
թարգմանութեան ինչ ինչ ձեւեր, բարգու-
թեան ինչ ինչ կազմութիւններ և առումներ
Համաձայն են թարգմանութեան այն արու-
եատին հետ, որ յատուկ է Հելլենարան
զպրոցին (Հմմտ. օրշանոս, զործի բառին
թարգմանութիւնն՝ զործարան, էջ 44, 55),
կ'երեւայ թէ թարգմանիչը ծանօթ եղած
է այն թարգմանութիւններուն: Այս շրջա-
նին՝ Բ. զարու առաջին քառորդին զրա-
զած էին Բիւզանդիոնի արքունիքի մօտ նման
թարգմանութիւններով Ստեփանոս Սիւնեցի
և Դաւիթ Կենաչ: Կարելի էր թերեւա զայր-
կեան մը մտածել, թէ անոնց ձեռքով Հայա-

²⁰ Н. Марръ, Физиологъ, Армяно-грузинскій изводъ. С. Петербургъ 1904, էջ 16:

ցուած ըլլայ նաև այս գրութիւնը, որ Հրա-
պարակին վրայ նորութիւն մ'եղած ըլլալու
էր այն առեն: Բայց որովհետեւ զժուարին
է հնթագրել թէ այսչափ վազ յօրինուած
ըլլան թղթերս, առելի հաւանական կը Հա-
մարիմ թարգմանութեան, բայ եւս՝ այժմեան
խմբագրութեան ժամանակը յետաձել
մինչեւ Թ. պար: Այս այս ուշագրութեան
արժանիք է Լեռնի թղթին մէկ առեղին, ուր
մինչ Մահմետի երեսումէն մինչեւ Լեռն
իսուրացի ժամանակի անջրագետը «Ճ ամ,
փոքր ինչ առելի կամ պակաս» կը հաշուի
($622 + 100 = 722$), նոյնը կ'ըսուի թէ
«Պ ամք են, փոքր ինչ պակաս կամ առելի,
յորմէ» (Համէ) Քրիստոս երեւեցաւը (էջ 60—
61): Այս վերջին թուականը 800 փոքր ինչ
պակաս կամ առելին իսուրացւոյ ժամանակի
համար անճիշտ է, բայց ուզիղ կու զայ
Ղեւնողի գրութեան կամ թղթիս այժ-
մեան խմբագրութեան ժամանակի համար:
Խնչողն վերագոյն նկատեցինք, Ղեւնող
առարտեց իւր Պատմութիւնը 790ին. ուստի
թղթերս թարգմանուած եւ Ղեւնողի Պատ-
մութեան մէջ մածուած պիտի ըլլան այդ
թուականէն յետոյ, հաւաօքէն Թ. պարու-
սաւածին տասնեակին, չփոքր ինչ պակաս
կամ առելին: Թարգմանիչը ծանօթ է մահ-
մետական կրօնաբօսութեան եւ անոր մէջէն
ընձեւած Հերձուածներուն. Հերձուածող-
ներու բազմազան անունները, որոնք յու-

նարէն տառագարձութեամբ անշուշտ կերպարանափախուած էին, յաջողած է իրեն հայացնել սեմական հնչիւնով։ Արարերէն եւ յունարէն լեզուներու ծանօթ այս անձը դժուարաւ կարող էր զուտ յունական կամ զուտ արաբական շրջանի մէջ զարգացած ըլլալ. բայց Երուսաղէմ այն յարժարագոյն միջավայրն էր, ուր երկու լեզուներու ալ հաւասարագէս կարող էր ընտանի ըլլալ թարգմանիչը։

Թէեւ վերագոյն գրած էի. «Հաւանօրէն Ղեւոնդ անձամբ հայացուց» այս թղթերը ի կ. Պոլիս, բայց այժմ հիմնուած նոր քննութիւններուս վրայ, կը հրաժարիմ այս Ենթադրութենէս։ Թղթերս հասած են մեզի ընդարձակուած հայերէն խմբագրութեամբ եւ Ղեւոնդի Պատմութեան մէջ ներմուծուած են՝ հեղինակէն անկախ։ Նոր հաւանօրէն ոչ մէկ աղերս չունի թղթերուս հետ։ Արդէն Շահնազարեան եւ Պատկանեան նկատած էին թէ Ղեւոնդի լեզուի նկարագիրը բաղմօք կը հեռանայ թղթերուս մթին, անհարթ լեզուի նկարագրէն։ Այս գատառասանը նկատմամբ լեզուի, թէեւ յինքեան շատ խիստ է, բայց յամենայն գէպս ոճագրութիւնը անհամաձայն է Ղեւոնդի մտածելակերպին։ Այս կը տեսնուի նաև Ղեւոն կայսեր առ Մոլիմ գրած թղթէն, որ առանց տարակուսի Ղեւոնդի հռետորական մէկ շարադրութիւնն է։ Մոլիմի յոխորտ եւ սպառ-

նալից թղթին կը պատասխանէ Կայսրը ինքնադիտակցութեամբ. ուր ոչ թէ վատաս-սրտութեամբ «ի ձէնջ տանջիմք սպառ-նալեօք եւ մահուամբ» կը զրէ, այլ արիա-րար թափուած արեան վոխարէն արիւն կը պահանջէ. երկու բնադիրներն ալ յեցած են լիդ. 4—7 Սազմոսին վրայ. Համեմատութիւնը հետաքրքրական է ուրիշ տեսակէտով ալ.

Թուղթ առ. Օմար, էջ 97. Թուղթ առ. Մալիմ, էջ 108.

Արդ գառն այսպիսի Այլ մէք ոչ երէ յա-
յուսոյ ի ձէնջ տանջիմք դեղն մէր պարծիք, եւ
ապահալեօք եւ մահու- ոչ սրով մէրով իեցցուի,
ամբ եւ ի մէնջ համրե- այլ աջ տեսան եւ քա-
րութեամբ. զի եւ ոչ յա- զուի նորա եւ պահպա-
ղեղն մեր յուսամբ, եւ ոչ նորաց նորա... Կարող
սուր մէր փրկեացէ զժեզ- է (Աստուած) խորտակէ
այլ աջ տեսան եւ քաղուլ զայնոսիկ որ պարծին
նորա եւ լուսուորութիւն երեսաց նորա 21. և թէ յամբարտաւանութիւն իւ-

21 Սազմ. Ա. Պ. 4—7. Ոչ թէ որով իւրեանց ժառանգեացն զերկիր, եւ ոչ բազուկ նոցա թէ փրկեաց զնոսա. այլ աջ քո եւ բազուկ քո եւ լոյս երեսաց քոց (καὶ ὁ φωτισμός του προσώπου σου), զի համեցար ընդ նստա... ոչ թէ յազեղն իմ յուսացեալ եմ եւ ոչ սուր իմ կեցուցանէ զիս:

22 «Պահպանող զօրութիւն» վոխառութիւն մըն է անշուշտ Նեռնոցի քոզ (Հմմա. Էւ էջ 34. «որպէս երից մանկանց տառքեցեր յօդնականութիւն զպահ-պանող զօրութիւն Հրեշտակինց») եւ կ'Անթագրէ յոյն հօր մը Մեկնութիւնը լիդ. Սազմոսին: Կիւրզի կոշ-ման ընծայութեան թարզմանիչը ունի անզամ մը. «ի պահպանող զօրութիւն անդր տառկեաց զիմեւա» (էջ 95), այսպէս թարզմանելով յոյն բնազրին ոյն շաբաթու ծովու ծուրամաս անուն ծուրամաս անուն պէտքաց կամբառումնուց (ed. Reischl, էջ 164). թերեւս աչքի տառաջ ունեցած բլլայ Նեռնոց Յոզէ. Ասկերե-րանի Մեկնութիւնն Սոզմոսաց, ուր կը զրէ Մեկնիւր.

յայսմ աշխարհի տակաւին բեանց իրրեւ զքեզգ, որ
կամ կացի և համեսցի...: ոչ ածեր զմաւու երբեք,
եթէ դորս խողխոզեաց
ուուր քո, և կամ պերե-
ցան յերկրէս իւմմէ՝
խնդէ արիւն նոցու ի ձե-
ռաց քոց: Գանգի ոչ
վասն արդարութեան դոր-
ծոց քոց, այլ վասն մե-
րոց անօրէնութեանց թո-
զացոյց զգաւազոն մե-
ղաւորաց ածել ի զինակո
արդարոց, զի զչափ առ-
շուր տկարութեանու մե-
րոյ և խրառեացուք դնալ
ըստ կամաց հանոյից ա-
րարչին:

Ղեւոնդ, որ ամէն ջանք տարած է իւր
Պատմութիւնն արագարանութեամբ և հո-
մառօտախօսութեամբ ի զլուխ հանել, չէր
կարող ցանկացած ըլլալ խանգարել իւր
Պատմութեան ընթացքը արագիսի երկարա-
րան և ճառագույն թղթակցութիւններու ներ-
մուծմամբ: Ոչ միայն իւր խուսափումը՝
միջամտիս ըլլալ կրօնական-դաւանաբանա-
կան վիճարանութիւններու մէջ՝ կ'արդա-
րացնէ մեր կատկածը, այլ և ներքին հա-

καὶ ὁ φωτισμὸς τοῦ προσώπου σου, ἵνα ἀντίλεψις, ἵνα
πρόσφορα, τό γὰρ βουληθῆται, τὸ παρεῖται ἡρόεσσος μόνον
αὐθῆς (Opera omnia, V, ξ 164, ed. de Mont-
faucon), այս ինքն՝ և ըոյս երեսաց քոց օգնա-
կանութիւնն (պահպանող դօրութիւն), յառաջիսու-
թիւնն. զի կամելն, առընթեր լինելն եւեթ բաւական
լինիցի:

կասութիւններ կու գան բողոքել այս միջար-
կութեան զէմ :

Ղեւոնդի Պատմութեան մէջ բռնի ա-
զուցուածք մըն են այս թղթակցութիւն-
ները, ժԴ.—ժԵ. գլուխներն ամբողջու-
թեամբ, որոնք չեն կապակցիր նախորդ և
յաջորդ հասուածներու, պատմութեան հո-
սանքին հետ : Մասանեան Պետութեան տեսո-
գութիւնը Ղեւոնդ կը հաշուէր ՆԶԱ. տարի .
Լեւոնի թղթին մէջ Պարսկական իշխանու-
թեան տարիները կը հաշուին՝ Ն (էջ 98) :
Կ'ըսուի զարձեալ (էջ 42). «Զսա ասեն
ազնուականազոյն քան զամենացյն այր աղ-
դաստհմին իւրոյ. սա արար դարձ զերու-
րեանն, զոր զերեաց Մահմետ յաշխար-
հես Հայոց յետ այրելոյն զնախարարս աշ-
խարիկս. զի էտ զբազում ամրոց եւ զե-
րեաց զարս եւ զկանայս : Եւ իրքեւ հաս-
տառեցաւ իշխանութիւնն Օմարայ՝ ար-
ձակեաց զրովանդակ զերեալսն յիւրաքան-
չիւր տեղիս եւ խաղաղացոյց զաշխարհս որ
ընդ իւրով իշխանութեամբ» : Այսպէս նաև էջ 99. «Բանզի որպէս նախ քան զայս պատ-
մեցաք՝ զերեաց զերեզարձ առնէր . . .» :
Բայց Ղեւոնդ էջ 33—35, ուր կը պատմէ
Մահմետի մարզախոշոշ վայրազութիւն-
ները, նախարարաց Հրկիղութիւնը, ամենեւին
ակնարկութիւն չէ ըրած, թէ նա զերիներ
զարած ըլլայ. զերիներ բռնուած են, բայց
քիչ յետոյ մատնուած սուրի եւ կախազանի :

Այդ պարագան կը յորդորէ զիս մտածելու թէ տողերս բանագողութիւն են այն Յառաջարանէն, որ զետեղուած էր անշուշտ թղթերուս սկիզբը :

Այս գլուխներու վոխարէն իրաւամբ կը պահանջուէր Ղեւոնդէն, որ խօսէր Օմարի արշաւանքներու մասին քրիստոնէութեան դէմ, Եզիտի և Օմարի մէջ ծագած հակառակութեան և վերջնոյս սպանութեան պատճառին, Ղեւոն Խսաւրացւոյ պատկերատութեան վրայ, ևն: Բայց Ղեւոնդ զիսմամբ կամ ոչ՝ կը պահէ այս խնդիրներու մասին լուսութիւն :

Ոչ միայն անտեղի կերպով մուծուած են թղթերս Ղեւոնդի Պատմութեան մէջ, այլ և անով խանգարուած է Պատմութեան ժամանակագրական ընթացքը: Խանգարումը տեղի ունեցած է ըստ ամենայն հաւաքանութեան ներմուծողի ձեռքով և որոշ զիտաւորութեամբ: Անիկա Օմարի «առազգս քրիստոնէից ցոյց տուած բարեխառնութեան և բարեմտութեան» (99) բոլորովին անհամաձայն նկատելով կ. Պոլսոյ պաշտումը, որուն պարիսպներու առջև համայն քրիստոնէութեան նախատինքը կը նախատեսնուէր, փոքրիկ ետեւառաջութեամբ յաջողած է պատմութիւնը համաձայնցնելիք ճաշակին:

Ղեւոնդի Պատմութեան ուղիղ խմացման համար անհրաժեշտ է սակայն բնագրի վե-

բականգնումը և թղթերու և առաջարկութեան ուղղութիւնը, զոր կը պահանջէ նաև աշքիս ժամանակադրութիւնը:

Եւ կ'առաջարկեմ այսովէս վերականգնել խանգարեալ բնագիրը, ներմուծում յանցուածներու գուրս վատրճամբ:

Էջ 42, առ. 5. «Եւ այսովէս կորագլուխ զառնաց» (Մալիմ) իր ամօթով յաշխարհն Հանաց»: Հասուածս իւր շարունակութիւնն ունի էջ 103, առ. 6—112, առ. 5 (զլ. Ժ. — Ի). «Եւ յետ այսորիկ սկսու զառալ ընդզէմ թագաւորին Յունաց»... վերջ 112, 5. «Եւ ոչ էարկ (Մալիմ) սուր ընդ մէջ իւր մինչեւ ցօր մահուան իւրայ» (ընդզէմ Բիւզանդիանի): Այս մասը իւր շարունակութիւնը կը զանէ էջ 42, 6. «Եւ կատարեալ զայս ամենայն՝ վախճանեցաւ. Մալիման 23: Յես նորս վախանորդէ զիշխանութիւնն Օձար, ամս բ. և ամիսս և. և վախճանի: Զաս առնեն ազնուազոյն քան զամենայն արս ազդատումին իւրայ» [առաջար... 42, 11—9], 10 ձրի թագութեամբ ներմուծում]: Էջ 99, 10. ցուցանիք (Եւ) առ իւր(ային) ազդն մահումութիւն բաւարայն քան զառաջիւնն, որ նախ քան զնաւ իշխանութիւն էին. քանզի զմթերս

²³ Դեռնորի բնագիրն խանգարում է Հաս. ՄԱԼԻՄԱՆ կարդա ՍԱԼԻՄԱՆ, կամ Սույէյման. նոյնու էջ 41 Մալիման իմացի՛ր ՄԱԼԻՄ, այսովէս ուղղած էր արդէն իւր ազագըրութիւնն մէջ Շամազարեան: Սույէյմանի Մալիման ընթերցումը թերեւ ծագու ըլլայ էջ 112, 5 առջին ազգեցութեամն առկ:

քանձուցն բացեալ՝ բաշխէր Հռոդ սպայիցն : Եւ յետ այսր ամենայնի Եղելոյ վախճանէր» : Կը շաբունակուի էջ 99, 14 (գլ. ԺԶ) — 101, 10. «ի վերայ աշխարհիո Հայոց» : Այսպէս Պատմութիւնը իւր կազը կը դանէ միւսանդամ էջ 112, 6 (գլ. ԻԱ) եւ կ'ընթանայ յառաջ :

Այս եռեւսոսածութիւնը ԺԹ .—Ի . դլուխներուն շատ հին է . արտպէս տեսած է նաև Ստ . Ասողիկ (էջ 128—130) : Ազաղակող է Ասողկան քով այն պարագան միայն , որ նա կ'անդիտանայ բոլորովին ԺԳ .—ԺԵ . դլուխները . նոյն իսկ Օմարի իշխանութեան տարիներն անծանօթ մնացած են իրեն : Յիշելով Մալիմի արշաւանքն Հոնաց դէմ համաձայն ԺԲ . զլիուն , կը յարէ անմիջապէս . «իսկ յետ Օմարայ Եկաց իշխան Եզիտ . . .» (127) : Ստեփանոս Մալիսասեան , Ասողկան հրատարակիչը այս առեղծուածր կ'ուղէ լուծել այն մեկնութեամբ (էջ 370 , ծան . 98) թէ այս տեղ Ասողիկի Պատմութեան մէջէն թուղթ ինկած է : Շատ հաւանական կը դանեմ այս մեկնութիւնը . առանց տարակուսի լուռութեամբ չէր անցած Ասողիկ Օմարի եւ Լեւոնի թղթերու վրայէն . անոնց համառօս բովանդակութիւնը կարող էր դոնէ երկու էջի մէջ ամփոփուած ըլլալ :

ԺԹ .—Ի . դլուխներու այս տեղափոխութիւնը կատարուած է անաղմանկ . եւ այն տեղն , ուր զետեղուած է՝ արտաքուստ

յարժարած է գեղեցիկ կերպով, այնուհետև որ
ժամանակագրութեան անուշադիր ընթեր-
ցողի մը անզզալի կը մնայ բնագրաւումը :
Բայց ոչ այսպէս ժամանակագրութեան ու-
շադիր աշքի մը : Դէռքերն, որոնք կը պատ-
մուին հոն, տեղի ունեցած են Սուլէյման
Ա.ի (715 Փետրուար—717 Սեպտ. 22) և
Օմար Բ.ի (717 Սեպտ. 22—720 Փետր. 5
կամ 10) օրով : Ղեւոնդ, էջ 40—42, զլ. ԺԲ:
կը պատմէր թէ Սուլէյման իւր իշխանու-
թեան երկրորդ տարին, այն է 716ին «զու-
մարէր զօրս բազում» և տայրի ի ձեռս զօ-
րովարին Մալիմոյ և առաջէր ի գրաւեռ
կասպից» : Մալիմ* առիրաւունի եղբայրն էր,
որդին ԱրդլՄէլիքի²⁴ : որ այնուշեանեւ յա-
համին կը առանելի արարական արեւելքան
բանակի գլուխը : Առ էր որ յաջորդ տարին
շարժեց բանակը զէպի Բիւզանդական Փռքը
Ասիս և ասպատակեց Միջերկրեայ պատո-
ներն և զբանեց Պերսամար (Հմմ.՝
Ղեւոնդ, 103—104) և 717 Ազուսաս 14ին
Երեւան կոստանդինուպոլուսյ զոներու առ-
ջեւ և Ենթարկեց մայրաքաղաքը միաժեայ
որոշարժան (Թէոփանէս յանձն Աշխարհի
6210) : Պաշտրման երկրորդ ամսին մեռաւ
Սուլէյման (22 Սեպտ.) և անցաւ իշխանու-
թեան գլուխը Օմար Բ. : Պաշտրումը շարու-
նակուեցաւ :

* J. Marquart, Eransahr nach der Geographie
des Ps. Moses Khorenatsi. Berlin 1901, էլ 105:

Այս պատերազմներու մասին կը գրէ
Հ. Գելցեր²⁵. «Լեռն խաւրացոյ առաջին
տարին կ'իշնայ Կոստանդինուպոլսոյ նշա-
նաւոր պաշարումը : Մոլիք (Մասլամա), որ
զՊերգամոս գրաւած էր և Ասիայի մէջ
ձմեռած, 717 ամառը Արբինդոսի մօտ անցաւ
Հելլեսպոնտոսը . Աւզոստոսի կէսին բանակ
գրաւ մայրաքաղաքին առաջ : Սեպտեմբերի
սկիզբը երեսցաւ նաւատորմիզը Սուլեյմանի
հրամանատարութեան տակ : Լեռն շրջա-
հայեցութեամբ և քաջութեամբ պաշտպա-
նեց մայրաքաղաքը : Յունական կրակը
ոչնչացուց նաւերը . Մահմետականները թէ եւ
տոկուն անձնագուհութեամբ զիմացան անսո-
վոր ձմեռուան սառնամանիքին, և ամբողջ
տարի մը նստան մայրաքաղաքին առաջ,
բայց ի վերջոյ 718 Աւզոստոսին մէծ կո-
րուստով ստիպուեցան նահանջիլ զէալ ի
Ասորիք : Դէպքիս տիեզերապատմական նշա-
նակութիւնը արժանի է բարձր զնահաման :
Արարական մըրիկը իւր բարձր գաղաթնա-
կէտին հասած էր : Բիւզանդիոն և իւր
կայսրը, այնու որ զայն ևտ մզեցին, փրկե-
ցին քրիստոնէութիւնն և արեւմտեան քա-
ղաքակրթութիւնը» :

Այսուհետեւ լքեցին արարները Բիւզան-
դիոնի զէմ յարձակողական քաղաքականու-
թիւնը և զարձուցին իրենց ուշաղրութիւնը

²⁵ Ա. K. Krumbacherի, Geschichte der byzantinischen Literatur, München 1897, էլ 960—961:

գէպի կոմիսառնան բարձրարերձ լեռները :
718ին անցողակի կերպով զբանեցին Ար-
խացիան, Լազիանանն և Վրաստանը . իսկ
Թուրքերու և Խազարներու զէմ, որոնք
Դերենիքի կազմանին հիւսիսային բարձունք-
ներն հասած ստէպ կ'առաջատակէին Հայաս-
տանը, արշաւանքներ կատարելով՝ սաշտ-
պանողական զիրք միայն բանած էին :
Եւ Պոյտոյ առջեւ ամօթալից սպառութենէ
յետոյ իրենց բավանդակ ուշագրութիւնը
կենդրութացուցին այս կէտի վրայ : Մայիս
նաև Հռո կոռեցաւ մասիսիակի յաջողու-
թիւններով 728—731 տարիներուն (Հմմտ.
Ղետինգ, 102) բայց յատկապէս Մրգան, որ-
պին Արդյ-Մելիքի եղրօր Մահմետ իրն
Մրգանի, սկսեալ 732էն, երբ Հօրեղբայրն
Հեշմ զինքը Հայաստանի և Ասրագաւա-
կանի սատիկան անուննեց, մզեց այս կող-
մերը կոբիներ՝ միջամուխ Խազարերու եր-
կրին մէջ (Հմմտ. Ղետինգ, 113—114) : Բայց
չկրցան Արարեկը աւետկան կերպով սաք-
դնել Կոմիսար Հիւսիսային կողմերը, այսու-
որ Կառաջական ծովեղերքի ժողովուրդները
սննդագար կ'ընդուղիին . նաև 739ին մէծ
ուժով ձեռնարկուած արշաւանքը ճախող-
ցաւ իւր նպատակէն ²⁶ :

Դժբախտաբար Ղետինգ այս զէպիքերուն
նուիրած Հաստատներուն մէջ յահախի իս-

²⁶ A. Müller, Der Islam im Morgen- und Abend-
land. I. Bd. Berlin 1885, t. 418:

սամց է անորոշ զէմքավ . «Եւ յետ այնորիկ սկսաւ գոռալ . . . յդէր գեսպան . . .» (103) . շառաքէր զՄայիմ զեզրայր իւր . . .» (103) . «զարձեալ զօր զումարէր . . . եւ տայր ի ձեռս զօրավարին Մոլիմայ . . . որոյ ուխտ եզեալ երգմամբ շատի եղբար իւրում . . .» (105) . «Եւ յետ այնորիկ տոտքէ իշխանն Բամոյէլի զՄայիմ զեզրայր իւր . . .» (102) և լերթա-սէս «Եւ հախտաէր (Հեշմ) զեզրայր իւր զՄայիմ» (114) : Այս անորոշութիւնը զէմքին զիւրաւ կարող էր անզիք տուլ այն լմբրու- հումի թէ Մոլիմ լինելով Հեշմ ամիրավեսի եղբայրն՝ զէոյքերն կատարուած են անոր իշխանութեան որով . և թերեւս այս համ- կացողութեամբ ալ տեղափոխուած են ժթ . . . դրախները այն մասին մէջ , ուր յատկա- սէս կը պատմուին Հեշմի շրջանի զործերը : Բայց նկատի չէ առնուած որ 705—743 , Դու- մակոսի դահին վրայ ետեւէ ետեւ նասած են , ոսկառումնայ ընդհանումամբ Արգ- Մելիքի (685—705) որդիները՝ Վլիթ (705 Հոկտ . 9—715 Փետր .) , Առայլուման (715 Փետր .—717 Անուա . 22) , Եղիս Բ . (720 Փետր . 5 կամ 10—724 Յուն . 27) , Հեշմ (724 Յուն . 27—743 Փետր . 6) . ուստի Մոլիմ զօ- րավար հաւասարապէս շորս ամիրավես- ներու ալ եղբայր էր : Պատմիչը լուր ծանօթ այս զէմքերու ցեզարանութեան , ունէր իրա- ւուեք անորոշ տրամադրուելու . բայց իր տողերու ուղիղ իմացումը կը կարօսի զէոյ-

քերու ժամանակադրութեան լուրջ ուշաց
զրութեան և զէպքերու ուղիղ դաստիարա-
թեան : Ղետնդի տեղեկադրութեան այն յա-
ջորդութիւնը , որ կը ստացուի նոր դաստի-
արութեամբս , կը վերականգնի նաև ուղիղ
ժամանակադրութիւնը :

Պաշտրման տարւոյն (717/718) դրամ
ովիսի բլլայ Օմար առ Լեւն այն թուղթի ,
զոր կը յիշատակին Թէոփանէս և կեդրե-
նաս : Նորինը ուրիշ խօսքերով զիտէ նաև
Ղետնդ . «իսկ և իսկ խրոխառալով ընդ ար-
քային Լեւնի» յզէր զեսպան և զրէր Հրո-
վարտակ առ նաև այսպահութեան , յորում
էին բազում ձազանք (105) : Բայ Ղետնդի
զրոցն է Մսիմ (Հմմա . և էջ 107) , բայց
պատմագրին յայն խօսքերն կարելի է տա-
րածել նաև Սուլի յմանի կամ անոր յաջորդ
Օմարի վրայ : Այս թուղթի խմբագրութիւնն
անշատշատ Ղետնդի տղամարդագրութիւնն է .
բայց և այնպէս կը տեսնուի Հան Թէոփա-
նէսի տաղերուն միտքք . « . . . այլ արդ զի-
տութիւն լիցի քեզ , զի երէ ոչ մացես ընդ
հարկատրութեամբ իմու . . . զանուանեարդ քո
Մոփիս , որ է տուն երկրագութեան քո՝
արարեց ի լուսիս գորաց իմոց , և զփայտ
խոշից որում երկրագուն՝ խորտակեալ
ջախջախեցից ի զլուխ քո . զի օգնութիւնի
եւ պարծանի հաւատոյն մերոյ մեծ է տուազի
տեանն (էջ 107—108) : Այսպիսի թղթակ-
ցութեանց քոյ Ղետնդի ձաշակը պիտի չտար

թոյլ զետեղել վերոյիշեալ տաղակալի, ան-
րովանդակալից եւ երկարաբան անվաւերա-
կանները։ Բայց ինձի հաւանական կը թուի
ևնթագրել թէ Ղեւանդ նուիրած ըլլայ քանի
մը նկարագրական առղեր Օմարի հանգչպ
քրիստոնեաներու հետեւած քաղաքականու-
թեան, որ ինչպէս Բիւզանդական (թէոփ-
յամն 6210) եւ Ասորական ժամանակագիր-
ները կը ներկայացնեն, չափազանց անհան-
գուրծողական էր։ Միքայէլ Ասորի (Chronique, II, Էջ 488–489, ed. Chabot) կը դրէ-
«Երբ զահ բարձրացաւ Օմար, սկսաւ չարչա-
րել քրիստոնեաները։ Եւ այս՝ կրկին նազա-
տակաւ։ Նախ վասն զի կ'ուզէր ամբազնդել
մահմետական կարգերը։ Երկրորդ՝ կ. Պոլ-
ոսյ պատճառաւ, որուն չէին կրցած տիրա-
նալ Տաճիկները եւ որուն առջեւ իրենցմէ
մէծ թիւ մը կոտորուած էր։ Նախանձա-
խնդիր (իւր կրօնին) հակառակ էր քրիստո-
նեաներուն ամէն կերպ։ Զինքը հոչակեցին
իրենց հաւատքին նախանձախնդիր։ Համ-
րաւուած էր բարեկաչտ եւ հեռու ամէն չո-
րութենէ։ Որպէս զի քրիստոնեաները սոի-
պուին մահմետական դառնալ՝ Հրամայեց
ազգի ազգի մեջումներով նեղել զանոնք։
Կարգագրեց, որ այն քրիստոնեաները, որոնք
մահմետական կը դառնան, զիսահարկ չվճա-
րեն։ Հատերը ուրացան։ Կարգագրեց նաև
որ երբ մահմետականի դէմ դատ ըլլայ,
քրիստոնեաները վկայութեան չկանչուին։

որ քրիստոնեակրը բարձր պաշտօնի չբարձրացուին։ Արգիլեց անոնց բարձրածայն ազօթել, կոչեակ զարել, կարայ (qabiyā) հաղինիլ, թամբուած ձի նատիլ։ Եթէ տաճիկ մը քրիստոնեայ մը սպանեէ, պիտի չդատապարտուի մասնամն, այլ միայն իրրեւ հասուցում պիտի վճարէ Հինդ հազար դուզու²⁷։

Թիգէտ ա՛յս էր ընկհանրապէս քրիստոնեաներու հայեացքը Օմարի քաջարականութեան մասին, բայց նաև արաբական աշխարհի մէջ վայելած է «ազնուազույնի և յաւագոյնի» համբաւ։ արար մատենապիրները կը զրուաստեն իր առաքինութիւններէն՝ տուառութաշտութիւնը, հեղութիւնը, արգութիւնն և պարզութիւնը։ և իրօք առ Օմար հակառակ իր նախորդներու շաայլ և զեխ վարքին՝ սպրեցու համեստ և չտփուոր։ և մորմեց առաջին ամիբասպեաներու այս անհիստունակ տպրելակերպը վերակենդանացնել։ Քննականարար, կը գրէ Ա. Կրեմեր²⁸, այս բարեպաշտ, յախուռն եռանգոյ վազուց հնացած կենցաղն մերանորոգի ուզող իշխանը պարձաւ ուղղափառ Ռէլէմայի և ուսմիին համար զազափարական մարզը։ Այսպիսի աղղեցութեան առեւ

²⁷ Տես այս մասին նաև Ազեման՝ Առաջարան Հետազի, էլ 17—18։

²⁸ Alfred von Kremer, Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen. I. Bd. Wien 1875, էլ 174—175։

յաձախ կեղծուած է իր նկարագրին իսկական պատկերը եւ կուսակցական միտուաներով ներկայացուած իրը այդպիսի : Այս պղտոր ազրիւրներէ յառաջացած է հաւանօքներէն այն համբաւն թէ նա մարդասէր կարդագրութիւններ հրատարակած է եւ բարեմիտ, բարեխառն վերաբերմունք ցուցադրած » : Իր բարեացակամութեան նշանակ կը համարի Ղեւոնդ կամ Անվաւերական թղթակցութիւններու նախարարն-վերջաբանը «զերեաց զերեզարձ ընելլը» : Կըսուի նաև թէ այնպէս բարեզգած եղած է հանդէպ կալանաւորներու, որ կարգադրած է չկաշկանդել զանոնք այնչափ, որ արդելուին կատարել իրենց ազօթքը :

Իր նկարագրին այս բարեմասնութիւնները ծանօթ էին Ղեւոնդի հաւանօքէն արարական միջնորդութեամբ : Խոկ Անվաւերականին հեղինակը շահագործած է այս համբաւը ի նպաստ քրիստոնէութեան . եւ ջանացած է անոր հմայքն ցոյց տալ իրրեւ արդիւնք քրիստոնեայ կայսեր թղթին ազդեցութեան : Թէ՛ այս կէտն, եւ թէ իր քաջ ծանօթութիւնը արարական հերձուածներու եւ անոնց բազմազան դրութիւններու, կը հայթհայթեն ապացոյցներ, հաստատելու միւսանդամ թէ Անվաւերականիս դրութեան միջազայրն եղած է Դամասկոս Երուսաղէմ :

Դ. ՆԱԽՐԱԿԳԻՐԸ, ԱՃՆ ԵՒ ԼԵԶՈՒՆ

Յանձին Դեւոնդի չենք կրնար մնառել
այսպիսի պատմագիր մը, որպիսին տռած է
յոյն կամ լատին մատենագրութիւնը: Բայց
հայ ածուին մէջ նա առաջինն է Մերիոսէն
իտքը, որ իւելամուս է պատմագրելու
արուեստին. կը կշոէ պարագաները հասուն
պատրասթեամբ եւ կը ներկայացնէ զէպքերը
համառօսութան, առուղարան, իրազաւ-
չամ, պատկերաւոր եւ վայելուչ արտայաց-
տութեամբ:

Զարժանալի մութով եւ ջանափրու-
թեամբ հոգ տարած է նա ծախօթաւուալ ժո-
ղովրդական առանցութիւններուն եւ որու-
որ յիշաւակարաններուն, հմտունալ պատ-
մական եւ զիւական գրականութեան. որով
ճեռք ընթած է անշատի հմտութիւն ժամա-
նակակից զիւաւթեան, զոր աշխատած է
շոշագործել առաջիկայ ձեռնարկութեան
համար:

Որովհետեւ ինքը անշատի համեստ է եւ
անփառասէր, կը զգուշանայ խօսիլ իւր ան-
ձին առաւելութիւններուն եւ կենազրական
զծերու վրայ. բայց ուժեղ արտայայտու-
թիւնները եւ կորոյի զրիչը, որոնք իր
ժամքին եւ սրտին թարգմաններն են, կը
ձգեն լոյս իր անձին վրայ, ցոլացնելու հա-
մար հոն մարզուած, հրահանգուած, հան-
ձարեց հեղինակ մը, որ վարժ է մատենա-

գրելու , ունի պատրաստութիւն ըմբռնելու իրերը և նկարելու զանոնք մագաղամի վրայ դունագեղ և աղջու :

Մեր հիմացմունքը եւս աւելի պիտի աճի , և մէ նկատի առնենք այն նպատակը , որուն ժամանելու համար ամփոփած է նա իւր ոյժերը : Նա իւր պատմագրութեան նպատակակէտ ընտրած է հայ ժողովրդեան կամ իւր հովանաւորողին ներկայացնել մերձաւոր անցեալին և ժամանակակից գիպուածներու մնայուն նկարագրութիւնը : Բազմովրդով և մարտամրոխ ժամանակներ ունի նա իւր աչքին առաջ , որոնք ծանրացան ազգերու վրայ , յեղափոխեցին պատմութեան պատկերը , շարժեցին ժողովուրդներ ժողովուրդներու զէմ , արեամբ սոսոկեցին արքունի ձանապարհները և ստրուկի ծառայութեան մասնեցին երբեմնի քաղաքակիրթ աշխարհները , և յատկապէս իւր սեպհական ժողովուրդը : Ամուր սիրու և անզողդոջ ձեռք ոլէտք էր տեսնելու և դրի սոսնելու համար արիւնուս պատմութիւնը : Ղեւոնդ այդ քաջարի պատմագիրը կը հանդիսանայ :

Այսպիսի ձեռնարկութեան համար ունէր նա նախընթաց առաջնորդներ՝ հին ազգային պատմագիրները : Բայց առանձնապէս իրեն նախատիւգ օրինակ եղած է Սերիսուր , որուն Պատմութեան շարունակողը կոչուած էր ըլլալ : Թէպէտ Ղեւոնդ իւր օրինակէն բազմօք

եւ մեաց, բայց և այնովէս կը ծրաբէ իւր
մէջ առաւելութիւններ ու, որոնք զինքը
հայ պրատիւնութեան այս անկեալ շրջանին
կ'ամբաւան փողքուղան երեւութիւնը :

Ամէնէն յառաջ յանկուցիչ են իր պրայ
անսագիւտ մարդու յատկանիշները : Նա
կ'անգոստէ ամէն ծուռ ու մուռ կածաններ,
հշմարտութեան գէտակն՝ յոտի և նկուն
երեւոյթներու գէմ կը Հրատարակէ պատե-
րազմ, անաբղարի և բանաւորի պրայ կը
զարծէ անխնայ յարձակում : Մենք կը տես-
նենք նաև իր կուրծքին տակ Հայրենասէր
սիրու մը, որ կը բարախէ, որ կը խնդակցի
երբ յաջող բախոր կը ժողովի Հայրենիքին և,
կը Համակի արտօնութեամբ, երբ իւր ժո-
ղովրդեան, ու այՀական Երկրին անհանդուր-
ժելի ազէտներուն Հանդիսաւուն կ'ըլլայ :
Մայր երկրին և Հայ ժողովրդեան հետ կո-
պուած է նա սերտորին, իր երակինքուն մէջ
հայ արիւնի Համազարկը կը զգայ : Դեռնոց
միաժամանակ սրատես հանաշող մըն է
մարդկային սրտի ներքին ծալքերուն . նա
ցուցադրած է զէմքեր, թէպէտ Հազուազէս որ
օրինակներով, զորոնք նկարած է զրաբինի
թանձր զծերով, ուր բարձրակարկառ են
արտաքինէն աւելի ներքին՝ բարոյական
մարդու զծերը : Որչոտի այ սեննը որոշ կա-
զապարի մը պրայ յօրինուած են, բայց և
այնովէս կ'ընծայեն ժամանակակից կենցա-
զին Համազումար պատկերն և երեւուն կը

բերեն ճարտար նկարչին ընդունակութիւն-ները :

Թէպէտ 150 տարիներու անընդհատ կոխված նիւթ ունի իր պատմութեան, և ստիգուած է զանոնք խճողել սակաւ էջերու մէջ, բայց կենդանի է իւր պատմելու ոճը, որ ունի ինքնայասուկ հրապոյր մը, կաշ-կանդող ընթերցողին ուշն ու զուրուշը և չի թողուր որ ձանձրոյթը տիրէ և յորանջը թուլացնէ հետաքրքրութիւնը²⁹: Ամենուրեք կը նկատուի հեղինակին անձնական շահա-զրդութիւնը զէպի նիւթը. Նա ամէն տեղ սէրն և ստելութիւնը հաւասարապէս բա-ժին հանած է բարեկամին և թշնամւոյն, հարազատին և օտարին: Անչափ զրուատիք պէտք է ձօնել իր արժանահաւատութեան և առարկայականութեան: Զենք կրնար մատ-նանշել կէտ մը, ուր պատմիչը զիաակցու-թեամբ կեղծած ըլլայ ճշմարտութիւնը: Բայց խօսած ևն իր մէջ համակրութիւնն և հակակրութիւնը:

Նա արարական գերիշխանութեան ան-հաշտ թշնամին է, որուն մնչող լուծին տակ կ'ապրի իւր հայրենիքը ստրուկի ծառայու-թիւնը, կը կեղեքուի ժողովրուզը, կը հարստահարուի ազատը, կը բոնարարուի կրօնը. Եւ կ'ըմբռոստանայ իր հոգին: Նա

²⁹ Լեռն խաւրացւոյ թուղթն առ Օմար, ինչ-ոյն նկատեցինք վերը, չի կազմեր Ղեւոնդի պատ-մութեան մաս, ուստի և անտեսելու է զայն Ղեւոնդի նկարագիրը բնութագրուու ժամանակ:

յունասէր է, համակիր քրիստոնեայ Կայսեր եւ կը զգայ թէ քրիստոնապատկան թագաւորին հովանոյն տակ խաղաղ պիտի բարզաւաճէր կեանքն ու կրօնքը, բայց ժամանակակից միջազդային քաղաքական կացութեան քաշածանօթ՝ պիտէ միանդամայն թէ օրուան հրումայողական պահանջքն է չզրդուել քնացող վաղըք: Մարզուած ժամանակի աղէտին մէջ զգացած է մեկուսի քաղաքականութեան վտանգը: Ուր բռունցքը տկար տեսած է հոն խոհեմական համարած է լուսւթիւնը եւ զիջողութիւնը:

Բայց մեղանչած է Ղեւոնդ իւր խղճի դէմ, երբ չտփազանց համակրութիւն ի ազատ դրած է Բագրատունի տան, որուն կը պատկանէր և Մեկենասը. եւ այս համակրութիւնէն ծաղած է իր մէջ հակակրութիւնը հանդէպ Մամիկոնեաններու, որոնք մրցակիցն էին Բաղրատունիներուն: Այն սեւ մաղձերը, զոր նա կը թափէ «Ամբատի» որդիներու դէմ, առանց տարակուսի չեն համապատասխաններ իր անկուսակցական ողույն. բայց այս թերեւս զատաստանն էր ժամանակին, որ օր աւուր ուժեղացող Բագրատունի տան դէմ ամէն մրցակցութիւն կամ զաւադրութիւն կը նկատէր դաւաճանութիւն հայրենիքի դէմ, մանաւանդ ժամանակ մը, ուր հակառակող կողման բոլոր ազատազրական փորձերը զերազոյն ուժի առջեւ ձախողած էին. եւ դարձեալ Բագրա-

տունիներն եղած էին, որ իրենց միջամտութեամբ զառած էին Հաւասարակշռութիւնը :

Դեռնդ յախուռն զրի չէ աւանդած ինչ լուս է ձերերու աւանդութենէն, այլ կը ած է լուսները Հասուն գաստազութեամբ և պատմական կորիզը ընտրած՝ տնկած է իւր անդասաւնին մէջ : Իր եւ Յովհ . Դրասիսանակերացւոյ գաստոզութիւններուն Համար փորձաքար կարող է ծառայել այն զրոյցը, որ կը պատմաւի Երկու պատմազիրներու քոյ նկատմամբ Մահակ Կաթողիկոսի ի կարան Մահմետ գօրազարի Հետ ունեցած առանձյութեան : Մինչ Յովհաննէս Հրաշախառան նկարազիր մը կու առայ զէողքին, Դեռնդ կը սիրէ Հոգերանական յեղաշրջումի վերագրել իրողութիւնը :

Անխորհուրդ, յանդուզն ձեռնարկութիւններուն Հակառակ է պատմիչը ի ընէ : Կը դատապարտէ ամէն ապատամբական, ազատազրական փորձ . 775ի ազատազրական շարժումը չէ ոգեւորած զինքը . ոչ անոր Համար որ այսպիսի շարժումներու զլուխը Մամիկոնեանները կը զանուէին, այլ վասն զի շահունամուխ կ'ըլլային յիբս զոր ոչ կարէին վճարել» (137) : Հայրենասէր էր իր ողին, բայց եւ խոհեմ եւ հեռանես : Իր քաղաքազիտական Հայեցակէաները սքաշելի կերպով ուրուազծած է Դեռնդ այն հառին մէջ, զոր զրած է Աշոտ Տաղբատունոյ բնակին (123—124) :

Պատմիչը մնած էւ զարգացած է քրիստոնէական դաստիարակութեամբ . կրօնը մտան է անոր հոգւոյն : Հոգեսէր է և անշափ խորհրդապաշտ : Կը զայրանայ Երբ խանգարուած տեսնէ բարոյական կարգերը . կը զայարին աղիքները, Երբ չօշափեն անօրէններու ռաքերը նուիրական առաջարներու ռեամբը, Երբ անոնց սուրբ շովայ առաջանակներ կրօնաւորներու, քրիստոնէայ աղամին էւ ռամկին զրայ . կը սուտոնի այն պահուուն իր սովին դէպին խորհրդապաշտ եթէրներ, կրօնի և Հայրենիքի Համար նուհասակուող հերոսներու Համար լիսուրի պատկ հիւսելու :

Հաւասացեալ է, բայց չի սիրեր անհեղեղ զրոյցներ, Հրաշախառան բանգագուշանըներ . «խորերայ, մոլեկան» կ'որակէ այն մոնղոնը, որ Հանսի սուս էւ րդձանս ի սրտից օր ըստ օրէ պատմելով» կը զրգէր ամբոխը ապաստմբութեան (141) : Սակայն և այնպէս բնութեան մանուկը կը խօսի իր մէջ, առառածավախ վահականներ, ապաշխարութեան քարոզիչը, որ Համոզւած է իւր հոգւոյն խորքերը, թէ ամէն բարիք ի զերուստ կը ցողէ և ամէն շարիք արդիւնքն է Ամենակալին զրէժինդրութեան . ուստի քրիստոնէայ բանակին յաջողութիւններուն մէջ կը տեսնէ Նախախնամութեան ձեռքը և ձախորդութիւններու մէջ անոր պատուհանող խարսագանը : Բնութեան արհամիքները,

ծովու անդունդներու մըրքայոյզ ալէ կոծութիւնները, որոնք թշնամւոյն նաւատորմիզը ծովու վրայ ցիր և ցան՝ այիքներուն կուր կու տան, Ամենակալին զայրոյթի առհաւատչաներն են. դիսաւորին երեւութը գուշակ մօտալուս աղէտին. արդարութեան համար նահատակաւողներուն համար մօտ դիսէ պաշտպանող հրեշտակները, և ապագան յայտնուած աստուածամերձ անձանց :

Դեռնոցի կրօնական – դաւանաբանական հայեացքներու նկատմամբ պայծառ դադարիար չի ստացուիր իր զործէն : Կրօնական խնդիրներուն այնշափ ուշադրութիւն միայն պարձուցած է, որչափ անոնք առնչութիւն ունեցած են հասարակական շահերու հետ : Դաւանաբանական վէճերէն, կաթողիկոսարանի անցուդարձերէն, եկեղեցական նուիրապեսութեան և վանական կեանքի հանգամանքներէն կարծես թէ դիսմամբ խոյս տուած է : Իրմէ իրրեւ եկեղեցականէ կը սպասուէր, որ զոնէ կարծառօս տողերով միշտակալէր Յովհ . Օձնեցւոյ օրով կամ անկէ յառաջ և յետոյ տեղի ունեցած վիճարանութիւնները դաւանաբանական, ծիսական և բարեկարգական խնդիրներու մասին, որոնք, ինչպէս այլուստ քաջ յայտնի է, այնպէս զբաղցուցած էին Ի. գարու առաջին քառորդը . և կամ Հայ Աղուանքի կրօնական–եկեղեցական յուղումները, որոնց մէջ նաև ամիբապկաններ միջամտած էին :

Զենք կրնար հաւատալ թէ այս զէպքերը, որոնք նաև զբքերու մէջ արձագանդ դտած էին, վրիպած ըլլային իր բազմաքնին շրջահայեցութենէն: Ի՞նչ էր սակայն այս անտարբերութեան պատճառը: Մեզի համար այս կէտը դազմնիք կը մնայ: Եւ աւելորդ է դայն լուծելու համար պեղել հիմերը: Այս տեսակէտով արդէն ամբողջ շրջանը, երբ ապրեցայ Դեւոնդ, կը դանուի նմանօրինակ արամուրով պատաժ: Թողունք զինքը անվրդով իր համոզմունքներուն մէջ:

Հաւատարիմ այն սկզբունքին թէ «ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակադրութեան» (Խոր. Բ. 82), առանձին ուշադրութեամբ հետեւած է պատմիչը պատմութեան «կարդի շարքին»՝ ժամանակագրութեան, որ «կարմիր թելի մը ովէս կ'ընթանայ բովանդակ պատմութեան մէջ³⁰»: Իր ժամանակագրութիւնը հիմնուած է ամիրասպետներու գահակալութեան տարիներու վրայ. քաղաքական թատերարեմին վրայ կատարուած արարուածները պատմած է խրաքանչիւր ամիրասպետի վարքին մէջ. որով հնարաւորութիւն արուած է ստուգել զէպքերու ժամանակագրութիւնը որոշ հանգոյցներով: Այս ժամանակամիջոցները երբեմն աւելի սեղմած է, այնու որ զէպքերը կապած է ամիրասպետներու գահակալութեան որոշ տարիներու հետ. աեդ տեղ

³⁰ Daghbaschian, էջ 63, ձան.:

նաև ամսաթուերով եւ օրուան պատկեր-ներով ճշգած է դէպքերու ճշգրիտ ժամանակը։ Հայոց եւ Արարական թուականներու կիրառութենէն խուսափած է. վերջինս թէեւ ի սկզբան հիմ ուղած է ընտրել իւր ժամանակադրութեան, բայց ապա լքած է բոլորովին. իսկ Հայոց թուականը ամբողջ ժամանին մէջ անզամ մը միայն յիշասակուած է³¹։

Որչափ ալ ժամանակադրական կողմանցոյցը իրեն առաջնորդ ունի Ղեւոնդ, բայց նու կազուած չէ տարիներուն, ինչպէս տարեպիր մը, այլ կը պատմէ Երբեմն դէպքերը իրենց սկզբնաւորութեան եւ վերջաւորութեան մէջ, թէպէտ տարիներու շարք մը պահանջնեն անոնք (Հմմտ. 121—124). ժամանակադրական հանագարէն այս օճտումները չեն խանգարեր սակայն իր ուղիղ ընթացքը, որուն ուշադիր է միշտ³²։

Որչափ մէրձ է ժամանակն իրեն, այնքան աւելի յստակ են պատմական պատկերներն եւ կը ցցուին դէմքերը ուժեղ եւ կենդանի։ Բայց դարձեալ հարեւանցիօրէն նկատուած են երկրին ներքին յարարերութիւնները, նախարարական տուններու վոխազարձ

³¹ Արծրունի եղբայրներու վկայաբանութեան վերջը (Էջ 165) կը նշանակէ Ղեւոնդ. «յորում էր թուականութեան Հայոց Մէջ», կարդա Մէջ. Gazarian, ZAPh. II, Էջ 199 ձն.։

³² Հմմտ. իւր ասութիւնները. «կայ եւ մէզ դառնալ յառաջին շարս կարգի պատմութեանս. կայ եւ մէզ պատմէլ» եւն։

աղերսները, և առհասարակ տնտեսական
եւ քաղաքակրթական պայմաններու որոդի-
սութիւնը։ Իւր պատմութիւնը կը ստհմա-
նափակուի զրեթէ ամբողջութեամբ պատե-
րազմներու թուարկութեան շուրջը։ Երբ
զարմանալի բարեխողձութեամբ վահց տարած-
է նշանակել ամենայն ճշգութեամբ անզամ-
գերիներու կամ անկեալներու թիւը (32,
104, 126, 156, 168 և այլն)։

Անշուշտ անարդարացի է պահանջել
Ղեւնդէն, որ նա տար մանրամանութիւն-
ներ կամ խորհրդածութիւններ քաղաքական
եւ զինուորական իրադարձութիւններուն,
պատերազմներու չարժառիթիւններուն, զօրո-
վարներու ոյժին, բնդուհակութեանը, Հան-
ձարին եւ տաղանդին, ուղղմագիտութեանը,
պատերազմական խորագիտութեանը, բանա-
կին բարոյական խոնդավառութեան եւն
ժամին։ Այս կէտերը թէեւ բոլորովին չեն
անուեաւած մեր պատմագրէն, բայց եւ այն-
ովէս կ'իյնան իր Հմտութեան ստհմանէն
դուրս։ որովհետեւ ինքը եկեղեցական է եւ
ոչ զինուորական պատմիչ։

Բայց իրաւամբ պիտի պահանջուէր
իրմէ, որ աւելի քինազատէր, աւելի ար-
մատէն տարրալուծէր Հայրենիքին բարոյա-
կան, կրօնական եւ քաղաքական պայման-
ները, ձաղէր նախարարական տուններու ներ-
քին Երկպառակութիւնները, թուլութիւնը,
բարոյալքումը ժողովրդեան, աւելի ուժզին

բողոքէր դէպի մահմետականութիւն հաւատափոխութիւններու, առ այս գործադրուած ձնշումներու դէմ, պարագաներ, որոնք զժրախմարար այնքան նպաստեցին արարական յառաջիսաղացութիւններուն, նուաճումներուն եւ տեղաւորման առհասարակ Արեւելքի, բայց յատկապէս Հայաստանի մէջ :

Հակառակ այս աննպաստ կողմերուն՝ պիտի ըսենք որ Ղեւոնդ բարեաւ հասած է այն նպաստակին զոր գրած էր իր առաջ :

Ղեւոնդ՝ պատմիչ եւ ոչ ճարտասան ուղած է ըլլալ. ուստի իր պատմութիւնը չէ յանձնած հոկտորական արուեստին, ինչովէս այս կատարուած է յետաղայ պատմիչներու քով : Ճառերու, ողբերու եւ նման հոկտորական արտայայտութիւններուն խնայօրէն միայն մուտ շնորհած է իւր Պատմութեան մէջ : Ասոնք յէականս արդասիքն են իր ստեղծագործող մտքին. յօրինուած են համեստ ծաւալով, ազուցուած են պատշաճ տեղեր եւ երեւան կու դան շատ շնորհալից ևւ բնական կերպարանքի մէջ : Եւ առհասարակ իր գրութեան եղանակը շատ պարզ է, անբոնազրօսիկ, անսեթեւեթ, բայց կուու, զօրեղ, զինուորական կարճարանութեամբ՝ ազգու եւ վճռական :

Երկրորդ գէմքով իւր Մեկենասին ուղղուած արտայայտութիւններ չկան հոն. նոյն իսկ այն տեղերը, ուր խօսքը կը գառնայ

իւր պատշաճանին հօրը մասին։ Կը սերէ իրուսիլ առաջին զէմքով։ առելի յազնակի քան եղակի թուով (Հմմա։ ճառեցից 19, 37, ասացից, 133։ կայ եւ մեզ դառնայ 125, կայ եւ մեզ պատմել 158, զոր պատմեցաք, 19։ որպէս լուսք 30, որպէս ուսաք 150, զորմէ ճառեցաք, 32 եւն)։

Խարծես թէ չրջապատուած է պատմառէր ունկնդիրներէ եւ անոնց անցեալ ժամանակներու մասին զրոյց կ'ընէ։ Իր պատմելու ընթացքը կ'ընդհատուի երբեմն երբեմն աղյուղորմ տեսարաններու, զերիվարութիւններու, կոտորածներու ի տես՝ հեծեծանքներով, հառաջանքներով (9—10, 21—22, 136—137 եւն), նույն ժեկենուզական խորհրդածութիւններով (117/8)։ Ասոնք հոկտորական վիճակուած տեղիքներ են՝ շահագրգուելու ունկնդիրներու ուշազրութիւնը։ Եւ արդէն ժամանակը զոր կը նկարագրէ, կ'ընծայէր առիթներ թաթազուն եւ զեղուն սոտութեամբ։ Պատմութեան ինչ ինչ հատուածներ ցոյց կու տան թէ պատմիչը լուսած եւ բժրոնած էր հոկտորական արուեստը եւ զգացած անոնք ովէտքը պատմական զբականութեան մէջ։ Յանդուզն նմանութիւններ, այլաբանական պատկերներ ցոյցու անզամ չեն մասյառակեր իր նկարագրութիւններէն։ Համեմատութիւնները յանախ Ա։ Գրքէն մոխ առնուած՝ սուսանձեսնօրէն սիրուած են իւր մատենին մէջ։

իր զբաժն յաջողագոյն նկարագրութիւններն կարող են նկատուիլ ծովամարտը կ. Պոլսոյ առաջ (106—110, հմմտ. էւ 114). Եւ Արծնիի կոփը (148—151). Ճարտասասանական շարադրութիւններէն կը յիշեմ Լեւոնի պատասխանը առ Մոլիմ (էջ 105—108) :

Ղեւոնդի լեզուին վրայ գատաստան ընկելէ յառաջ պէտք է աչքի առաջ ունենալ այն որ նա կը ծաղկէր Բ. դարու երկրորդ կէսին, երբ ուսմկին քով լեզուն սկսած էր արդէն հնիմարկուիլ ազաւազութիւններու և արարական ազգեցութեան : Գրականը, որ կը մշակուէր մենաստաններու մէջ, դարուն սկիզբները ընդունած էր կեզծ դասականի նկարագիրը — որ պերճարանութիւն կը կոչուէր — հետեւողութեամբ հելլենարան զպրոցներու արտադրութիւններուն : Թէոդորոս Քոթենաւորի, Յովհ. Խմաստանէրի, Խոսրովիկի գրութիւնները այս հոսանքին մէջ ծնած էին : Առանց տարակուսի նույն Ղեւոնդ առաւել կամ նուազ չափով նոյն զպրոցի աշակերտն էր . եւ իւր առաջին վարժութիւնները այս ուղղութեամբ յօրինուած էին անշուշտ, յատկապէս երբ նիւթը փիլիսոփիայական — աստուածարանական բնարաններով կը զրադէր : Բայց յետազային, երբ ձեռք առաւ պատմական դրականութիւնը, տեսաւ հոն ինքնուրոյն ոճ, մասնաւորապէս երբ ծանօթացաւ Աղաթանդեղոսի եւ Ահ-

բիոսի պատմագրութիւններուն։ Այսպէս խորհիւ կու տայ իր ոճագրութիւնը (phraséologie), որ բացարձակապէս բանագողութեան վրայ կառուցուած է։ Եւ արդիւնքն է զօրաւոր յիշողութեան։ Իր ոճագրութիւնը զոյնզգոյն է, լեզուն երփներանգ, որովհետեւ կը բազկանայ դանազան տարրներէ, բայց ճաշակագէտ զրչի տակ սքանչելի ներգալանակութիւն դտած։ Եթէ դասականը զործած է հոն հզօր ազդեցութիւն, բայց նաև ոչդասական հեղինակները զբոշմած են իր վրայ իրենց կնիքը։

Նոր Բառագիրք Հայկագիրնեան լեզուի (Ա., 14) որակած է Ղեւոնդի լեզուն «յատակ եւ ընտիր հայկարանութեամբ»։ Հակառակ այս ճշգրիտ որակման Շահնազարեան կը զրէ. «Ոչ է հակիրճ որպէս Մ. Խորենացւոյ, ոչ պարզ որպէս Դ. Փարպեցւոյ, ոչ ազգոյ որպէս Եղիշէի եւ ոչ ծաղկանկար որպէս Յովհաննէս Կաթողիկոսի, այլ հասարակ հայախոս» (էջ 15)։ Իսկ դազդիերէն թարգմանութեան յառաջարանին մէջ կը յաւելու այս տողերուն՝ «նաև ուղիղ չէ եւ ոչ ալ սահուն, մէկ խօսքով ոճ մըն է, որ սովորականէն աւելի բան մը չունի։ Ղեւոնդ կը սիրէ կրկնութիւններ, եւ իւր ոճը կը կրէ արդէն հայ մատենագրութեան անկման նկարագիրը։ . . . Պարզուկ եւ յաճախ մթին ոճով զործ մըն է, անարժէք եւ անշահագրգիր իրեւ մատենագրական աշխատութիւն։ բայց

չափազանց անհրաժեշտ եւ չառ թանկագին է իրեւ պատմական երկասիրութիւն» (էջ XIV) :

Բնականաբար, քանի անծանօթ էր հրապարակին Ղեւոնդի Պատմութեան բնագիրը, Հասարակութիւնը չէր կարող զեռ դատել Շահնազարեանի այս խիստ դատաստանին արդար կամ անիրառ ըլլալը, բայց իրաւունք ունէր Մասսեաց Աղաւնի (1856, էջ 242) դարմանք յայտնելու թէ ինչպէս Աւգերեան այսպիսի զրուածք մը «յստակ եւ ընտիր հայկարանութեամբ» կը հռչակէր : Շահնազարեան սակայն յետո չկոչեց իւր յախուռն վճիռը եւ պնդեց յամաօրէն իւր դատաստանին վրայ հայերէն բնագրի հրատարակութեան յառաջարանին մէջ : Երբ Շահնազարեան զՅովհ՝ Դրասիսանակերտցի եւ զՄ՝ Խորենացի իրեւ հայկարաններ եւ ոճագէտներ համեմատութեան կ'առնէ բնորոշելու համար Ղեւոնդի ոճը, ցոյց կու տայ արդէն իւր անչափահասութիւնը այսպիսի լեզուական խնդիրներ լուծելու մէջ :

Հ. Գ. Զարրանալեան (էջ 479) Շահնազարեանի ազգեցութեան տակ է . եւ տարտամօրէն կ'արտայայտուի . ռոճոյն նկատմամբ շատ պարզ եւ հետեւակ է, եւ զրեթէ հասարակոց խօսից ոճէն չտարբերիր : Տարակոյս չկայ թէ Ե . զարուն պատմչաց ոճը՝ Ղեւոնդեայ Երիցուն զրքին մէջ շտեսնուիր . բայց եթէ ուղենանք նկատել զինքն իրեւ

Ի. դարու մտաենապիր մը, մեղի համար
թէ ոճովը եւ թէ սլառմադրելով մտադրու-
թեան արժանի անձ մը կ'երեւայ Ղեւոնդ»:
Այս իմաստով կը գրէ նաև չ. Ղ. Ալիշան
(Հայապատում Ա. § 48). «Թէ եւ չունենայ
տիրաբար եւ վսեմական ոճ մի, ... բայց
դարձեալ խոհական կերպ մի ցուցընէ, եւ
բաւական յատակ շարադրութեամբ, ընդ մէջ
Ե.—Զ. դարուց նուրբ ճաշակով գրողաց եւ
ընդ մէջ Ժ. դարու չափազանց ճոխաբանից,
ինչովէս Յովհաննէս Զ. Կաթողիկոսն»:

Հակառակ այս աննպաստ գնահատու-
թեան Ղեւոնդի ոճին, Աւգերեանի կարուկ
վճիռը պիտի համարիմ ուղղագոյն: Ղեւոնդ
«յատակ եւ ընտիր» հայերէնով մը կը մար-
մնացնէ իւր մտքին յդացումները: Այդ հայե-
րէնը ուամկօրէն լեզուն չէ, դոր թոթոված
էր որրանին մէջ, այլ սասցուած է աշխա-
տութեամբ, եւ աբսայայտուած՝ արուես-
տով: Ճաշակ, գեղարուեստ, գրական թոփչք
երեցնել դիտուած է Հոն: Արդիւնքն է այս՝
դասական հեղինակներու մէջ երկար գեղե-
րումներուն, յանախ ընթերցման եւ հետեւո-
ղութեան: Թէ եւ անոր ձեռքին տակ կը
նշմարենք դասական եւ ոչ-դասական հեղի-
նակներ միաժամանակ, բայց ճաշակը կը նշիր
քիմքը եւ քաջատեսիկ տեսողութիւնը գիտ-
ցած են զանազանել դասական լեզուին
հմայքը եւ հոսանքը, եւ ջանացած են իւրաց-
նել անոր տուելութիւններն, եւ առանց

կաշկանդուելու ոչ-դաստիան հեղինակներու ծանր շղթաներով, փորձած է ծաղկաքաղել առանցմէ ալ: Օրինակ առած է իրեն նա՛եւ այս կէտի մէջ Սերիսոր, որ ջերմեռանդ հետեւող մըն էր դաստիաններուն: Ղեւոնդի ձեռքը սիրելի ժառեաններ եղած են Ս. Գիրքը եւ Ազաթանգեղոս. անոնք լեզու առած են իրեն եւ չնչած բանաստեղծական աւիւն: Նմանողական է իր լեզուն, ուստի եւ արուեստական, բայց ոչ բռնազրօնիկ, սեթեւեթեալ. պատշաճած է պատմադրին ոմին վայելչօրէն եւ ստացած բնականութիւն անոր դրչին տակ: Իր գեղարուենոտ վրձինին տակ պատմական նիւթը դտած է վայելչազէմ կերպարանք. եւ դէպքերութիւնադադ կրկնութիւնները զգեցած են բազմազոյն հանդերձներ, եւ այսովէս ներկայացած են զանազան նկարագրութիւններով՝ հրապուրիչ եւ ողեւորիչ: Անոր պատմութեան հոսանքին մէջ ինչպէս դիպուածները կընթանան սահող ժամանակին հետ մըցակից, նոյնովէս բառերու կոհակեները կընթանան զիայրարիւն մէր զիայրարանքները վէտ վէտ ալիքներու անընդհատ շարժումները. եւ հաճելի են ինչպէս ջուրերու մեղմ բախումները սիփին, նոյնովէս ալիքներու շարժումները սիփին, զեգիթւնները:

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ կանոնաւորութիւնը, բառերու բնուրութիւնը, հայացի շարադ-

սութիւնը եւ երաժշտականութիւնը դարձն են Ղեւոնդի լեզուին։ Աղաթանգեղոսի կազմակարի վրայ կը կերտէ բառեր, ժողովրդական բառամթերքէն փոխ կ'առնէ ասութիւններ, վայելչութիւն տալու իւր արտայարութիւններուն եւ յատակութիւն իւր մտքերուն։ Հայ լեզուազիտութիւնը պիտի դանէ Ղեւոնդի արուեստանոցի մէջ հարուստ նիւթեր ի նպաստ հայ բառազիտութեան։

Հելենական դպրոցի հետեւողութեամբ դարձնուած կեղծ-պատական դանդաղկոտ եւ դժուարընկալ պատմազրելու ոճագիտութիւնը, զոր Մովսէս Խորենացի հրապարակ ըերաւ, տակաւին անծանօթ է մեր հեղինակին. անծանօթ է իրեն նաև Յովհ. Դրասիանակերտցւոյ ճապաղ, ճոխարան բայց աղքատիմաստ հռետորութիւնը։ Ղեւոնդ կը սիրէ արտայայտութեան պարզութիւնը, յատակութիւնը. անոր դրչին տակ բառերը իմաստ ունին. անոնք կը ծառայեն գաղափարները մարմացնելու եւ տեսանելի ընծայելու եւ ոչ բառախազեր սարքելու՝ եւ ընթերցողները զարմացնելու համար։

Ուստի Ղեւոնդ իւր այս աշխատութեան մէջ դարձեալ վերջինը կը հանդիսանայ հայ պատմազիրներու մէջ, իրբեւ հետեւող ընկալեալ պատմական ոճին։ Նա սառեր չէ բերած նախորդ պատմազիրներու անուան. այլ ընդհակառակը զարդացուցած է անոնց արուեստը եւ երանգով մը կատարելազոր-

ծած : ՂԵԼՈՆԴ նորաստած է հայ պատմագրութեան այնու որ առաւել ուշադիր եղած է լեզուական, հռետորական եւ գեղարուեստական արտայայտութեան, աւելի լրջութեամբ մերձեցած է նիւթին եւ հակիրճ, սեղմ նկարագրութեամբ ջանացած է զրի աւանդել ժամանակիներու գիտուածները :

Այս հանդամանքները կը ստիպեն զմեղ աւելի ուշագրութիւն նուիրել անոր անձնաւորութեան, որ կը ցուցադրէ տաղանդաւոր նկարագիր մը, ծննդական միտք մը, բաղմահմատ եւ փորձառու մատենագիր մը : Անոր զրիչը, որ այսպիսի կիրթ զրական ոճի մը կ'իշխէ, թոյլ կու տայ ենթագրելու թէ մեռքը սրած էր զայն յաճախակի զործածութեամբ : Եւ եթէ Բագրատունի իշխան մը յանձնարարած է անոր պատմական երկիոյօրինումը, պէտք է կարծել թէ անոր զրչի ընդունակութիւնները ծանօթ էին իրեն ուրիշ աշխատութիւններէ ալ :

ՂԵԼՈՆԴի պատմական աշխատութեանո զնահատականը գեղեցիկ կերպով տուած է կ . Եղեան հետեւեալ տողերու մէջ (էջ Հթ) :

«Մատեանն ՂԵԼՈՆԴեայ կարեւոր է յաչս բանասիրաց ոչ միայն վասն ստուգաբան պատմութեանն անցից եւ զիտուածոց հայրենի աշխարհիս մերոյ, այլ եւ այնու զի տեղեկութիւնս ոչ սակաւ աւանդէ եւ յաղագ» Արարացւոց, Խաղբաց եւ Բիւղանդացւոց իւրոյ ժամանակին . զորս չէ դտանել

ուս այլ պատմագիրս մեր եւ օտարաց : . . .
Եւ քանզի արարացի պատմիչք անցից այսր
ժամանակի յարեան անազան՝ ի թ. եւ ի Ժ.
դարս, իսկ մատենազրացն Յունաց տեղե-
կութիւնք հասուեկտիրք են մեծաւ մասամբն
եւ ոչ ըստ ամենայնի արժանահատառք՝
վասն այնորիկ եւ եւս առաւելուն արժանիք
ստուգարան պատմութեանն Ղետոնդեայ» :

Ղետոնդ լինելով միակ պատմիչը 660—
790 շրջանին համար, զարմանալի չէ որ ա-
նոր մատեանը վայելած է յետազային մեծ
ընդունելութիւն : Անազանազոյն պատմիչ-
ներէն Ասողիկ, Մխիթար Անեցի, Սամուէլ,
Վարդան եւ Կիրակոս կ'օգտուին անկէ սի-
րով : Բայց զարմանալի է որ հնազոյներէն
Յովհ. Դրասիանակերտցի անծանօթ մնա-
ցած է Ղետոնդի մատենին : Թովման Ար-
ծրունի թէեւ յանուանէ չի յիշեր զՂետոնդ
եւ պատմական քաղուածներ չի տար անկէ,
բայց կարդացած կ'երեւայ մատեանս եւ
ազդուած անոր բառամթերքէն . Ղետոնդի
միջնորդութեամբ ծանօթացած է նա նաեւ
Օմարի եւ Խետն կայսեր թղթակցութիւն-
ներուն եւ ամիբապետներու ցանկին : Այս
կէտերու մէջ ունի բառական քաղուածներ
ալ : Յուսալի էր լսել իր մօտ Արծրունի տան
վերաբերեալ հասուածներու արձագանդը,
մասնաւորապէս Արծրունի եղրայրներու
վասուաւոր նահատակութեան յիշատակու-
թիւնը, զոր Ղետոնդ այնպէս զգայուն տո-

զերով նկարագրած էր։ Թերեւս դայն հրապարակի վրայ իրբեւ ծանօթ հեղինակութիւն ևնթաղրելով՝ չէ ուզած կրկնութիւնընել։ Այս զգուշութիւնը հաւանական կ'երեւայ այնու, որ թովմաս առհասարակ հարեւանցիօրէն միայն ներկայացուցած է արարական տիրապետութեան առաջին 150 ամեայ շրջանը, որ իւր ընդարձակ նկարագրութիւնն ունէր Ղեւոնդի պատմագրութեան մէջ։

ՂԵԽՈՆԻ ԵՐԵՑ ԵՒ ՄՈՎԱԿԱ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

1. ՄՈՎԱԿԱ ԽՈՐԵՆԱՑԻ ԱՎԱՐ ՂԵԽՈՆԻ ԵՐԵՑԻ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԱԲԱՆՆ Է

1. Մովակա Խորենացւոյ «Հայոց Պատմութեան»¹ վերջաբանութիւնը կը կազմէ
ԿԸ. գլուխը, որ կը կը այսպիսի խորադիր:

«Ողբ վասն բառնալոյ թագաւորութեանն
Հայոց յազգէն Արշակունեաց, եւ ևպիսկո-
պոսութեանն յազգէ սրբոյն Գրիգորի»:

«Հայոց Պատմութեան» ծանօթ գրեթէ
բոլոր ձեռագիրներն ունին այս գլուխը. կը
պակսի միայն Երկու օրինակի մէջ (cf),
առաջինը (c) զրուած է 1691ին. իսկ Եր-
կրորդը (f) անիթուական է, բայց նոտրագիր
զբանութեամբ², ուստի մերձաւորապէս նոյն
ԺԸ. դարէն: Կը զտնուի նաեւ ինքնակաց՝
ձառընտիրներու եւ Յայսմաւուրքներու մէջ,
աննշանակ յաւելուածներով ճոխացած, մաս-
նաւորապէս ի կատարածին³:

¹ Տարբա 1913, էջ 358—366 (Հրամ. Արքղեան):

² Հմամատ. անդ, էջ ԺԴ—ԺԵ:

³ Հմամատ. անդ, էջ 358, ծան. 7 և էջ 366, ծան.:
Պատահած եօն նաեւ իջմիածնի ձառընտիր-ժազովա-
ծուներու մէջ:

Թէ Ողբո Ժ. զարուհ տրդէն մասն կը կազմէր «Հայոց Պատմութեան», չի կրնար կառակածի ևնթարկուիլ. Յովհաննէս Դրամ-խանկերացի կարգացած էր զայն⁴:

2. Ողբո թէեւ ուշագրութիւն զարձուցած էր բանասիրութիւնը, բայց ուսումնասիրած էր զայն տառելապէս տղրիւրներու տեսակէտէ⁵, խոյս տարով պատմասիրանէլ թէ Հարազամ է Ողբո «Հայոց Պատմութեան» հեղինակին, ունի⁶ բավանդակութեամբը ազերու «Հայոց Պատմութեան» հետ. Էւ վերջապէս կը պատշաճի⁷ այն իւր նկարագրովն Էւ որպիսութեամբը Եւ զարու այն ժամանակակէտին, ուր տարուած է «Հայոց Պատմութիւնը»:

Այս հարցումներու քննութիւնը պիտի տուանորդէ մեզ որոշելու Ողբո զրութեամ ժամանակը Էւ հեղինակը⁸:

«Հայոց Պատմութեան» վերջընթեր զրուինը (Պ. 67) կ'առարտէր այսպիսի պատկերով. Մահակ էւ Մաշտոց շրջապատճեած

⁴ ՀՃՃ. էջ 58, 22—23, 110, 4—8 (տպ. Տփդիս, 1912). Անզիկ, 77 (Հրա. Մալխանեան). Պր. Մագիստրոս, Թուղթք, էջ 55 (Հրա. Կոստանդնուպ.):

⁵ Тр. Халатъянцъ, Армянские Аршакиды въ „Истории Армении“ Моисея Хоренского, Москва 1903, Մասն. II, էջ 308—369 և Բ. 140—143:

⁶ Տես առ այս՝ Հ. Ն. Ա կ ի ն ե մ ն, Մագսէս Առքենցւոց ժամանակին եւ ահենաւորութիւնը. Ա ն ա-կ ա մ, Նոր Հրանտ, Ա. տարի (1929), Բ. 4, էջ 67—77: Ինչ որ գործուց էի Հայ Համակա տոպերու մէջ ներկայացնել, այժմ կու զամ մանր քննութեամբ ուսում-նասիրէլ:

իրենց աշակերտներէն կը կնքեն իրենց մահ-
կանացուն խաղաղութեամբ (439 և 440)։
«Եւ ցրուեալ աշակերտաց նորա (Սահակայ)՝
կրօնաւորաց սպուդէից ի դաւառս իւրաքան-
չիւր՝ շինեցին վանորայս, ժողովեալ եղ-
բարս»։ Մաշտոցի մահէն յետոյ «զաթոռ
և պիսկոպոսութեան ետեղապահութեամբ յա-
ջորդեաց հրամանաւ երանելոյն Մեորուպայ՝
նորին աշակերտն Յովսէփ քահանայ ի վայոց
ձորոյ, ի Խողոցիմ դեղջէ»։ — «Աւարտեցան
դիրք Երրորդ յանկ ելանելոյ Պատմութեան
Հայոց մեծաց»։

Դարուն առաջին կէսը ուատկերիս մէջ
կը ներկայանայ սքանչելի հրապոյրով։ Մեծ
ուսուցիչներու ընտիր աշակերտները բար-
գաւաճ գործունէութեան մէջ են. կզերը
զարգացած է աւելի քան Երբեք՝ անկէ յա-
ռաջ եւ հաքը. Ազգին եւ Եկեղեցւոյն հովա-
նին եւ առաջնորդն է աեզազահութեամբ
Յովսէփ քահանայ, մին Մեծ Ուսուցիչներու
ձեռնասուններէն։ Նորակառոյց վանքերը լի
են սրբակեաց կրօնաւորներով։ Երկրին սպա-
րապետութիւնը Վարդան Մամիկոննեանի
ձեռքն է, որ իր շուրջը հաշտ ունի նախա-
բարակայու ազատանին։ Պարսկական բանու-
թիւնները դեռ չեն ծանրացած ազատորեա-
րին եւ ուամկին վրայ։

Ի՞նչ չարժառիթ ունէր Մ. Խորենացի
ողբալու ոյսովիսի բարեպարդ դարապլուխ մը։
Ողբը պիտի պատշաճէր աեղւոյն եւ ժո-

մանակին, և թէ Մովսէս նախարհնեց գլուխոներուն մէջ ակնարկած ըլլար քաղաքական կեանքի բարզութիւններուն, քաղաքակարթական կան կենցաղի անկումին, ժողովրդական տնտեսութեան քայքայումին, դաժան բռնապետներու խիստ հարկադաշտներութիւններուն մասին. բայց չկան հոն այդպիսի ակնարկութիւններ: Եթէ «Հայոց Պատմութիւնը» չօշափած ըլլար 440ին յաջորդող քառասունմեայ չըթանին դէպքերը, թերեւս առիթ ունենար Մովսէս թափելու արտասուրք, բայց ոյս չըթանը նիւթ չէ եղած «Հայոց Պատմութեան»:

Այսպիսի հանգամանքներու մէջ նզրս «Հայոց Պատմութեան» վերջը՝ անյարիք է անզույն, ժամանակին եւ պարագաներուն:

«Հայոց Պատմութեան» այժմեան ձեւի մէջ կը սպասուէր հեղինակին ուրիշ վերջարանութիւն: Մովսէս ձեռնարկած էր աշխատութեանս Բազրատունի իշխանի մը հարկեցուցիչ հրամանով. Եւ զլուխ հանած էր զոյն ամենայն անապարանօք: Ինչպէս սովոր էր զործին սկզբնաւորութեան մէջ եւ յընթացս պատմութեան յանախ անդամներ չըթել իւր խօսքը Պաշտպանին, նոյնպէս ի կատարածին կը սպասուէր թնականարար, որ չուցիէր գրուստիքներ անոր հասցէին եւ յայտնէր իւր իսկարհարար յանձնաւութեան բարեւեկատարումը: Այսպիսի աւարտաբանութիւն կը բացակայէ այժմ «Հայոց Պատմութեան»

վերջը։ Անոր առղք չէ կարող բռնել Ազգս, ուր բովանդակ Հայաստանն է լացի առարկայ, և կակիծը կ'ամփոփուի և հովուի և Հովուակցի» շուրջը։ Իսկ Բագրատունի Խշանին մասին չկայ բառ մ'անդամ։ Ընդհակառակը «Զօրականք անարիք . . . իշխանք ապատամբք, զողակիցք զողոց . . .» կը ներկայացուին։ Մեծազդի իշխան մը, որ ապատամբներու զլութին անցած էր, նախառինք միայն պիտի հեծէր հոն եւ ոչ մառք իւր անուան եւ առհմին։

Նաև այս առասկետով Ոզրս անմիաբան է ժամանակին, և անպատճան առզեւոյն։

Բայց եւ այնպէս որոնք բարի հաւատքով մերձեցած են Ոզրին եւ Համարած են զայն անբաժին մասը «Հայոց Պատմութեան», նկատած են Հոն Ե. զարու առաջին կէսի պատկերին ցոլացումը⁷ Սահմակի եւ Մաշտոցի եւ անոնց հակամառու կաթողիկոսաներու զէմքերը։ առասծ են նաև 440—480 չրջանի զէպքերու մասին մարդարէական ակնարկութիւններ։ Ես պիտի չուզեմ հոս անոնց հետ զինել։ Իս եւ անոնց բմբոնումները Ե. զարու առաջին

⁷ Կ. Յ. Պատմանեան, Քննութիւն Ոզրոյն Մավաբանի Խորենացւոյ, Հայ և դէս Ա. Ժ ս օ բ ե ա յ., 1891, էջ 362—364, կը յանու ապացուցանել թէ Ոզրիս զբութեան տարին է 440, յօրինուած անկախ Հայոց Պատմութեան։ յատ ժամանակաց միայն կցուած անոր, զարուն վերջին բառորդին։ Այսպէս նաև Նորայր Շեղանզացի, Ք հ ե ա ս է ր, Պրակ Բ. (1888), էջ 21։ Ալդր Խորենացւոյն կրեսին զրեալ նախ քան Պատմբազմ Վարդակակց։

կէսի Եկեղեցական գիւղուածներու մասին
բազմօք կը տարրերին : Այդ պասական շրջա-
նին համար ևս միտել Հովուազեա կը հանչ-
նամ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պլուխը յան-
ձին Սահմակոյ , մերժելով բոլոր առարշարժն
հակառակաթուները իրրեւ եղջերուաքաղ-
ներ : Տեղու չի ներեր ինձ աւելի տարածուիլ
այս խնդիրներու շուրջը , որոնք կը պատկա-
նին Ե . գարու պատմութեան Էւ ոչ Մ . Խո-
րենացւոյ Ողբին ուսումնասիրութեան :

3 . Ողբու զրուած է զզայուն զրչէ մը :
Այն Հիւսուած չէ պարզ երեւակայութեամբ .
արդիւնքը չէ յունեսու մոքի մը , այլ ունոր
թելադրիչը եզած է այնպիսի զաժան ժա-
մանակ մը , որ առլցուն էր ազիոզորմ տե-
սարաններով , Հեծեծանքներով , անսեսա-
կան կեանքի թշուառութիւններով , համաշ-
խարհական աղէտներով : Ոչ թէ բազաք մը
կամ զիւզ մը տառրկոյ է Ողբին , այլ բո-
վանդակ «Հայոց աշխարհչը» : Եթէ մահր
տառըրաւուծներ Ողբին կազմիէ մասերը , հե-
տեւալ տարրեները պիտի ստանանք Հան :

4 . Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Հովուա-
զերէ զբութիւնը :

5 . Հովուաբն Էւ Հովուակցին մահուամբ
որբացած ողբերդուին սրամի թախիմը :

6 . Եկեղեցական Էւ աշխարհական զա-
տակարդերու բարոյալքումը :

7 . Բնութեան արհամիքները , որոնք կը
հարուածեն Երկիրը :

Եւ Քաղաքական կեպնքի մըրկոյցոյլ պայմանները, անդադար պատերազմները, առորհածութեամբ արիւնհեղութիւնը, աւերածութիւնը, սովու և հիւանդութիւնները և «մահք բազմօրինակք» :

Ինդարձակ տեղ կը գրաւեն առաջին և երկրորդ կէտերը, որոնք սերտօրէն կապուած են իրարու հետ և ընդհանուր պատկերէ աւելի Ողբերգուին ներաշխարհն ունին կոկիծի սոսարկայ : Այս տեղ Ողբասացը նկատի ունի Հովիւ մը և Հովուակից մը վախճանած են և մին և միւսը : Առաջինը իրեն հայրն եղած է, երկրորդը պաշտպանը . Հօրը կողմանէ ուղարկուած է անձանօթ ուղղութեամբ (յաւելուածարար ցոյց կը տրուի Բիւղանդիսն) բարձրագոյն կրթութիւն մ'առնելու . բայց վերադարձին դուած է զանիկա վախճանած . մինչ իւր մխիթարութիւնն երկրորդին Հովանեոյն տակ յուսացած է զանիէ, կորանցուցած է նաև պաշտպանը : Աչ Հովուին և ոչ Հովուակցին անունը կը յիշէ յականէ :

Ժամանակի աղէտը կը կայանայ յայնմ որ բարոյական կարգերը խանդարուած են ամենուրեք . եկեղեցականութիւնը թուլացած է իւր կարգերուն մէջ, կ'ազրի սանձարձակ, ուսման ոէրը նուազած է . անարժան պաշտօնեաներ կը Հովուեն ժողովուրդը : Զօրականները անարի են, զատալիք, իշխանները ընչափաղց, զատաւորները անարդար,

թագաւորիները անզութ : Ասոր հետեւութիւնն
է աստուածառաստ բարկութիւնը , բնութեան
խառութիւնը , արհաւիրքները , անզագար
պատերազմները , ծանր առուրքներն եւ Հար-
կազպահանջութիւնները , սովոր , հիւանդու-
թիւնը և համաճարակ մահը :

4. Ժամանակի նկատմամբ Ելակէտ մը
զանելու համար ոսից կոռանե պիտի ծա-
ռայեն մեղի բնութեան արհաւիրքներու մա-
սին հազորութանձ մանրամանութիւնները :
Ասոնք ամփոփուած են հետեւեալ առզերու
մէջ (364 , 21—365 , 6) .

«Եւ ապա յանդիմանութիւն այսոցիկ
զի՞նչ , Եթէ ոչ անտես առել Աստուածոյ , եւ
տարեց փոփոխել զրկութիւն խրեանց :
Գարուն երաշտացեալ , աման անձրեւայոց ,
աշուն ձմեռնացեալ , ձմեռն սաստկասառոյց ,
մրրկալից , յերկարեալ , հողմք բարարք ,
յորշակարերք , ախտահաւաքք , ամպք երբե-
կեցք , կարկտածուք , անձրեւք անժամա-
նուկք և անսպիտանք . օդք դանաշունչք ,
եղեմնարկուք . զրոց առանելուն անօզուտ
եւ նուազելու անհնարաւորք . երկրի անքերու-
թիւնիք պաղոց եւ անանելութիւնիք կենդա-
նաց . այլք և սասանմունիք եւ դղրդմունիք :
Եւ ի վերաց այսոր ամենայնի խոսվութիւնք
յամենայն կողմանց ... սովոր անքաւք եւ
հիւանդութիւնիք եւ մահք բազմօրինակք .
աստուածայաշտութիւն մասացեալ եւ ակհ-
կալութիւն գեհենիք» :

Այս արհաւայրքները բնութեան մէջ յաւ-
անիս կրկնուած երեւյթներէն չեն երեւար-
անոնք իրենց սաստկութեան մէջ Հիւսի-
սային ուժեղ քամբներէն պատճառաւած այն
հազուազէոյ Հոգմայովներն կ'արկնարկէն,
որոնք երբեմն երբեմն չըջան կ'ընեն երկիր-
ներու վրայէն և կը գործեն հոս և հոն ա-
հազին ազէաներ : Ասոնց առականիչ ազդե-
ցութիւնը չէր կարող սահմանափակուած
ըլլալ որոշ սահմանի մէջ : Ուստի ինչ որ տե-
սած էր Հայուսատան, նոյնը զգացուած պիտի
ըլլար նաև սահմանակից աշխարհներու
մէջ : Այս պատճառուու ալ գործուած վիստո-
ներու և յառաջացուած սարսափի արձագանգը
կրնանք յուսալ լույլ նաև արտաքին ժամա-
նակազիրներու քով :

Սաստկութեամբն և պատճառած վիստո-
ներովն ասոնց շատ նման կ'երեւան այն
ազերեւութարանական գիտուածները, բնու-
թեան արհաւայրքները, որոնք տեղի ունեցան
և գարու երկրորդ կէսին, յատկապէս
772—773 տարիներուն Ասորական Միջա-
զեաք : Այս ժամին երկարաշունչ տողերով
անցէկութիւններ հաղորդած է Սաոյն-Դիս-
նեսիասի Թէլ-Մահրացւոյ Ժամանակազրու-
թիւնը⁸ գրուած ականասեանէ մը : Կարեւոր

⁸ Chronique de Denys de Tell-Mahré. Quatrième partie, publiée et traduite par J.-B. Chabot. Paris 1895. Բնագիրը վերջին ժամերու մէջ թղթերու-
մեջուած կը կլույ, պակասաւոր է :

կը համարիմ անծանօթ ժամանակագրին մանրապատռմ նկարագրութիւնը ներկայացնել համառօտ զծերով, դիւրացնելու համար համեմատութիւնը Աղքիս տողերուն հետ Քաղուածքներս կը սկսին 60ական թուականի դիպուածներէն :

«1074 (762/63) աղար (մարտ) ամսին Տիգրիս չափազանց յորդեց, այնպէս որ սահմանագաւառը քանդեց, բոլոր եղերքին պատճառեց մեծ վիտասներ, տարաւ իրեն հետ տուներ, ջրաղացներ, դիւղեր, մարդիկ, անսառուններ այլովքն հանդերձ : Ահաւոր աւերածներ դործեց Մուսավլ... նոյնպիսի վնասներ դործեց նաև գաւառիս բոլոր վերնակողմերը» (Էջ 71—72. հմմտ. առ այս «ջրոց առաւելուլն անօգուտ եւ նուազելն անշնարաւորք») :

«Այս տարի բոլոր բնտանի անասունները, մասնաւորապէս փոքր կենդանինները կոտորուեցան : Առաւ եւ խիտ ձիւն մը ծածկեց երկիրը եւ այնքան երկար կցաւ, որ բոլոր կենդանինները անօթութենին սպառեցան : Տեղի ունեցան նաև անթիւ արկածներ . տեղիս տեղիս ձիւնը յեղակարծումն իշնալով հովիւնները յանկարծակիի բերաւ . եւ այսպէս հօտն ալ հովիւններն ալ կոտորուեցան ի միասին : Բաց առկից քամբին հիւսիսէն եւ արեւելքէն ձիւնախառն վէճրով երեք օր եւ երեք դիշեր սաստկութեամբ՝ կոտորեց շատ մարդիկ եւ ընտանի անասուններ, յատ-

կապէս վորք կենդանիներ : Բազմաթիւ մարդիկ ճանապարհին ձիւնէ բռնուելով մեռան, իրենք և իրենց գրաստները» (էջ 95) :

772/73. «Անձրեւը որ ձմեռը սովորաբար կը տեղար, մնաց երկնքի վրայ . այսպէս որ ամենեւին խոնաւութիւն չեղաւ : Այսպատճառաւ (գարնան) ցանքերը չբռնսն . և ինչ որ բռնսն, չորցաւ . այսպէս եղաւ մանաւոնդ Հարաւային և արեւելիան կողմերը . և բռվանդակ անապատի մէջ : Բացի լեռներու հովիտներուն մէջ եզած քիչ մը բանէն ուրիշ ոչինչ չյաջողեցաւ : Մարդիկ թափորներ կազմեցին երկինքը հաշտեցնելու համար : Եւ որովհետեւ երկինքը վականած մնաց՝ ցորեն ունեցողները հրապարակ չհանցին իրենց ցորենները . և այսպէս ազքատները սովոր մատնուեցան : Հարուածը խստացաւ ամէնէն աւելի Մուսուլ, Արեւելը և Հարաւ . . .» (էջ 145—186. հմմ . առ այս «Գարուն երաշտացեալ») :

1085 (= 773/74). Գրուած է. Զեր մատը պիտի վորինմ ձմեռուան : Այս իրօք ալ կատարուեցաւ այս տարի : Այս տարի խաղողի րերքը առաւ էր . . . Բայց ձմեռը սկսաւ առաջին թշրին ամսէն (Հոկտեմբեր) . և առատ ձիւն իջաւ այդեստաններու և խաղողներու վրայ : Երկար նստաւ : Թէոլէտ ձիւնը ծածկած էր ամէն ինչ, բայց մշակները մտան այդին խաղող կթելու համար : Սաստիկ ցրտութեան պատճառաւ բոլոր հա-

արիկները զետին փոռուած էին և ձիւնի տակ
կ'ասպականէին : Յուրան և ձիւնը կը խստա-
նար օրէ օր , առաջին թշրին ամսէն (հոկտ.)
ժինչեւ խաղիրան (յունիս) ամիսը ամենեւին
շանձրեւց . այս բավականէ առեւզութեան
օր մը կը ձիւնէր և . օր մը խստաշանչ կը
միշէր . այնպէս որ լեռները ստոհամանիքն
և սաստիկ ցուրտէն կարծես թէ կը պատա-
ռէին . . . (Էջ 159/60) . հմմտ . առ այս . «աշուն
ձմեռնացեալ . ձմեռն սաստկասառոց , մըրր-
կայից , յիրկարեալ , հոգմք բքարարք . . . ») :

Ինչպէս զերագոյն յիշեցինք , տեղի ու-
նեցաւ սաստիկ չորութիւն . խոտի պակասու-
թեան ոքառհառաւ կոտորուեցան բարոր ա-
նսունիները . . . (Էջ 160) :

Դարձեալ սաստիկ և գառնաշանչ քա-
միներ եղան . որպիսիք մեր և մեր հայրերու
օրով չէին պատահած : Այս քամիներու հե-
տեւութեամբ բոլոր մանր և մեծ կենդանի-
ները , թոշունները կոտորուեցան . շատ
արմտիք արմտառով միասին վճացան : Փոշին
ոլորապայտ կը բարձրանար երկրէս այն
բուքերու նման , որոնք կը կոզմութին ձիւնէն :
Այս հոգմայոցները մասնաւորուազէս սաստիկ
էին Մննդեան և Յայտնութեան տօներու մէջ
երկու օր , և ապա շերտ (փետր.) ամսի
13ին , Մադկազարդին և Աւագ Երկուշարթի
(Էջ 160—161) . հմմտ . «հոգմք բքարարք») :

Այս տարի այնողիսի կարկուտ մ'եկաւ ,
որ նմանը տեսնուած չէր մեր օրերուն : Կար-

կուտի հատիկները կայծքարի մեծութեամբ էին և բազմազան ձևերով։ Երկանկիւնի, և ուսնկիւնի, քառանկիւնի, սուրի պէս սրածայր։ Խորտակեց ծառերն եւ որթատունկները՝ արմատախիլ բրտւ արմտիքը, փլցուց տներու երդիքները։ Անհամար աւերներ գործեց ոյս կարկուտը, այնու որ միաժամանակ հողմայոյզ մըրիկներ տեղի ունեցան։ Մինչ քամին ձիւնը ամսի նման կը քչէր կը տանէր, մի եւ նոյն ժամանակ երկրէս կը վերամբառնար ջուրն եւ կը նետէր երկնքէն իջած ձիւնին դէմ, այնպէս որ տեսնողները կը կարծէին թէ երկիրն ինքնին կը բարձրացնէր զանոնք և ուղղակի երկնքի երեսին կը շպրտէր (Էջ 161. Հմմտ. «ամսիք հրբնկէցք, կարկուտածուք . . .»)։

«Թէ ինչովէս սովոր սաստկացաւ մարդկան վրայ. յառաջ եկաւ գաժան հիւանդութիւնը և մեծ ժանտախտը»։ Այս զլուխը (Էջ 176—188) կու տայ մանրամասն նկարագրութիւնը 773/4 տարւոյն մեծ սովին եւ ասկէ ծագած համաճարակ հիւանդութիւններու և մեծ ժանտամահին։ Սրտանմլիկ է տեսարանը և ահաւոր աղջտը. ինչ որ մեր Ռուբերգուն հինգ բառով կ'ողքայ. «սովք անրաւոք եւ հիւանդութիւնք և մահք բազմօրինակք», ասորի ժամանակագիրը 12 երեսը զեռ քիչ կը գտնէ. նոյնը ձշղրիտ պատկերելու համար։ Նա յանուանէ կը թուէ հիւանդութեանց տեսակները և ասոնց հետեւու-

թեամբ մարզկան բարձօքինակ մահերը : Աւելորդ կը համարիմ յառաջ բերել այս աղէիսարչ տողերը :

Դիսնեսիոս թել-Մահբացւոյ այս առղերը կը կրկնէ հակիրճ ձեւի մէջ Միքայէլ Ասորի⁹ : Խօսելով սովոր եւ համաձարակ հիւանդութիւններու մասին կը գրէ ասորի պատրիարքը (յամի 1083 = 771/72) :

«...այսպիսի պայմաններու մէջ աղէար կը ծանրանար . ծաղեցաւ ահաւոր հիւանդութիւն մը , որ կը վարակէր մարզկան զլուխն եւ արագ կը զգեանէր : Ասորիք , Միջագետք եւ Ասորեսատան վարակուեցան այս հիւանդութեամբ» (Բ. էջ 526) :

«Մովք կը տանջէր ոչ այնքան ալիւրի նուազութեան պատճառաւ , որքան անոր համար որ ոչ մէկուն քով զուզա (զբամ) շկար եւ աղքատներուն համար աշխատութիւն . որովհետեւ ևկեղեցիներն եւ վանքերը կապտուած էին եւ տունները կողոպտուած : Եզ մը կամ էշ մը կ'արժէր մէկ զուզա . հինգ մոթ ալիւրը կը վաճառուէր մէկ զուզոյի . 10 լիար զինուոյ զինն էր 1 զուզա , երիտասարդ մանչերն եւ աղջիկները կը վաճառուէին 5 զուզոյի» : «Աղէար տեւից երեք տարի մինչեւ Տաճիկներու թագաւորին՝ Արու-Զաֆարի մահը , որ այս չարիքին պատճառն էր» (Բ. էջ 526—527) :

⁹ Chronique de Michel le syrien, t. II, Paris 1904 (ed. J.-B. Chabot).

Բնութեան արհամիքքներու մասին կը զրէ Միքոյէլ (Բ. 524). 1073ին (իմա 1083ին = 773) նաև կարկուտ եկաւ, որ ապականեց Հունձքերու մեծ մասը. անոնք որ չափեցին կարկուտի հատիկները, բայն թէ ութ լիոր էր¹⁰ :

Միքոյէլ կը յիշէ նաև թէ այս շրջանին Երկու մեծ երկրաշարժ պատահած է. առաջինը 1076ին (764/65) Խորասանի մէջ, որուն սաստկութենէն լեռ մը կը փլի (Բ. 524). Երկրորդը տեղի կ'ունենայ 1080ին (= 768/69). «սաստիկ Երկրաշարժ եղաւ» (անդ): Երկրաշարժ մըն ալ կը յիշէ Սուսն Դիոնեսիոս թէլ-Մահրեցի, պատահած 755ին Միջադեմքի մէջ (էջ 63) :

¹⁰ Միքոյէլի Հայերէն Հին թարգմանութիւնը այս տեղիքները այսպէս կը համառօտէ (անդ. Երաւանցիք, 1870, էջ 356—357).

«Յորում աւուրս (յաւուրս Արու Զավարի) եղէն նշանք մէծամէծք ի սկիզբն մարտի ամսեան մինչեւ ցելսն ապրիլի. օգոստուսի տեղեաց, և ամեն դիշեր կարծէր... Եւ զինի նորա եղեւ շարժ սաստիկ եւ պատառեալ Երկիր Ելին ազրիւրք ի դոցն արեան: Եւ յետ նորա խոռովհցաւ ծովու մէծ... Եւ յետ նորա եղեւ սով սաստիկ. եւ ապա մահ առածամ փողացւութեամբ, որ մէռանէր ի Բասրա աւուրն քսան հազար անձինս: ... Ի նոյն ամէի եկն մարտի եւ կերու զգաւուռն բազում: Եւ ի զալ միւսոց ամին եկն կարկուտ անլուց եւ անսան. եւ վլոցց բազում չինուածս, եւ սպան յօյժ բազմութիւն կենզանեաց վայրենեաց եւ ընտանեաց, եւ էր կշիռն լիոր երկուց» (էջ 360):

Միքոյէլի այս տողերը Հայերէն թարգմանութիւնն մուծուած են նաև Ասմա Անեցւոյ Ժամանակագրութեան մէջ յանի ձեզ Հայոց (էջ 85): Վկիննացի թ. 89, որ Ասմուէլի ժամանակադրութեան Հայացատաղը օրինակը կը ներկայացնէ, չունի համուածս:

Ժամանեակի այս աղքաները ծանօթ են նաև Ղետեգ Երէցին, որ այսպէս կ'արձանազրէ իւր Պատմութեան մէջ. «...բազմութիւն մարախոյ 11 եւ կարկուտք եւ Երաշտուրինի անձրեւաց» (136). զոյլ եւ սուր (իմա՞ ժամանամաշ) եւ սասանուրինի յամախէրը (137):

Այս համեմատութիւնները բաւական են արդէն, մասնացոյց ընելու համար Ողբին զրութեան տարին՝ 773—774:

5. Փորձենք այժմ սասցուած արդիւնքի ստուգութիւնը Երկրին բազաքական եւ անառական պայմաններու զնութեամբ:

Ողբասացը կը չարունակէ իւր խոսքերը (365, 7—10):

«Եւ ի վերայ այսր ամենայնի խոռվութիւնք յամենացն կողմանց 12, ըստ այնմ եթէ չիք խաղաղութիւն ամբարձուաց: Զի թագաւորք տիրեալք խիստք եւ չարաչարք, ընոփնս բառնալով ծանուննս եւ գժուարակիրս, Հրամանս տալով անտանելիս. վերակացուք անհարթաբարք, անողորմք. սիրե-

¹¹ Մարախի կրկին արշաւանք կը թիւէ այս ըբանին Միք. Ասորի յամին 1073 (761/2). Համեզի անեցաւ մարախի արշաւանք մը. որևէք յափեցին յանքերը (թ. 524) եւ յամն 1080 (768/9). «Մարախ կաւ մէն բազմութեամբ եւ վետ պատճառեց»: Հմմ. Եւ Դիս., էջ 52—53:

¹² Հմմ. 363, 7—10. «Զայխարհիս եկեալ աղքամց: «Զարթիք Երէմիսոս, զարթիք եւ ոզրու Հանգերք մարզարէանալով, որ ինչ թշուառցացս եւ որ ինչ թշուառեալոցս եմք...»:

իք զաւահանեալք, և թշնամիք զօրացեալք - հաւաս վահառեալ բնի սեռոի կենցազոյս¹³ : Հէնք եկեալ անհատք և յոլովից կողմանց - զերփումն առնց և յափշտակութիւն ստացուածոց . կապումն դյխաւորաց և բանաք յայտնեաց . յօսարութիւն վտարումն ազատաց¹⁴ և անթիւ նեղութիւնք ոտքեաց , սուումն քաղաքաց և քանդումն ամբոցաց - ուերումն առանց և հրդեհումն շինուածոց . . . : Համեմատէ առ ոյս նաև (364, 10—20) .

«Զօրականի անարիք, անապարծք, զինատացք, պղերգք, հեշտասէրք, անժուժեկալք, կողոպտիչք, գինարբուք, յուզարկուք, Համարաբոյք աւազակաց : Իշխանի սպասամբք, զողակիցք զողոց, կծիիք, կծծիք, ժլատք, ազահք, յափշտակողք, աշխարհաւերք, ազտեղասէրք, ծառայիցն համամիտք : Դատարք տմարդիք, սուտք, խորոզք, կաշտառուք, անրնորոզք իրաւանց, անհատատառք, հակառակողք : Եւ բարձումն առհասարակ յամենեցունց սիրոց և ամօթոյ» :

Քաղաքական, անտեսական և բարոյա-

¹³ 360, 14. Այժմ ժարաք ի ներքուստ և արհանիք արտաքուստ . արհանիք ի հեթանոսաց և ժարաք ի հերձուածողաց . . . :

¹⁴ Հմմա . և 359, 1—3. զՈշ եւս տեսանեմ զրահաւոր քո հօտ ի վայրի զալարւով և ոչ ի ֆորս հանգստեան սեեալ, և ոչ ի վարախ Հաւաքեալ՝ զզաւշանալով ի զոյլոց, այլ ցրուեալ անազատաց և զահաւիժութեանց :

կան կետնքի բարդութիւնները ճշգիւ կը համապատասխանեն այն տարիներուն (772—773), ուր ընութիւնը կը նայէր երկրին զատան հայեցուածքով : Թագաւորները իրաւ են և չարաչար, անոնց լուծը ծանր է և զժուարակիր, վերակացուները (սստիկանները) անհարթարարք եւ անողորմք: Ճիշդ այսպէս կը նկարագրէ ժամանակը նաև Սուսն Դիսնեսիոս Թէլ-Մահրեցի (էջ 95—195): Թագաւորներու (Արդյացի և Արու-Զաֆարի) անօրինակ խառութիւնները, հարկապահանջութիւնները, բոհազրօսութիւններն եւ կեղեքունները ինչպէս Հայաստանի, նոյնպէս Միջազետքի ազգարնակութեան զրոյ ծանրացած էին. որոնց հետեւութիւններու տնտեսութեան քոյքայումը, երկրին ամայութիւնը, յաջորդող սովոր և ժանաւածունը: Միաժամանակ անդի կ'ունենացին ներքին եւ արտաքին կորիւներ, երբ արիւն ազգաժոժով կ'սոսոզէր երկրիրը, կը քանդուէին քաղաքներ և աւաններ: Հայաստանի անցքերու համար մանրապատռմ պատմիչ ունինք Ղետոնդ երկյոր, որ մէկ ակհարկով առանձ է երկրին քանիուհինամենայ շրջանին պատկերը՝ 750էն մինչեւ 774: Այս քառորդ դարու պատմութեան զէպքերը հիւսուած էն իրարու հետ օգակամձեւ եւ կը կազմեն անընդհան շարք մը տիտուր արարուածներու, ուր կը յաջորդէն անարանները քառինիք սասակութեամբ:

Լսենք նախ հայ պատմիչին :

Արարական լայնանիստ պետութեան
Բագաւորներն են՝

Արդլա Ա. (Արդ Ալլահ արուլ-Արբաս ալ
Սաֆֆահ, 750—754, Յունիս 9) .

Արդլա Բ. (Արու Զափար ալ-Մանսուրի,
9 Յունիս 754—775, Հոկտ. 7) :

Երկուքն ալ «խիստ եւ չարաչար» բանա-
պետներ են, որոնց լուծը ծանր է եւ դժուա-
րակիր, Հրամանները անտանելի . ունին
անոնք իրենց ձեռքի տակ անհարթարար եւ
անողորմ վերակացուներ, զորոնք կ'անուանէ
Ղեւոնդ՝

Ա. Մալէհ¹⁵ (Մալիհ Բ. Առքէլշալ-
Կինդի, 750/751) .

¹⁵ Ասոր մասին կը զբէ Ղեւոնդ. «Առաջից եւ
մասն ապասամբին այնմիկ, զոր նախ տուաքէր Արդլա
յաշխարհն Հայոց, որում Մալէհ կոչէին. որ էր այր
մեծօրէն եւ արքինահանք, յորդէ բազումք զգուշացեալ
անձնուողան յինչին. քանզի ոչ կարէին յայնժամ այն-
պիսի նեղութեան տանելը (էջ 133) : Այս Մալէհը կը
յիշէ նաև Մարդ Դիոնիսիոսի ժամանակագրութիւնը
այսպիսի խօսքիրավ. «Մալիհ Մարիհի որդին ելած եւ
մասնէր Հայաստան (1063 = 752/53ին) : Նա բռնած էր
պատանդներ բոլոր լեռնեն վրայ (= Հայաստան) եւ զա-
նանք Նվիրկերու ի պահ թողուցած էր, Յովհաննեու Այտ-
աննէն՝ Արդարացի քովէն զտոնալէն յառաջ : Յովհան-
նէս Հետր բերած էր թուղթ մը, որուն Համաձայն
պատանդները իրեն պիտի յանձնուէին : Մալիհ երբ
էկու, Հրամայեց որ անոնց մէջ զտնուած բոլոր կի-
ները վերադարձուին : Բայց որովհետեւ Նվիրկերու
արարաները իրեն նուէրներ տուած էին, որովէս զի
Յովհաննէսէն եւ անոր ընկերներէն վրէժ լուծէ,
[Յովհաննու] խնդրին կատարումը կը յետաձդէր
ըսկալով. Այսօր կամ վազը պիտի վերադարձնեմ մնա-

թ. Եղիս (Եազիս թ. Ռւսէլոյ առ-Մու-
թմբ, 751—769).

զ. Բազար (Բեկկար թ. Մուսլիմ ալ Ռե-
կելլի, 769—770).

դ. Հասան Կահազրայ որդի (770—775) :

Վերակացուներս կը ծանրացնեն հար-
կերը և հարկապահանջութեամբ կը տա-
ռապեցնեն քնակչութիւնը : Երկրին տնտեսու-
կան պայմանները անտանելի կը դառնան-
որուն հետեւութեամբ «էին ոմանք ի նախա-
րարաց Հոյոց, որք մերժեալ լքին զժառան-
գութիւնս իւրեանց և վախսանայ անկան
յաշխարհն Յունաց» : Աւրիները Դազիկ Ար-
ծրունոյ հետ միացած «ելեալ ասպատակ
սիրէին» չբակայ զաւառները՝ Ասրպատա-
կան և այլն, հետամուտ թալանի և կողո-
պուտի, «յորում զործէին զործ անհանոյ
Աստուծոյ» (Էջ 134). բայց ի վերջոյ կը
զապուին բարձրագոյն իշխանութենեն : Գա-
զիկ կը մերակալուի և կը վախճանի «ի
տառապանս բանսի, իրրեւ զայր մի յանար-
դաց¹⁶ . և զորդիս նորին զՀամազասազ և ւ

շածները : Այսոգէստի անոնք երկար մնացին. այլ և
այլ հիւանդութիւն ինկաւ անոնց մէջ և շառերը
մէռան զերութեան մէջ : ... Յեաց Յովհաննէս Արդ-
լուցէն երկրորդ թաւզթ մը հանելով, կրցաւ ազատել
բոլոր զանոնք, որոնք Մալիկն իրրեւ պատանզ
բահուած էինց (Էջ 55) :

Յովհաննէս որդի Դազայի, Նվիրէկրուի Փիս զիւ-
զին էր և ծախօթ էր իրրեւ արի և աստուծազարի
անձնաւորութիւն (Հմմա. անգ, Էջ 47) :

¹⁶ Իր մասին է հաւանարէն Ստոյն-Դիսնենսայ
Բել-Մահմեդց հետեւեալ տողերը (Էջ 148) .

զԱՄԱԿԱԼ յուլով ժամանակս կալեալ ի կապանս, ապա ուրեմն . . . հաշտէր ընդ նոսա» (Էջ 134—135) :

«Թշնամւոյն դժոխաձեւ ապահութեամբը» ոչ միայն կը ծծուին նախարարներու եւ ռամկին ինչքերն ու գանձերը, այլ եւ «զրոյոր երկիրս Հայոց» կը քամեն, այնպէս որ զվախճանեաց զգիւտ արծաթոյ ի յերկրէս» : Բայց եւ այնպէս արծաթասէր հարկապահնները կը շարունակեն իրենց կեղեքումները սնանկացած ժողովրդեան վրայ. «Հարկ կտտանօք, զելարանօք եւ կախաղանօք եւ դառն տանջանօք կեղէին զկեանս մարդկան», պահանջնելով «զգիրս փրկանաց անձին իւրեանց» : Անտանելի կ'ըլլայ ժողովրդեան վիճակը. «յորմէ փախստեաց եղեալ բաղումք յայրս եւ ի փառարս երկրի՝ զօղեալ թաքչէին. Եւ ոմանք ձիւնահեղձ եւ զետավէժ լինէին վասն անտանելի աղէտիցն» (135) : Ազգարնակչութիւնը. «Թափուր մնացեալք յամենայն ստացուածոց՝ կապէին կապանօք տնանկութեան (զ) երկիրս Հայոց. Եւ առ հասարակ հաշտէին ի հնոցէ աղքատութեան նախարարք եւ մեծամեծք» (136) :

Այս հարստահարութիւններու դէմ զուրտեղ կը բողոքէին Բաղրատունի Սահակ իշ-

«Եյս տարի (772/3) Մեծ Հայաստանի ուարիկի դէմ ապատամբեցան եւ զանիկա սպանեցին սրով։ Կ'ըսուի թէ այս ժարդը 100.000էն աւելի զերի ունէր։ Առին նաեւ անոր բոլոր ինչքերն, զոր տարին թագաւորին։»

իանն և Կոմիզագիկոսն Տրդատ Ա. Ոթմակը (741—764)։ «այլ ոչ լուսու զազազակ նոցա նզիսն որ ի մերայ հարկին էր յաշխարհիս»։ Բողոքի ձայները շատ ուշ կը հասնին ամիւրապետին, որ թէեւ 769ին ես կը կանչէ Եղիսր և անոր աել Բագարը կը նշանակէ, բայց առ հազիւ տարի մը անցուցած Հոյաստան՝ ես կը կանչուի. կուզարկուի Հառան Կահաթրայ որդին, որ իւր խորասանիկ զունդով կը մտնէ ՚Իուին՝ յետնազոյն անանեկութեան Հասցնելու ժողովուրդը (136)։

Այսպիսի հանգամանքներու մէջ բնական հետեւութիւնն էր ժողովրդեան բարոյալրումը, և առ հասարակ բարոյական կարգերու խռնիգարումը։ Խորասանիկ զունդը ասուածի զարնութեամբ յահախ զործէին զզազրագործութիւն և բազմացուցանէին զազէտա և զհեծութիւն աշխարհիս» (136). Հեւ ես առ այսոքիւկ արհամարհութիւնը Հոյրասովետաց, այսպահութիւնը եպիսկոպուաց, զան և խոշտանկանը քահանայից, իշխանաց և նախարարաց քարչանք և քոյքայութիւնք» (137)։

Աղէտը օր աւոր կը սաստկանար հարկապահանցներէն. Երկրին զիխուուրները չունեին որ և իցէ միջոց ընդդիմանալու. առում ոչ կարացեալ Հանգուրժել զօրոցլուիք աշխարհիս՝ Հեծէին և հառաչէին յահհանգուրժելի տաղնազէն։ Քանզի զրամացիկ բազմութիւն մարդ կան խոշտանդէին

աղքի աղքի չարեօք, զոմանս փոկահարութեամբ լլկէին վասն հարկապահանջութեան դառնապէս, և զոմանս զելարանօք և կախաղանօք, և զոմանս մերկացեալ ի զգեստուցն՝ արկանէին ի մէջ լճից յաւուրս դառնաշունչ ձմերայնւոյ, և կարդէին ի վերայ պահապահն, զի չարչարեսցեն զնոսա, և այնպէս չարալլուկ կտտանօք կեղէին զկեանս նոցա»։ Եւ կը յաւելու պատմիչը «զոր պատմել ոչ կարեմք զաղետիցն պատմութիւն» (137)։

Ղեւոնդի այս տողերը կը դանեն արձագանդ Ստոյն Դիոնեսիոսի ժամանակադրութեան մէջ։ Ղեւոնի, Ողբի և Թէլ-Մահրացւոյ տեղեկութիւններն այնպէս նման են իրարու, որ ընթերցողը վայրկեան մը կը ստիպուի մասմել թէ ասորւցն տեղեկութիւնները ծանօթ չէ՝ ին արդեօք հայ պատմիչին. ինչ որ ի հարկ է զժուարին է հաստատել։ Անոնք ժամանակի թելադրութիւններն են, լսելի եղած ժամանակակիցներուն հաւասար սաստելութեամբ։ Նաև ասորի ժամանակադիրը կը զգայ իւր վրձինը տկարնկարելու աղէտին պատկերը բնական դոյներով։ «Թող չկարծէ մէկը, եղբարք, թէ ես ստուարացուցի իրողութիւնները. զիտնան անոնք որ աշխարհիս եղեգներն եւ թղթերը պիտի չբաւեն գրի աւանդելու այն աղէտները, որոնք ծանրացան մեր օրով մարդկութեան վրայ։ Նաև ոչ ոք մեղադրէ

զմելոց, թէ նուազ գոյներով ներկայացուցինք իբողութիւնները, որովհետեւ անառակ ենք ամէն բան յիշելու և յիշառակելու. այս աղեանները մէկ քաղաքի մէջ միայն աեղի չունեցան» (Էջ 144):

Երկար աշխատութիւն պիտի արժէ, ևթէ ուզեմ Ղեւնդի տողերուն կից յառաջ ըերեւ Մայիս Դինեսիսախ շատ սրտաշարժ բաց երկարաբան նկարազրութիւնը Հարկազականիցութեան տեսակներու և Եղանակներու մասին (Էջ 122—148): Մէր նպատակին համար բաւական կարող են ըլլալ Միքայէլ Առորոյ տողերը, որոնք յեցած են նոյն ժամանակադրի վկայութիւններուն վրայ. «Առու Զափար ծանրացուց ամէն տեսակի տուրքերը, ամէն տեղ եւ ամէն ժողովուրդի վրայ: Քրիստոնեաններու համար կրկնապատկեց տուրքի ամէն տեսակները» (Բ. 522): 1083ին (772) Առու Զափար Բարելոնէն զնաց Միջազեաք, Առորիք եւ Պազեստին: «... Անիկարուր արծաթին և սակին մթերեց իւր զանձարանին մէջ, այնովէս որ բացի վաճառականներէն չէր տեսնուեր ոչ մէկուն քով գենար կամ զուզա: Կարիքը կը ստիպէր որ մարզիկ կրկնուին մհանիներու դամբարանները եւ պղծէին անոնց միունիները: Փոշին կ'ամույին ջուրի մէջ ջոկելու համար սակին, արծաթին եւ այլ թանկապին իրերն, որովէս զիրանոնք տուրքի մտիրարէն սային Հարկազականիցութեան» (Բ. 526):

Հարկապահանջներու անխիղմ հարստահարութինները, տանջանքները առանց կրօնի եւ դասակարգի խորութեան կը խստանային թէ քրիստոնէի, թէ մահմէտականի եւ թէ այլ աղանդաւորներու վրայ. անոնք կը տարածուէին թէ աղատի եւ թէ ռամիկի վրայ: «Եթէ քրիստոնեաներն միայն առարկոյ ըլլային այս հալածանքներուն, կը զրէ Սուտն Դիոննեսիոս (144), իրաւամբ պիտի փառաւորէի մեր ժամանակի մարտիրոսները աւելի քան բոլոր նախրնթաց ժամանակի վկաները. վասն զի երկարաւան անվերջ չարչարանքներէ աւելի քաղցր է սրով կատարուած արագ մահը: Ա. Բարսեղ ըսած է. Ես չտեսայ մէկը, որ աղքատութեան ողատճառաւ բանտ դրուած կամ չարչարանքի ենթարկուած ըլլայ: Նա այժմ պէտք էր զալ եւ տեսնել հաղարաւորներ եւ բիւրաւորներ՝ արար եւ ասորի, յանցաւոր եւ անմեղ, աղքատ եւ հարուստ, բոլորը անխտիր: ... Հարուստը շարունակ կը ճաշակէր դառնութիւնը, վասն զի անիրաւ կերպով կը յափշտակէին ունեցածները եւ իւր ոսկերները հարուածներու տակ կը խորտակէին. եւ աղքատը կ'ըմպէր նոյն բաժակէն, վասն զի չունեցածը կը պահանջէին իրմէ. նա չէր կարող ոչ փոխ առնել եւ ոչ վաստակիլ, վասն զի հնարաւորութիւն չունէր աշխատելու իւր աղքարակին կամ այդւոյն մէջ¹⁷:

¹⁷ Հմմ. Հարկապահանջութիւններուն ժամփակին

Նկատմամբ պատերազմներու, որոնց ժամանել կ'ակնարկէ Ողբերգուն, բաւական է յիշեցնել 744—750 չքանին Օմմայիանց և Արամանանց մէջ բորբոքած ընտանի կոփեներին և արթւնահեղ ընդհարութիւնները. Առու Զաֆարի օրով (763) Կամախի և Խարբերդի տարեւոր պաշտումը, երբ յոյն էւ արար զօրտիումքերը տապատակեցին շրջակայ գաւառները (Դիսն. 74 և յջ.), զերիներու ապատամբութիւնները (Դիսն. 99) ևն ևն, որոնց հետեւութեամբ անհամար արթւնէն զութիւններ աեզի ունեցան, քանի զուեցան քաղաքներ, անտառատացան քաղաքակրթուած գաւառներ : Ողբասացին իւօսքերը . «Հէնք եկեալ անհամար և յոլովից կողմանց» կը վերաբերին ապահովապէս այն ժողովուրդին, որոնց մասին կը զրէ Դիսնեսիոս յամն 766/70 (էջ 95 և յջ.) . «Այս միջացին թագաւորը Պարսից Երկրէն ուզարկեց ժողովուրդ մը, որ ելաւ եկաւ և հաստատեցաւ Հոռոմներու սահմանին վրայ : Անոնք մերկ և բոկ մարզիկ էին . այսպէս նաև իրենց կանայք և երեխայք : Անոնք բան մը շէին գիտեր . իրենց ազոց բան մը շէին

Բ. Զարեան՝ Արարեների հարկացին քաղաքականութիւնը աւատական Հայաստանում. Հ. Ա. Ա. Զամական Համալսարանի զիտական Տեղեկադիր, թ. 2—3 (Երևան 1927), էջ 320—331 և Ա գօր S o r i a n, Die soziale Gliederung des armenischen Volkes im Mittelalter, A r m e n i a c a , herausgegeben von K. Roth, Fasc. II (Leipzig 1927), S. 59—62.

սորվեցներ . կիներն չգիտէին անդամ կտաւ զործել : Անոնց բովանդակ արուեստն էր օր ու գիշեր թագնուիլ ճանապարհներու վրայ՝ սպաննելու , կողոպտելու և թալանով զրադելու : Որովհետեւ անմատչելի լեռներու վրայ կը բնակէին , ոչ ոք չէր կարող սանձահարել զանոնք : Համարձակեցան մինչեւ անդամ զլուխ բարձրացնել թագաւորին դէմ և հաւատացեալներու թագաւորին զանձին ձեռք կարկառել : Որովհետեւ այսպիսի զործի մը յանդզնեցան և միւս կողմանէ բովանդակ այն կողմերը թալանի ևնթարկեցին , թագաւորը անոնց վրայ բանակ մը զրկեց : Բանդեցին աւերեցին անոնց բնակավայրերը , կողոպտեցին զանոնք և կալանաւորեցին : Հաւաքելով զանոնք ուղեցին զամէնքը սուրեմատնել ... բայց ապա որոշուեցաւ կամախի զիմաց կոռւի զաշտը զրկել , որպէս զի հոներթան բնակին : Անոնք մօտաւորապէս 300·000 հոգի էին : Բայց փախան անկէ և տարածուեցան բովանդակ երկրին վրայ . սյնպէս որ փոքր թիւ մը միայն մնաց հոնեւ որովհետեւ այն երկիրը ցուրտ էր և իրենք մերկ , մեծագոյն մասը առաջին ձիւնին կոտորուեցաւ : Բայց անոնք որ ապրեցան , չարունակեցին իրենց չարազործութիւնները :

Բարոյալքումը ժողովրդեան և բարոյական կարգերու խանդարումը հաւասարապէս նկատուած են նաեւ Միջադեմք (Դիոն-

149—157). անոնք սուսաց տարակուսի հետեւութիւններն էին ընդհանուր ազէտին, հարկապահանջութիւններուն, ազքաստութեան, սովորն եւ յուսահատական պայմաններուն: Բայց ժամանակը զատած էր ընդհանրական արդիւնքին պատճառը հետեւցուցած էր. ուստի ամէն չարեաց շարժափթը նկատած էր մեղքին մէջ. այսպէս Ողբառացը, այսպէս Ղեւոնի (136) եւ այսպէս ասորի ժամանակիրը (Դիռն. յաճախ):

Խեջողէս ընութեան արհաւիրքներու, նոյնպէս քաղաքական կեանքի եւ տնտեսական պայմաններու համազումար պատկերը կը ցոլացնէ իւր մէջ Հայաստանի կացութիւնը 770—774 տարիներուն:

Ողբին զբութեան ժամանակի համար այս ներքին ազացոյներս կը կարծեմ թէ համազիչ են. եւ առանց կանգ առնելու մասը հարցերու շուրջը կարող ենք ի խեցիր ելլել Ողբին Հեղինակին:

5. Եթէ Մայսէս Առբենացի «Հայոց Պատմութեան» Հեղինակն է, Ե. դարու առաջին կէուն, բնականաբար սնոր անունը չի կրնար վինասուիլ Ի. դարու երբորդ քառորդին յօրինուած Ողբի մը ճակատին: Իսկ Եթէ «Հայոց Պատմութեան» Հեղինակը նոյն Ը. դարու երկրորդ կէուն համարինք, ինչողէս բանուսէրներէն ոմանք կը միտին կարծել¹⁸, այս գժուարութիւնը մասամբ մը

¹⁸ Ախաշիս, 1929, թ. 4, էջ 71—73:

Հարթուած կարելի է նկատել : Բայց դարձեալ տոկզուած պիտի մնայ , թէ ինչո՞ւ պատճելը ինքզինքը և . զարէն կեզծելով հանդերձ , իւր մեծ կառուցուածքին վերջաւորութեան՝ ազէտի դարուն պատկերը քանդական է : Ոչ ապաքէն անոր Պատճութեան նպատակն էր յուսահատ ժողովրդեան քաջարի նախնիքներու օրինակով խրախուս ներշնչել :

Ուստի ամէն տեսակէտով սահբենական և անյարիր է Ողբու «Հայոց Պատճութեան» վերջը և չի կրնար համարուիլ անոր հեղինակի գրչին արդինքը : «Հայոց Պատճութեանը , ինչպէս կ'երեւայ , յեղակարծումն ընդհատած է և Հեղինակին հնարաւորութիւն չէ եղած կցել անոր պատշաճ վերջարան մը : Ողբու այդ վերջարանին անդ ազուցուած է «Հայոց Պատճութեան» վերջը , մոտի առնուած ուրիշ աշխատութենէ մը : Փնտուենք այժմ այդ աշխատութիւնը և անոր Հեղինակը :

Ինձի կը թուի թէ Ողբիս Հեղինակն է Ղեւոնդ երէց , և յօրինուած է իրրեւ վերջարաւութիւն անոր Պատճութեան նախնական մասին , որ կ'աւարտէր 773 և 774 առրիներու դէպքերու նկարագրութեամբ :

Ողբին ընծայած պատկերը կ'ուրուագծէ իր մէջ այն չրջանիը , որ նիւթն էր Ղեւոնդի Պատճութեան նախնական մասին վերջին երկու գլուխներուն : Պատճիշը նկարած է

աղէտին պատկերը եւ ինկած անոր առաջ ողբացած է Հայրենիքի թշուառութիւնը . «Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ , հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն . . . » :

Արդեամբք ալ , ինչորէս տեսանք վերագոյն , Ողբին արիւնախառն արտասունքները , իրենց զանութեամբը լիովին կը համապատասխանէին այն արտասուքներուն , զորոնք հոսեցուցած էր Ի . զարու երկրորդ կէսը ժամանակակից մարդկան ականողիքներէն , ի տես բնութեան արհաւելրքներուն , ահեղ ընդհարումներուն , սարսափելի աղէտին եւ անրարոյականացած կենցաղին :

Տարիիներ յետոյ , երբ միւսանդամ ձեռք տուած է Դեւոնդ վրձինը , նկարելու ժամանակակից պատմութեան միւս էջը՝ 774—790 տասնուշինդամեայ շրջանը , ոչինչ միսիթարական չէ գտած նաև Հռն . Հայրենիքին քաղաքական , անտեսական եւ կենցաղական պայմանները չէին բարւոքած գծաչափ իսկ . նոյն բոնաւորներն էին դարձեալ երկրին գաժան տէրերը , այս անգամ անուան միայն վովոխութեամբ . Ահարոն (Հարուն էր Ռաշիդ) եւ անոր Եղբայրն՝ Ուգրեզլա նոյնպէս «աղահ եւ արծաթասէր» էին , «ի հակառակութեան ընդ միմեանս» , ունէին իրենց ձեռքի տակ «հրամանատարս ապարասան եւ Ժանտարարոյ անաստուածութեամբ , որք զերկիւղ Աստուծոյ անդամ եւ ընդ միտ ոչ ածէին» (166) . Այսպէս Եղիտ որդի Մզգէի ,

այսպէս Առւլէյման «քան զամբնեսին ժանու
և չարաղործող» . որոնք «զանբառնալի լծոյ
ծանրութիւնն եղեալ ի վերայ մարդկան , զոր
ոչ կարէին բառնալ» . . . (167) : Վերջնոյս
ձեռքի տակ կը զործէ իրնզոկէ , «ահօրէն և
վատթարազգի , դժոխաձեւ և չարաշուք
այրն ամբարիչտ» (167, 169) : Հարկալաւ-
հանջութիւնը կը խստանայ , պահանջողները
չի յետին տնանկութիւնը կը հասցնեն ազգա-
բնակչութիւնը «յանհամբեր նեղութեանցն» (167) ¹⁹ :

Նոր պատկերիս առջեւ կը մնար հեղի-
նակին միոյն վերյիշել 774ին Հիւսած Ողբը
և կցել անոր նոր կայլակներ արտասուքի ,
պատշաճեցնելու համար զայն Պատմութեան
նոր մասին իրեւ վերջարան : Այսպէս ալ
հաւանօրէն կատարուած է . որովհետեւ այժմ
Պատմութեան վերջը չենք զտներ հրաժեշտի
խօսք . այս պակասուր սքանչելի կերպով պիտի
լրացնէ Ողբս , փոփոխելով զփոփոխեալսն :

Ողբս սակայն չէ մնացած իւր պատ-
շաճ տեղը : Այն փրցուած է Ղեւոնդի
Պատմութենէն և զետեղուած իրեւ վեր-
ջարան Մ. Խորենացւոյ «Հայոց Պատմու-
թեան» , ուր կը զտնուի նաև այժմ : Այս
անջտառումը տեղի ունեցած է Ղեւոնդի Պատ-

¹⁹ Այս չբջանի հարկապահանջութեան և առ
հասարակ հարատահարութեանց մասին հմտութեան Ա ց օ ր
S o r i a n , Die soziale Gliederung des armenischen
Volkes im Mittelalter , A r m e n i a c a , F a s c . II ,
S. 62—64.

մութենէն յընթացս թ. դարու: Մենք ահսանք վերապոյն, որ Յովհ. Դրասիանակերտցի կարդացած էր զայն Մովսիսի Հայոց Պատմութեան իրրեւ մաս:

Մ. Խորենացւոյ Հայոց Պատմութիւնը երեւան եկաւ հաւանօրէն 790էն յետոյ և 810էն յառաջ: Չենք կարող հաւատալ թէ Մովսէս ինքնին կատարեց այս զողութիւնը. Եւ իւր դեղեցկահիւս Պատմութեան այսպիսից ցաւագար աւարտաբանութիւն մը տուաւ: Աւելի բանաւոր կը համարիմ ենթազրել թէ անաւարտ «Հայոց Պատմութեան», այս փականքը դրաւ օտար ձեռք մը, Հեղինակին մահութիւն քիչ յետոյ: Որչափ ալ վերջարանութիւնս չէր պատշաճէր իր ամբողջութեան մէջ «Հայոց Պատմութեան», բայց այդ անծանօթը ունէր զոնէ համազումը, թէ «զնորայն ի նորայոցն նմա կը մատուցանէ»: Վերջարանութիւն մը, զոր Դեւոնդ հագուցած էր իւր Պատմութեան, նոյնը կարող էր մասամբ մը յարմարիլ Դեւոնդ-Մովսիսի մեծ դործին ալ վերջարանութիւն: Անյարմարութիւնը դոյզն յաւելուածներով և փոփոխութիւններով կարելի էր հարթել. մասնաւորապէս եթէ ազուցուէր անոր խոստարանութիւն մը որ ընթերցողին միտքը նախապաշարէր, կաշկանդէր:

6. Ողբիս առաջին մասը հռեւորական շարագրութիւն մըն է. դժուար է հոն իմանալ թէ Հեղինակը որոշ առարկայ մը ունի⁹

արժանի ողբալու։ Արդէն նկատած են բանասէրներէն ոմանք, թէ այս տեղ Ողբերգուն նմանողութեան ձգտած է. իւր զգածում-ներու արտայայտութեան համար փոխանակ սրտի ալէկոծութիւններէն բղխեցնելու բառերն եւ մտքերը, դիմած է փոխառութեան։

Որպէս զի պարզ ըլլան ընթերցողներուս Ողբիս բնական եւ արուեստական արտայայտութիւնները, համեմատական պատկերներու մէջ պիտի ամփոփեմ փոխառեալ հատուածները։ Փոխառութիւններու մէծագոյն մասը առնուած են Գրիգոր Աստուածաբանի ի Մելիտոս եւ այլ ճառերէն։ Այս տեղիքները ճարտարութեամբ համազրած է Գր. Խալաթեան²⁰. մեր յառաջերութեան մէջ զուգազրուած են կարեւոր տեղիքները Ողբին ընթացքին համեմատ։ Ասոնց մէջ կան նաև երկու փոքրիկ տեղիքներ Փիլոնի զրութիւններէն եւ ընդարձակ հասուած մը Անանիա Շիրակացւոյ «Առ խոստացեալմ» զրուածքէն, որ թերեւո հեռաւոր աղքիւր միայն նկատուի։

Ողբ.

Գր. Նազիանի.

<p>Աղորմիմ ժեզ եկեղեցի Հայաստանէացց . . .</p>	<p>Աղորմիմ ժեզ, ով եկեղեցին . . . ողորմիմ ժեզ յանկարձակի փոփոխ- մամբդ այդուիկ . . .</p>
<p>ոչ եւս տեսանեմ զրանա- ւոր քու հօս ի զ ա յ ր ի</p>	<p>Եթէ պորտ իցէ զԱռ- զոմոնին տաել ողուկել. դալարոց եւ առ չուր զհօսու տարակուանալ ի</p>

²⁰ Армянские Аршакиды, II, էջ 141—143։

հանգստանի ու ու ծ և ո լ ո
եւ ոչ ի վարսի հասա-
քեալ՝ զգուշանալով ի
զայլոց, այլ ց ը ու ե ո լ ո
մ ե ո պ ո մ ո ց եւ զ գ պա-
հակիժուրեալ:

վայր անկեալ տհամնեմ-
որդան լի արտօնութեամբ
եւ ախրանք. ոչ եւս ի
ու ե զ ո ո վ դալարոյ է ա հ-
զ ո ւ ց ե ո լ եւ ոչ ի զարս
հանգստան անկալ՝ ինզրէ
զգահափուրիւն եւ ա-
մ ո յ ո ւ թ ի ո ն ո :

Երանի սուսինոյ եւ եր-
կրորդի վափիխմանի. զի
էր ինչ ժամանակ հեռա-
նուց վեսացին եւ վեսա-
ւերին, եւ հարսնդ համ-
րեցեր ողջահելու-
րեամբ զամուսնուրիւն
պահելու], որպէս ոճն եախ
քան զժեզ թժաստաբ-
րեաց: Դարձեալ մինչ
երրեմն ոճն սեղիխարար
յանդզնեալ յարձակեցաւ
յանարատ տուգասուդ, եւ
հարսնդ ոչ աղտեղա-
ցար . . .

Ասկայն զ ու. եւ. ոյ
յոցիմ զքեզ ամացի բա-
րորիցն ցուցեր, զանդրէն
քոյց յուսալով զարձ . . .

Իսկ յերրորդ հեռա-
նուց ոչ է ակեկալու-
թիւն զարձի, լուծեալ ի
մարմնոյն ընկերուն եւ
զարձակաւն:

Քնդ Քրիստոսի լաւ է
նոցա ը ն ա կ ե լ եւ յԱ-
րանամեսն հանգչել
զուս եւ զէրէւտակացն

Նառաւառակն ի հանգ է ան-
կաշեցաւ, եւ նառաւառակն ը
յազագո ճշմարտութեանն
բրտումբ. իսկ հարսն
համբերէք ողջախոնու-
րեամբ զամուսնուրիւն
պահելով: Ժամանակ էր
ի մէջ յոլով եւ ոճն սե-
ղեզարար յանդզնէք յա-
նարատ յառագասուն. այլ
հարսն ոչ աղտեղանաց: . . .

Ծայիթամ ժիրթարէք
զբաժանումնեն անդրէն
դառնալով յոյս.

Նմա լաւագոյն էր ընդ
Քրիստոսի ը ի ն է լու-
ծանելով ի մարմնոյն,
բայց մէջ չ ո ր ո ր ո ւ ե լ

անսամելի զգաբաւորու—
թիւն : Բայց անհոգող
դու այրութեամբդ եւ եղ—
կ եւ ի ք ժ ե ք՝ ո ր զ ը ր—
կ ե ց ա ք ի հայրենի վե—
րակացութենէն :

Զի ոչ որպէս ի հեռամի
ժողովուրդն այն, այլ ու—
ստեւէլ մէր է թշուառու—
թիւն : Վասն զի Մովսէս
բարձեալ լինի, եւ Յեսու
ոչ յաջորդէ առաջնորդէլ
յերկիրն Աւետեաց . Ծորո—
վամ մէրժեցաւ յիւրմէ
ժողովրդէնէն եւ փո—
խանորդեաց որդին նարա—
ռայ . . .

Պատերազմ զինզ շուրջ
պատեաց (այլ որ պաշտ—
րեաց), եւ Մակարէ ոչ
փրկէ . այժմ մարտք ի
ներքուստ եւ արհաւիրք
արտարւստ . արհաւիրք
ի Հեթանոսաց եւ մարտք
ի հերձուածողաց, եւ
խորիդականն չ է ի ժ ի—
շ է, որ խրատէր եւ յար—
մարէր ի պատերազմ :

Աւա՞զ զրկանոցս, ա—
ռա՞զ քշուական պատ—
մութեանս . որպէս զախոս
և ան դ ու ր ժ ե ց ի ց ր ե—
ր ե լ :

Զիարդ զմիւս իմ եւ
զլեզուս պնդեցից եւ Հա—
տուցից զրանու հարցն՝

ի հայրենի վերակացու—
թենէն . . . Նա ի զոզոն
Արքահամու համոչչի . . .

... ԲՇր Մուսես ոյսմ
յաղթեացէ . . . ԱՇ Յեսուս
յես նորա զօրավարու—
թեամբ աստուածային
պատերազմացն հանդերձ
մէւր պատերազմեացէ . . .
ոչ եւ Յորորովամ . . .

ԱՀա խորհրդեան ժա—
մանակ եւ խորիդակիցն
լ ու ե ա լ է . պատերազմ
զինզ շուրջ պաշարէ, պա—
տերազմն հերձուածողա—
կան . եւ որ զօրավարն լի—
նի ոչ ոք է . վատանզի Հի—
ւանդութեամբ հասարա—
կաց մարմին եկեղեցւոյ
եւ զրժիշկն ոչ դատու—
հեմք . . .

ԱՌ քշուական
պատմութեանն այնորիկ .
ԱՌ ոդ աւ ու է եկեղեց—
ւոյն զախոսն .

Կամիմ Լըտ որպէս
կարողութիւն է պնդելով
զիմ տկարութիւնս . . . ի

փոխանակ նենդեան եւ
սնեցան : . . .

վերաց հորեւ թշուառու-
թեան ողբալով : Այլ զինչ
կեցից զիարդ բանագա-
տկից զիկուս ի սպա-
սուութիւն բանիս . . .

Եւ ժին նորու զմերն
յառաջին զարձ, եւ պա-
տուասիցել իմազ ամեն-
իմաստ արուեստիւ ևւ
կատարելագոյն յարմա-
րութեամբ : Համացն եւ
ժեք . . . յուսոցաք հար-
սանեաց պարել [որորս]
. . . եւ առագաստի ասել
երգս. արդ փոխանակ
իրացօճանութեանն ի վե-
րաց զերեզմանի ողոք
սաելով ողորմելի հասա-
չեմ . . .

Ո՞ւր է ֆաղը աչացն
հանդարուութիւնն առ ու-
զիզս եւ ահաւորութիւն
առ թիւրս. Ո՞ւր զուարր
շրրանցն ժպուումն առ
բարի աշտկերտացն հան-
զիպուումն, ուր խնդաժիս
սիրան . . . Ո՞ւր երկոցն
մանազարհոց յայս հեշ-
տացուցիչ . . .

Կարեաւ ժողովուրդն,
. . . լոեաց ձայնն յարդո-
րեցուցիչ . . .

Ով կարկեսոց զյան-
զգնութիւնն ընդդեմ առողջ
վարդապետուրեանն հա-
կառակ յարուցելոցն, որք

[Փիլ. յԵլան, թ. 90].
ըստ կապողին զետուա տա-
ռաւածացին բանին ամեն-
իմաստ արուեստիւ ևւ
կատարելագոյն յարմա-
րութեամբ :]

Յայնժամ իրուեւ ի հար-
սանիս պարէստ. եւ այժմ
ողորմելի ի զրաց ախտիս
հառաջելի. յայնժամ ա-
ռագաստի երգի, եւ այժմ
ի վրայ զերեզմանի ողք . . .

Ո՞ւր է պայծառ տա-
զաստի ոյն . . . Ո՞ւր քաջ
հաւուզիցն . . . Ո՞ւր է
ֆաղը աչացն հանդար-
սուրիւն, ո՞ւր զուարր
շրրանցն ժպուումն . . . :

Կարեաւ զեղեցկութիւնն
ոյն, լոեաց ձայնն . . .

. . . ո՞չ ընդդեմ Մու-
սիսի, այլ ճշմարտութեան
զինեցելոց եւ առողջու-
թեան վարդապետուրեան

ամենայն քանիւք քակ-
տեալք և քայլալք՝
յուսվս փոփոխեն վար-
դապեսու եւ քազում գիրս,
որպէս առաջ ոմն ի
հարցն. առ ամենայն քան
և մանապէս դժուարին եւ
չար օրինակ զբեն զայն
անձանց՝ զծիծաղին
զմեւք եւ զարհամարելն
իբրեւ զանհաստատնովք
եւ որ ոչինչ պիտօնացու
ունից առաջ էաւ :

Ով զնոսա ըմբռու-
նեցէ սպատելով . . .
Զմասա զ ա յ ս ս ի կ ա-
ծ ե լ ո վ , հառաջութի յիս
ի ներք ընթանայ եւ ար-
տօսա.

Էւ կամեցուցանէ թ ա ր-
բ ա ռ ե լ քան տիսրական
եւ սպաւոր. էւ ոչ զիտեմ,
եթէ զիտըդ յարմար է ցից
զայրեացու թիւնա . . . :

ԶՀԵՔՆ իմ մանուկ եւ
թագաւոր ... ազգաւ ի
բաց ընկեցիկն եւ նախ
ժամ զմահ մեծալուքիմ
անիշտուռթեամբ ...

ԶՀԱՄ յըն իմ եւ դքա-
հանոցապետ . . . որ . . . զի-
բասանակա ի բուռն ա-
ռիսալ ուղղէր ցոյ էմա . . .

flq d'kq jangwambylq ñam-

Լուսաց եւ ձարյնա
ոժանա յերեմիայէ տիսրա-
կանն եւ սպառը, որովք
... ոսք ու լուսուն:

լՄանքը ռակերգ եւ նոյն
ժամ զժամի կրթեալք ի
մինելութեան...

[Філіпъ яблъкъ, §. 115.
... вѣршина бѣла вѣ¹ |

U.S. Patent and Trademark Office

ուակցէ հաւասարելով բասցէ զմբեր խառնակու-
արածութեան և զինացէ թիւն և զիտուրա, որ
ախտացելով ասիցս կամ ժիայն զիաչը հաւասար-
յարձան փորագրել: Զար- ցուցանի զողքս ախտիցն
թիւ Երեմիաս, զարթիր
և ոդրս Հանգերձ մար-
զարէ ութեամբ ...

Աշակերտին հեղզ ոռ
ուստի եւ փոյր ի վար-
դպասեանել որք նայ բան
զանուրին առողջա-
րածի:

Աշակերտ ՀՀ զգ առ
ուսումն իւ փոյք առ ի
վարդապետել . որք նայ
տա զաւուրիմ առ
ուսումնաբանք :

Անոնք Եփակացի.

Եւ առար յանդիմանու-
թիւն այսոցիկ զի՞նչ, եթէ
ոչ ահանու առնել Առառ-
ծոյ, եւ տարեք վափայուղ զը-
լունուրիւն իւրեանց ։։։
Գործուն երաշտացեալ, ա-
մառն անձրեւացոց, ա-
շուն ձեռնացեալ, ձմեռն
սաստկասուց, մըրկո-
յից, յերկորացեալ. և ոզ-
մըր բարտոր, խորշո-
կորեր, ախտահաւացը,
ամպը հրանիցը, կար-
կատուր. անձրեւը ան-
ժամանակը եւ անդի-
տակը. ոչ գտնեաւանձը, եզեւնարկուր. ջրոց ա-
ռառեցուր ահօգուաս եւ
կուտագեն անձնաբառ -

62—63. Հերկոսոսաւ
նեղեան ասքա (կենցանա-
տեանկը) շարժին չորիսք
տարբերաթիմքը առ ի
լինելոց ժիոյ տարեւար
ժամանակի... և անեն
ջերմութիւն և ցրու-
թիւն, խանառութիւն և
երաշուրջն և իշխեն
փափոխածոց օլոյ և
ժամանակաց, բայց եթէ
աստուածային ինչ հա-
սնէ Հրաման, զատի
որպ վսփսիսն տարեց
ընուրիսեն, թէ որզեօք
յազարմութիւն կոտ ի
նոր ու ու, որպէս զի լի-
նել ի ձմեռնային ժամ-
անկի ջերմութիւն, կամ

21. Հայոց Խար. Բ. 13. «Ալպարշեն...» ի թրամականությանը համապատասխան դիմումը գրանցվել է:

ԵՐԵՐԻ անրեռութիւնը յամապայնինն ցբառութիւն,
սպազց եւ անաձելութիւնը կաժ ձ ի և ն ա ր ե ր ո ւ-
կենդանեաց, այլ եւ առ-
սանմունք եւ զդրգմունք. որ է արտո-
սովք անրաւը եւ հիւանե-
ղութիւնը եւ ժահք բազ-
մօրինակը :

46—ԵՇ. Ապա թէ լի-
նիցի ինչ Հետեւանը զնու-
սուց ի սաստիկ սրոտա-
լոց, իրը թէ կարկուտէ
եւ Հրամագութիւնը. այս ի
վրէ ժխնդրութիւն անդրա-
մաց եւ ի խրառ այնոցիկ
որ զահ եւ զերկիւզ
Արարշին չունին յան-
ձինս իւրեանց : Քանդի . . .
անչափութիւն անձրեւոց
ոզոզանեն, եւ իրաժշուու-
րինն զերկիր զարարեր
ցամաքեցուցանեն. եւ
ժանատիսք, սուր, Հի-
ւանդութիւնս, մինչեւ
Հարկանեկ ժարդ եւ ա-
նասուն առ Հասարակ . . . :

7. Գրիգոր Աւալաթեան նկատած էր
արդէն թէ Մ. Խորենացւոյ «Հայոց Պատմու-
թեան» եւ Ղեւոնդի Պատմութեան մէջ կոյ
մերձաւոր աղերս մը : Ոչ միայն մտքի նոյնա-
ձեւ արտայայտութիւններ, այլ եւ բառական
նմանութիւններ կը տեսնուին երկու Հեղի-
նակներու գրուածներու մէջ : Աւալաթեանցի
կարծիքով Մ. Խորենացի նաև Հոս զոդու-
թեան յանցանքի մէջ է : Այս տեղիքներուն

յետոյ առիթ սղիտի ունենանք անդրադառնաւ-
լու : Զմեզ կը հետաքրքրէն հոս առաւելա-
պէս այն հասուածները, որոնք Աղրին կը
վերաբերին :

Խալաթեան Ղեւոնդի Պատմութեան Էւ
Աղրի մէջ²² յանուանէ հետեւեալ տեղիքը
մատնացոյց կ'ընէ .

Ղեւոնդ .

Աղր .

Արդ ով ոք ուսանց ար-
տասաւաց բերիցէ զան-
հեարին աղէտոն որ ժա-
մանեաց նացաւ զի սուրբ
եկեղեցին խրքիցեալ ի
քարեզարդուքնիւ²³ քի-
մին . Էւ լուսու ձացն առ-
տուածային փառաւրու-
թեան . . . :

Աղորմիժ քեզ, եկեղեցի
Հայաստանեայց, Խորենա-
ցեալ ի քարեզարդուքնիւ²⁴
բեմբին, ի քաջէն զբկեալ
Հովուէ և Հովուակցէ . . .

Այս տողերուն կից կը գրէ Խալաթեանց .
«Ղեւոնդ ուրիշ տեղ մը (էջ 136—137) սեւ
գոյներով նկարած է իւր հայրենակիցներու
գլժնդակ կացութիւնը չարաշուք արարներու
ծանր լուծին տակ (լ. գարու կէսին) . որ
հաւանօրէն նոյնպէս առանց աղղեցութեան
չնացաւ Հայոց Պատմութեան զմեզ հետա-
քրքրող զլիխոյն [իմա՝ Աղրին] վերջին հա-
տուածներու զրութեան վրայ²⁴ :

²² Аրмянские Аршакиды, I, 367, II, 140.

²³ Բառա կը գործածէ Ղեւոնդ նաև այլուր-
հմատ . 162 . Շահանալ զգեզաղէշ զայելչութիւն փա-
ռաց նորա և զբարեզարդութիւն ազատախումբ
զնորին :

²⁴ Անդ Ա., էջ 367—368 :

Առանց տարակուսի սրամիս ՀՆ Խալա-
թեանցի այս ակնարկութիւնները . բայց ցաւ-
է որ նա չէ կրցած շահագործել ըստ ար-
ժանեոյն իւր առաջին տպաւորութիւնները :
Նա տեսած է Ողբին եւ ՂԵԼՈՆԴի մէջ նմանու-
թիւններ , բայց շատացած է անոնց մէջ
մատնանշել բանագորին հետքերը միայն . եւ
որովհետեւ Ողբին հեղինակը (Մովսէս) մէկէ
տւելի անդամներ բռնուած էր այս յանցան-
քին մէջ , ուստի բնական էր որ այս անդամ
ալ անոր վերագրուելը բանագորութիւնը :

Բայց մէնք տեսանք թէ Գր . Նազիանզա-
ցւոյ Եւ Փիլոնի զրութիւնները նաև ՂԵԼՈՆԴ
կարգացած է եւ առած անոնցմէ վոխ բա-
ռեր եւ մտքեր : Ուստի այս նմանութիւննե-
րու մէջ վոխանակ բանագորութեան վրայ
մտածելու , կարելի էր նաև խորհիլ թէ ար-
դեօք Ողբի հեղինակն եւ ՂԵԼՈՆԴ չէի՞ն կրնար
նոյն ըլլալ : Ես տւելի մանր բաղդատելով
Ողբին եւ ՂԵԼՈՆԴի Պատմութիւնը գտայ ու-
րիշ բառական Եւ մտքի նմանութիւններ :
Ասոնք ՀՆ .

ՂԵԼՈՆԴ .

Ողբ .

127. Զայս ամենայն շար-
քիս եւ դ[ս]բդմունս պա-
տերազմաց եւ զառմունս
ցաղափաց ... եւ հեղ-
մունս արեանց կատա-
րեալ ...

136. Մահաւոնդ թէ ոչ
նու , այլ կամք Ուզոցի իշ-

Մասանմունք եւ դղբը-
մունիf ... առումն բազ-
աց եւ քանդումն ամբո-
ցաց ...

Եւ առա յանդիմանու-
թիւն այսոցիկ զի՞նչ , եթէ

խանացն կատարի, որում
ի վերուստ վկացէր բար-
կութիւն զոլ բազմութիւն
մարախոյն եւ կարկուտք
եւ երաշտութիւնն ան-
ձրեւաց. այսոքիկ ցոյցը
բարկութեան ի վերայ
ժեր :

134. Ձի արդարեւ սով
եւ սուր եւ սասանու-
թիւն յանախէր յազգապե-
տութեան նորա :

135. Դժոխուածեւ ազահու-
թիւն անհամբոյր թշնամ-
ւոյն ոչ շատացաւ ուռել
զմարմիւնս ընարելոց
Քրիստոսի հօտիս եւ ըժ-
ողէլ զարիւն իբրեւ զօրուր..
յորմէ փախստեայ եղեալ
բազումք յալրս եւ ի փա-
պարս երկրի՝ զողեալ
թաքչէին. եւ ոմանք ձիւ-
նահեղա եւ զիսավէծ լի-
նէին զասն անտանելի ա-
զէտիցն :

133—135. Առացից եւ
վասն ապստամբին այն-
միկ... Գաղիկ որ էր աէր
Արծրունեաց տանն... Ժո-
զովեալ առ ինքն զնախա-
բարս աշխարհին... ելեալ
ասպատակ սփռէր... յո-
րումք դործէին դործ ան-

ոչ անուել ուռել Առաւ-
ծոյ. եւ աարերց փափախէլ
զբնութիւնս իւրեանց :
Գարուն երաշտացեալ...
ամապք հրընկէցք, կար-
կտածութ...

սասանունիք եւ դզբը-
մունք... սովէ անրաւը եւ
հիւ ոն դութիւնն ք եւ
մահք բազմօրինակք :

Ոչ եւս տեսանեմ զբա-
նաւոր քո հօտ ի վայրի
դալարունչ եւ ոչ ի զուրս
հանգստեան սնեալ, եւ ոչ
ի փարախ հաւաքեալ՝
զգուշանալով ի դայլոց՝
ոյլ ցրուեալ անապատաց
եւ զահավիժուրեանց :

Եւ ոչ զիսեմ, ևթէ զի-
արդ յարմարեցից դոդ-
րերզութիւնս, եւ կամ
զո՞վ արտառուեցից.
զհէ՞քն իժ մանուեկ եւ թա-
զաւոր, զիսորհրդակցու-
թեամբ զատթարն, զադ-
դաւ. ի բաց ընկեցիկն 25,

25 Հմմատ. Պետ. 151. զգիակունքն... բացընկեցից
օթազայեալ ի վայրից :

Համայ Աստուծոյ, նմա-
նեալ անօրինաց . . . տոզա
. . անկեալ (Գագիկ) յամ-
բոցն (Նեկան)՝ զադարէր
առ առկաւ մի . . . յետոյ
. . Մուսէ . . . զաւով նեն-
դեալ կոչէր ի խաղաղու-
թին. Եւ ըմբռնեալ տոյք
ի ձեռն իշխանին իսմա-
յէլի: Եւ նորա արկեալ
զնա ընդ կաղանօք՝ դնէր
ի կալանս բանախ յանհան-
դուրժելի նեզութեան եւ
պահանջէր ի նմանէ զարծաթին զոր հարկազահանիու-
թեամբ ժողովեալ էր յերկրէն Պարսից: Իսկ նորա
ոչ խնայեալ ի զանձս, որչափ զանէր ի ձեռին նորա,
զի թերեւ կարտացէ շահէլ զկեանս իւր. այլ ոչինչ
զահու՝ անդէն վախճանէր ի տառապանս բանախն,
իրրեւ զայր մի յանարգաց:

Եւ զորդիս նորին
զհամազասուզ եւ զՄահակ
յուլով ժամանակս կալեալ
ի կաղանս . . .

133. Մարէն . . . այլ այր
անօրէն Եւ արիւնահեղ,
յորմէ բազումք . . . քանզի
ոչ կարէին յացնժամ այն-
ոյիսի նեզութեանց տա-
նել, . . . մերժեալ լիին
ժառանզութիւնն իւ-
թեանց եւ վախսանեալ ան-
կան յաշխարհն Յու-
նաց . . .

134. Ի երամանատա-
րուրեան նզիսի Իւ յիշ-
խանութեանն Արդայի

Եւ նախ քան զմահուն ժի-
նելութիւն՝ անզառու-
թեամբ յաթուայն ի զայր
կործ անկեալ . . .
Զօրականք անօրիք . . .
Համարաբոյք աւազակաց :
— Իշխանք ապատամբ,
փրչակողք, աշխարհա-
ւերք, ազտեղասէրք ծա-
ռայիցն համամիտք :

... Կապումն զլխաւո-
զհամազասուզ բաց եւ բանուք յայտնեաց :
յուլով ժամանակս կալեալ
ի կաղանս . . .

Ժողովրդականք վէսք . . .
փախչողք ի ժառանզու-
թեան:

[Փիլինի ճառք. 11.
«Ի բաց կացցեն ի ժա-
ռանզութեանէ առացուա-
ծոցն . . . փախչին . . . լքեալ
թողեալ զեղբարս, զկա-
նայա» . . .]

Դառաւարք ամարդիք
. . կաշառառուք, անըն-
որողք իրաւանց . . . թա-

Ճիւռոյ յոյժ ծամբազար
անուր լծոյ հարկապահան-
գուրեամ... զրովոր եր-
կիրս Հայոց արկանէր ընդ-
անհանդուրժելի վտարան-
դիւն... յարմէ փախտեաց
եղեալ բազումք... վասն
անսանելի աղջտիցն...:
Ոչ լուսու գազագարկն նո-
ցա Եղիսե... ի տեսուեէ
կարծրանշյան սիրուն նո-
ցա... իշխանոց եւ նո-
խարարոց ժարշանք եւ
ժայֆայուրիւնք... զու-
միկ բազմութիւն մարդ-
կան խոշտանգէին ազգի
ազգի չարեօք... վասն
հարկապահանդութեան...:

Համեմատութեան այս տեղիքները մեզի
ծանօթ էին արդէն: Ես կրկնեցի այս ձեւով,
տեկի արկնբախ ընծայելու համար, թէ ո՞ր-
քան կախում ունին Ռզրին տողերը ուղղակի
Դեւոնդէն: Առանք ընդհանուր պատկերներ
չեն, ցրուած մատենին մէջ, այլ բատ մեծի
մասին կը մերաբերին 750—774 շրջանին,
ճիշդ այն կէտին, որ մասնաւորապէս տուր-
եաց պիտի ըլլար Ռզրին, եւ որուն արդէն
պատմական համեմատութիւնները բերած
հասուցած էին զմեզ:

Այսպէս արտաքին ապացոյցներու քով
կու դան կը խտանան նաև ներքին ազա-
ցոյցները, հաստատելու թէ Ռզրս գրուած է
774ին, եւ այն Դեւոնդ երիցու զրչէն, իբրև

մասն անոր Պատմութեան նախնական խմբագրութեան :

8. Որովհեանեւ կարեւոր խնդիր մըն է Ողբին փոխագրութիւնը ի վերջ Ղեւոնդի Պատմութեան, անհրաժեշտ կը համարիմ լուծել հոս յարակից դժուարութիւններն ալ :

Ողբին մէկ է ական մասին նիւթն են Եկեղեցւոյ հոգեւոր գլուխները. «Հովիւն և հովուակիցը» : Կ'ողբայ Ողբերգուն անոնց մէջ իւր հայրն և պաշտպանը : Ողբին ընթացքն բացայաց կը տեսնուի թէ նախնարար միայն «Հովիւն» կամ «Հայրն» նկատի առնուած էր հոն. անո՛ր կորուստն է որ մորմոքում պատճառած է Ողբերգուին : Իսկ «Հովուակիցին» յիշատակութիւնը յետոյ միայն եկած կցուած է «Հովուին» : Որովհեանեւ Ողբը նախնարար ի դէմս հովուի յօրինուած էր, խօսքին ընթացքը հոլոված էր եղակի դէմքով. յետոյ, երբ յաւելուածարար նկատի առնուած է հովուակիցն ալ՝ եղակի դէմքը փոխուած է յոզնակի ձեւի : Բայց այս սրբագրութիւնը ամէն տեղ ձշդիւչէ կատարուած : Համեմատէ հետեւեալ տեղիքները. «թէպէտ բւնութիւնն (մահն) զիեսայն (զհովիւն) ի բաց վարեաց . . . սակայն դու եւ ոչ յայնմ զքեզ ամայի բոլորիցն ցուցեր՝ զանգրէն քոյոյն յուսալով դարձ հովուակցաւն (յանձին հովուակիցին) . իսկ յերբորդ հեռանալս (ի մահուան հովուակիցին) ոչ է ակնկալութիւն դարձի : Լու է

նոց (Հովուին և Հովուակիցին) բհակել
ընդ Քրիստոսի . . . զրկեալ եմք . . . ի Հայրենի
վերակացորենին (ի Հովուէն) . . . Մագուէս
(Հովիւն) բարձեալ լինի և Յեսու (Հովուա-
կիցն) ոչ յաջորդէ . . . Ռոբոմամ (Հովիւն)
Ժերժեցաւ յիւրմէ ժողովրդենէն, և վաստա-
նորդեաց որդին Նարատայ (ոչ Հովուակիցն).
Եւ զայրի Աստուծոյ (Հովիւն) ծամբեաց ոչ
առիւծ, այլ կատարուէն ժամանակի . . .
Զիարդ Հասուցից զրանո հարցն . . . ձեռն
զիս . . . և անուցին . . . ի վերայ զերեզմանի
(ոչ՝ զերեզմանացն) . . . աշաց նոց կո-
միուցման . . . վասնոյիմ կարօտութեամբ մե-
րոյ հօրն . . . ո՞ւր ինուամիտ սիրոն ընդու-
նող . . . ո՞ւր աշխատաւթեանց Հանուցա-
նոր : Կորեաւ ժողովողն . . . վերացաւ ի
զիսոյս պատկն զեղեցիկ և կենցազօգուտ-
զիայրն իմ եւ զահանայապես, . . . որ եր-
բայր տանէր կատարեալ բան, որով վա-
րէրն եւ յարմարէր . . . սանձահարէր զլեզուս
ուսարամային . . .» (359—363) :

Ինձի կ'երեւայ թէ տոաջին խմբազրու-
թեան մէջ, զրուած 774ին, ոզրերդուն աչքի
տուաջ ունեցած է Միոն կաթողիկոսն և անոր
մահը լացած . նա է իւր Հայրն և ինամա-
ծուն . անոր Հովանեսարութեան տակ տուած
է իւր կրթութիւնը — Հաւանօրէն Հայու-
տանի մենաստաններէն միոյն մէջ (ի Մա-
քենիս), ուր կը զտնուէր տակաւին, երբ կը
զուժէ կաթողիկոսին մահուան բօթը : Կո-

Քողիկոսն («Հովիւր») վախճանած է տկարութեամբ բազմամեայ հասակին . «զայրն Աստուծոյ ոչ ծախեաց տոխւծ , այլ կառարումն ժամանակի» (360) : Աղքերդուն չէ կրցած ժամանել եւ ներկոյ գտնուիլ իւր «Հօր» վերջին բոպէներուն՝ անոր աչքերուն կափուցման , եւ ստիպուած է «ի վերայ գերեզմանին» թափել իւր շնորհամիտ զզածումներուն եւ որդիական սիրոյն արտայայտութիւնները , «ասել բան տիրական եւ սպառոր» :

Աղքին Հեղինակը «Հովուին» անունը չի տար : Նաեւ Ղեւոնդ 770—774ի զէպքերը պատմած ժամանակ չի յիշատակեր ժամանակակից կաթողիկոսը . բայց զիտենք Յովհ . Դրասխանակերտցիէն , թէ ոյս միջոցին կաթողիկոսական աթոռին վրայ կը բազմէր Սիոն Բաւոնեցի (767—774) . «սա ի տղայական հասակի սնեալ եւ ուսեալ ի սրբումն հայրապետարանի՝ վարժ եւ կիրթ ի բանաւոր առաքինութիւնս յառաջբերիւր : Իսկ ապա նախ քան զայս (նախ քան զրծարութիւնն ի կաթողիկոս) կոչեալ լինէր սա յեպիսկոպոսութիւնն նահանգին Աղձնեաց . եւ մինչդեռ անգէն իսկ հովուէր զհաւատացեալն իւր հօտ՝ աղքիւր մի բազմաբուզխ առ սատրոտով Սիօն կոչեցեալ լերին ցամաքեցաւ . . . Իսկ որ յայնժամ իսմայէլեան ոստիկանն էր յայնմ նահանգի՝ Սուլէյման անուն , առ ինքն զեպիսկոպոսն կոչեցեալ՝

աղաշէր զնա թերեւս հնար ինչ դտանել՝
դարձեալ բղիսելոյ աղբերն»։ Եսլիսկոպոսը
ազօթքով կրկին կը բղիսեցնէ աղբիւրը։
«Յետ այսորիկ ապա եհաս ոստիկանն այն
պայապատել եւ զգործակալութիւն Հայաստա-
նեայց»²⁶։ Եւ ի զնալ նորա ի Դուքին քաղաք՝
իսկ եւ իսկ վախճանէր երկրորդն Տրդատ
(764—767)։ Եւ իմացեալ ոստիկանն վազվա-
զակի առաքէ ի խնդիր Եսլիսկոպոսին Սիոնի
և ածեալ կացուցանել զնա հրամայէ յաթոռ
Հայրապետութեան»։ «բայց նորա բազում
եւ հրաշալի ճզնողական վարուք վճարեալ
զկէտ կենաց իւրոց իրրեւ ամս ութ՝ վախ-
ճանի» (Յովհ. Դրասու. 105—107)։ Իր յա-
ջորդը կ'ըլլայ Եսայի Կաթողիկոս (774—788)։

²⁶ «Տակաւին ժութ կը մնայ թէ ով էր 140էն
(766) մնիչեւ 152 (769) Հայաստանի ոստիկանը։
զրամեներն այս ժամին ու եւ է Հայաստանն չուցում-
ներ չեն տարը։ կը զրէ Ֆասմէր (Էջ 11)։ Ֆասմէր
նկատելով որ 151ի (768) Հայկական դահնէկանի մը
վրայ կը գանուի Շ զիրը (որ նաև 144 և 145 տա-
րիներու [760—761] Բասրայի դահնէկաններու վրայ կը
տեսնուի), կը միտի կարծել (Էջ 12—13 և 28) թէ
Հոռ Սուլէյման անունը կարդալու է։ որ ճզիւ կը
համապատասխանէ Յովհ։ Կաթողիկոսի աեղեկու-
թիւններուն հետ։ Թերեւս այս Սուլէյմանը 760/61էն
յետոյ ժամանակ մը զործած է Աղմինք եւ ապա ան-
ցած Հայաստան։ Պետոնդ սակայն բացայսյու կը զրէ
թէ Եղիսա ը. Ռեմէյդ աս Սուլէմի ոստիկանին յաջոր-
դեց Բագար, որուն միամեայ ոստիկանութիւնն կ'իւ-
նայ յընթացս 152—153 հիմքէի տարիներուն, այն է
փրկչական 769/70։ Կարող էր Սուլէյման նաև ոս-
տիկանի մը՝ այս դէպքին՝ Եզիսաի Ենթակայ գործա-
կալ մըն աւ ըլլալ։ Ռւշապարաւ է որ Ստեփանոս Կա-
թողիկոսի ընարութիւնն աւ 789ին Սուլէյման ոստի-
կանի ենթակայ իրնուկէ զործակալի թելաղբու-
թէամբ կատարուած է։

Յովհ. Դրասիանակերտցւոյ տողերէն կը զգացուի թէ Սիսն բարեհամբաւ եւ բարեհամբոյր անձնաւորութիւն էր, եւ վախճանած էր բարձր տարիքի մէջ:

Զդիտենք մենք թէ ինչ ազերս ունեցած է Դեւոնդ Սիսն կաթողիկոսի հետ: Կաթողիկոսը իր կարձատեւ իշխանութեան չըշանեն հաւանօրէն մեծ զործունէութիւն մը չկրցաւ ժշակել: բայց իր օրով տեղի ունեցաւ զժոխածեւ Եղիտի անկումը եւ Բազարի, ինչպէս կ'երեւայ ազնուաբարոյ սասիկանի առաքումը (769/70): ուստի Սիսնի ձայնը լսելի եղած է խատասիրաց Արու Զաֆարի առաջ:

Թէ իր մահաւրնէն ևոքը մինչեւ յաջորդին ընտրութիւնը ի՞նչ ինդիքներ յուզուեցան եւ որքան ժամանակով՝ շղիտենք: Սիսնի մահը հաւանօրէն պատահեցաւ 774ին, ապստամբութենէն յառաջ: Տեղապահութիւնը մինչեւ Եսայեայ ընտրութիւնը թերեւս ժամանակ մը մնաց անհասասատ, անբաւական ձեռքերու մէջ, թերեւս զայլեկան մոհոզունից ազգեցութեան տակ: Յամենայն զէպս աղմկալից էր ժամանակը. ՀԱՅԻՆԻՌՈՅ բանագատէ թողուլ զօրէնս հայրենիս, եւ Մատաթեայ ոչ ընդգիմակայէ. պատերազմ զմեզ շուրջ պաշարէ, եւ Մակարէ ոչ փրկէ. այժմ մարտք ի ներքուատ եւ արհամիրք արտաքուստ. արհաւիրք ի հեթանուաց եւ մարտք ի հերձուածողաց, եւ խորհրդականն չէ ի միջի, որ խրատէր եւ յար-

Ժարէր ի պատերազմ՝ (360) ²⁷ : Եւ կ'ողբայ
«զաշխարհիս եկեալ աղէտա» (363) :

Նկատելով որ Եսայի կաթողիկոսական
աթոռի վրայ Հրատիրուած է Գողթնէն, որ
Նախիջեւանին Հետ կը զանուէր Հաւանօրէն
Աշոտ Բագրատունոյ ազգեցութեան տակ,
իսկ առ չէր անցած ազատամբներու կողմը,
կրնոյ մասնուիլ թէ Եսայեայ ընտրութիւնը
Աշոտի ճոխութեամբ կատարուած է յրն-
թաց 774—775 տարիներուն, երբ երկրին
մէկ մասը ազատամբնեան դրօշի տակ կը
զանուէր :

Անշուշտ Ռզրիս տողերը աւելի հասկա-
նալի պիտի գառնային մեզի, եթէ Սիսնի
մահուրնէ ևտքը յաջորդի ընտրութեան
շուրջը յուղուած անցքերը ծանօթ ըլլային
մեզի մանրամասնաբարը :

Այսոքս «հովուակիցը» կը տեսնեմ ևս
յանձին Եսայեայ Կաթողիկոսի, որ զործեց
775—789 բազմաթիրուով ժամանակամիջոցի
մէջ, իրեւ Զօրաբարէլ, իրեւ Մատաթեայ
և Մակարէ :

Սա բողոքեց Իրնդուկէ Հրամանատարի
Հարկազահանջութիւններու եւ Հարաստահա-
րութիւններու զէմ. Իրնդուկէ վեհան էր Առ-
էլ յման ռատիկանին, ևնթակայի մը Պարտա-
նասոց արարական երկրորդական իշխանու-
թեան (Ալ-Ռաշիդի Եզրօր Ռիբեկայի) . «Որ-

²⁷ Այս խօսքերը կը նաև տեսնուի եաւ 790ի
ՀՊ Բանին համար :

աղէս զառաջինն աթոռ իշխանութեանն իւրեանց արկին (Խամայէլացիքն) ի Դամասկոս Ասորեստանեայց, նոյնպէս ասաւ յԱղուանն նստուցին ի Պարտաւ կալ արքունեացն եւ ծծել զարարարաւթիւն Երկրիս. եւ մի ունի յարքունեաց եկեալ բնակեցաւ ի Պարտաւ» (Կաղանկ. 262): «Առ որ ժողովեալ ամենայն նախարարք եւ ռամիկք հանդերձ եկեղեցականօք եւ կաթողիկոսիւ, որոյ անուն էր Եսայիսս, աղաչէին թեթեւացուցանել զանուր ծանրութեան սակին զոր պահանջէր, եւ ոչ օգտէին» (Ղեւոնդ 167):

Ինչ որ Ղեւոնդ ընդհանուր խօսքերով կ'արտայայտէ նոյնը աւելի մեկին կը պատմէ Աղուանից պատմիչը (262). «Եւ Հայաստանեայք սակս աշխարհին հոգոց զհոյրապետն իւրեանց զոտէր Եսայի հանդերձ Եպիսկոպոսօք առ նա (հաւանօրէն Ովբեղլայ) առաքեն» ի Պարտաւ:

Կաթողիկոսին Երին ի Պարտաւ անշուշտ արիասիրտ եւ Հայրենասէր ձեռնարկութիւն մըն էր, եւ նաև ինքը կարող էր Զօրաբարէլի դէմքը յիշեցնել: Սա կը զնահատուի Ղեւոնդէն «Երանելի եւ ուղիղ հաւատով կաթողիկոս» (169):

Շփոթ ժամանակները նաև այս անդամ թոյլ չտուին Եսայեայ յաջորդի օրինաւոր ընտրութիւնը: Պատմագիրը կը գրէ թէ Իրնդոկէ կողոպանց կաթողիկոսարանին զանձերը. եւ այլ եւ այլ մնջումներ դործագրեց

կղերականներու վրայ (789/90) : Մատեմանոսա քրազում կաշառօք յաջորդեց ի հայրապետութեանն աթոռ» (170) : Պատմագրին խիստ խօսքերը չեն ներեր ենթադրել անոր մէջ արժանաւոր յաջորդ մը . նու ոչ միայն քրազում կաշառօք» ձեռք բերաւ աթոռը, ոյլ եւ զվատենեաց զամենայն ինչու եւ զատացուածու կաթողիկոսարանին, ստանալու համար «թողութիւն պիւղից և ծառայից եւ պարտուց²⁸» : Այս խիստ զատաստանը մի եւ նոյն ժամանեակ կատարածն է Ղեւոնդի Պատմութեան : Առոր պիտի յաջորդէր վերջա-

²⁸ Այս տողերու մէջ կ'ակնարկուին ժամանեակի հարկադահանդութեան ազգի ազգի տեսակները : Արար հարկահաւատքները երբ զոհացում չէին զաներ, Հարկի փոխարէն կը բանազրաւէին աւատական երկրատէրերու հողերը, եւ զիւղացիութեան աշխատանքի արդիւնքը կը հոսեցնէին արքունի զանձարանը : Սահփանու հարկազրուած էր կաթողիկոսարանի շարժական ինչքերի եւ սուսցուածքները աճուրդի Հանել, որովէս զի կարենայ ազատել բանազրաւումէ եկեղեցապատկան զիւղերի եւ եկեղեցւոյ Հարկասու զիւղացիութիւնը : Հմմաւ առ այս Յ. Զ օ ր ե ա ն, Արարական չը թանում Թէոդագական Հայաստանի քաղաքի եւ զիւղի միջին ստեղծուած հակազրութիւնը : Տ ե զ եկա ա զ ի ր Հ. Կ. Ս. Հ. Դիացութեան եւ Արուեստի ինսարտուաթի . Երեւան, 1927, թ. 2, էջ 180—182 : Դժբախտարար Ղեւոնդի այս կարեւոր աեզիքը նկատի չէ անուած Հան :

Ուշադրութեան արժանի է Պարտաւի 708ի ժողովի կանոններու մէջ. Հատուածը ուր կ'ըսուի. Շորք...ի նեղութենէ Հարկաց անձներն Հանեն ի վաճառ եւ առկաւ ինչ ի գոյութեան ինքի, եւ վաճառեցէ զեկեղեցի կամ զապա սրբութեան, կամ ի կարասեաց. կամ յանդաստանաց եկեղեցւոյ. նզովեցի յԱստոծոյ եւ ի մէնչք (կանոնագիրք Հայոց, Թիֆլիս 1914, էջ 169) :

բանութիւն մը, զոր ևս կը համարիմ Ողբա
իւր երկրորդ խմբագրութեան մէջ :

9. Ողբա ունի իր մէջ անհարազատ
տարրներ, որոնք մուծուած են հոն օտար
ձեռքէ : Այս տարրները մուտ դուած են Ող-
բին մէջ այն ժամանակ, երբ այն բաժնուե-
լով Ղեւոնդի Պատմութենէն միացուած է
Հայոց Պատմութեան իրեւ աւարտարանու-
թիւն Գ. գրքին : Բարեբախտարար անոնք
մեծ թուով չեն . եւ մուծուած են այնպիսի
անձարակ ձեռքով եւ անձաշակ ձեռով, որ
քիչ մը ուշադիր աչք անաշխատ կարող է
տեսնել թէ եկամուտ են անոնք : Եերմու-
ծութիւնս կատարուած է Խոր . Գ. 62 գլխոյն
ազգեցութեան տակ, Ողբին եւ Մ. Խորենաց-
ւոյ Հայոց Պատմութեան մէջ կամուրջ մը
ձգելու նպատակաւ :

Եերմուծուած են հետեւեալ ընդգծուած
բառերը .

«Մինչ նոք («նա») զմերն («զիմն») յու-
սային զդարձ եւ պատուասիրել իմով ա-
մենիմաստ արուեստիւս եւ կատարելազոյն
յարմարութեամբ, համայն եւ մեք («իսկ
ևս») փութապէս դիմեալք ի Բիւզանդիոյ .
յուսայաք («յուսայի») հարսանեաց պարել
[պարս], անվեհեր երազութեամբ կրքեալք,
եւ առազաստի ասել երգս, արդ . . . հառա-
չեմ . . . (էջ 361) :

Ընդգծեալ բառերու մէջ ակնբախ են ան-
ծանօթ գրչին անձաշակ միովիսութիւնները

Եւ յառելուածները : Աղքերգուն կը խռոկը իր
անձի մասին եզակի Եւ նկատի ունէր Հովհանք :
Անծանօթ ձեռքը իւր նազառակին Համար
բաւական Համարած է Եզակի դէմքն ժամփո-
խել յոզհակիի , բայց ոչ ճշգրիտ հետեւոզա-
կանութեամբ . այսպէս «Գլերն» բնթեցուա-
ծին քով անփոփոխ պահած է բնազրին
«իմովո» Եւ «մեց»ը շարունակութեան մէջ
ունի «հառաջեմ» . Եւ քիչ յետոյ՝ զով ուրա-
խացի ընդ յառաջադիմութիւն աշակեր-
տիս» եւ :

Տողերու եկամուտ բյլալու ապացոյց է
Եւ այն հանգամանքը , որ անոնք կը բացա-
կացին Գրիգոր Նազիանզցւոյ ի Մելիքոս
հատին մէջ , որ հոս նմանութեան օրինակ
ծառայած էր Աղքերգուին (Հմմտ . վերը ,
էջ 162) :

Ներմուծողին ձեռքէն է նաև Աղքին
զերեազիբրը :

10. ՄԵՐ քննութեան արդիւնքը կրնանք
ամփոփել այսպէս .

ա. Մովսէս Խորենացւոյ «Հայոց Պատ-
մութեան» վերջը (Պ. 68) զտնուած Աղքը
իւր բավանդակութեամբը անյարիր է տեղ-
ոյն Եւ Ժամանակին . այն չի կրնար «Հայոց
Պատմութեան» վերջաբանը նկատուիլ :

բ. Բնական երեսյթներու , քաղաքական
Եւ բարոյական կեանքի Հանգամանքներու
մասին Հազորգուած անզեկութիւնները
կ'ակնարկեն լ . դարու երկրորդ կէսին

(750—774) գիտուածները, այնպէս ինչպէս նկարագրած են զանոնք Սուտն-Դիռնեսիսս թելլիմահըցի և Դեւոնդ երէց։ Ողբը զրուած է 774ին։

գ. Ողբը սկզբնաբար յօրինուած է իրրեւ վերջաբանութիւն Դեւոնդ երէցի Պատմութեան առաջին ժամափն (գլ. 19)։

դ. Ողբին ոճը, բառամթերքը, ասութիւնները ունին մէծ նմանութիւն Դեւոնդի Պատմութեան հետ։ ողբերգուն օդառուած է այն գրականութենէն որ զտնուած է Դեւոնդին ձեռքը։ Դեւոնդ է Ողբին հեղինակը։

ե. Ողբա 790ին, երբ Դեւոնդ իւր Պատմութեան կցեց 774—790 տարիներու զիսլուածները, տեղափոխուեցաւ Պատմութեան Բ. ժամափն վերջը, գոյզն փոփոխութիւններով։

զ. «Հովիւն» և «Հովուակիցը» հաւահօրէն կ'ակնարկեն Սիոն և Եսայի Կաթողիկոսները։

է. Մովսէս Խորենացւոյ «Հայոց Պատմութիւնը» լոյս տեսած է յընթացս 790—810 տարիներուն։ Որովհետեւ այն անաւարտ, ուստի առանց վերջաբանի մնացած էր, երկրորդ ձեռք մը Դեւոնդի Պատմութեան վերջաբանը փոխադրած է «Հայոց Պատմութեան» վերջը։ Այս փոխադրութեան ժամանակ մուծուած են մանր փոփոխութիւններ և յաւելուածներ, որոնք չօշափելի են։

2. ՄՈՎԱՒՈ ԿԵՐԵՆԱՅԻ ԵՒ ՊԵՏՐՈՎ ԵՐԵՍ ԵՐԿՈՒ
ՊԼՏՐԱԴՐԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՆՈՅՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՅ

Դրիգոր Խալաթեան¹ Մովսէս Խորե-
նացւոյ «Հայոց Պատմութեան» եւ Ղեւնդ
Երեցի Պատմութեան էջերէն տուած էր հա-
մաձատութիւններ նման տեղիքներու . իր
քենութեան արդիւքը յանդած էր այն եզրա-
կացութեան , թէ նմանութիւնները Ա . Խորե-
նացւոյ քոյ բանագողութիւններ են . Մովսէս
կարգացած է Ղեւնդի Պատմագիրքը :

Բայց Խալաթեանց չէ կանխած լուծել
կարգ մը խնդիրներ , որոնք Հարկագրարար
կը յառնեն ի լուր այսպիսի եզրակացու-
թեան : Դա չէ բացատրած իւր պատճառ-
ները , թէ ինչո՞ւ Մովսէսի ազրիւքը Ղեւնդի
քոյ կը միանէ , եւ ոչ բնդհակառակը : Խա-
լաթեանց նախագաշարուած կ'երեւայ . որով-
հետեւ Մովսէս բանագողութեան յանցանքի
մէջ մէկէ առևլի անգամներ բանուած էր ,
նաև այս կէտի մէջ ուզած է Մովսէս բանա-
գող տեսնել : Մակայն ինձի առարտարար կը
թուի այս կասկածը : Պիտի պահանջուէր ,
որ նախ Հիմնաւորէր Խալաթեանց իր կաս-
կածը , ապացուցանէր Մովսէսի յանցու-
թիւնը եւ Ղեւնդի տափառութիւնը , ճշգէր
Խորենացւոյ Ժամանակի անապանգոյն եզր :

¹ Т. Халатъянцъ, Армянскій эпосъ въ Исторіи Армениі Мойсея Хоренского, Москва, 1896, тѣ 131, 190. Армянские Аршакиды, Москва, 1903, тѣ 216 и др.

Բայց Խալաթեանց խոյս տուած է այս
անհրաժեշտ խնդիրներէն։ Եթէ Մովսէս
Ժամանակով մերձաւոր նկատուէր Ղեւան-
դին, զժուարաւ պիտի հաւատայինք թէ
նա քաջութիւնն ունեցած ըլլար Բագրա-
տունի իշխանի մը խնդրանօք զբուած եւ
հրապարակին վրայ քաջածանօթ հեղինա-
կութենէ մը բանաքաղել տողեր հրացցնելու
համար զանոնք ուրիշ Բագրատունի իշխանի
մը։ պառզըր պիտի մատնէր ծառը։ Միւս
կողմանէ ի՞նչ պէտք ունէր Մովսէս դիմելու
Ժամանակակից հեղինակի մը աշխարհա-
գրական ծանօթութիւններու համար, երբ
ինքնին կարող էր ճեռք բերել զանոնք այցե-
լութեամբ կամ հարցասիրութեամբ։ Իսկ
եթէ հեռու է Ժամանակով Ղեւանդին, ո՞ր
զարուն կ'ենթադրէ Խալաթեանց «Հայոց
պատմութեան» հեղինակը։

Այն համեմատական տեղիքները, զորոնք
ներկայացուցած է Խալաթեանց իրեւ բանա-
գողութիւններ, չեն երեւցներ նման նկարա-
զիր։ Նաև լրիւ չեն առնուած համեմատու-
թեան այն բոլոր տեղիքները, ուր երկու հե-
ղինակներու մէջ սերտ առնչութիւն կը նշմա-
րուի։

Երկար աշխատանք պիտի արժէ ամփո-
փել ի մի այն բոլոր նմանութեան կէտերը,
ուր Ղեւանդ եւ Մովսէս զիրար կ'ողջազու-
րեն։ Թէոք զժուար աշխատանք, բայց ան-
հրաժեշտ կարեւոր հարկ է անոնց ցուցա-

դրաւթիւնը այս տեղ յանդելու համար որոշ եղբակացութեան մը :

Ակնարկ մը համազրուած տեղիքներու գրաց երեւան կը բերէ երկու հեղինակներու դրաւթիւններուն մէջ :

Ա. Նոյնութիւն նկարագրի .

Բ. Նոյնութիւն բառազիտութեան .

Գ. Նոյնութիւն մտքերու արտայայտութեան .

Դ. Նոյնութիւն գաղափարագալցութեան .

Ե. Նոյնութիւն աշխարհագրական ձանօթութիւններու .

Զ. Նոյնութիւն գառազութեան և բժբռնաւթեանը .

Է. Նոյնութիւն ժամանակակից պարագաներու .

Ը. Նոյնութիւն միտուանելու (համազրութիւն և հակակրութիւն) .

Թ. Մէկ տունէ ևն երկու հեղինակներու ալ մեկնասաները :

Այս կէտերը այնպիսի յառականիշներ են, որ ոչ թէ երկու հեղինակներու իրարմէ կախումը կ'երեւացնեն, այլ կը զրգեն զմեր անոնց մէջ անհատի նոյնութիւնն տեսնել :

Նկատենք այժմ այս կէտերը մի առ մի :

1. Նոյնութիւն նկարագրի : — Թէպէտերկու հեղինակներն ալ զգոյշ են առաջ տեղեկութիւններ իրենց կենսազրութեան մասին, բայց և այնպէս անոնց պատճազրու-

թիւններու մասպիր ընթերցումը վեր կը հանէ գծեր, ուսկից կարելի է տեսնել անոնց ամբածածուկ անձնաւորութիւնները². անոնք հոյ Երկրի զաւակներ են, կեանքի սկիզբն առած հաւանօրէն Գողթն զաւառի մէջ, դաստիարակուած վանական շրջանակի մէջ³, կրօնական ուղղութեամբ, նուիրուած Եկեղեցական վիճակի : Ղեւոնդ իրրեւ «Երէց» կը ներկայանայ. նոյն աստիճանի մէջ էր առանց տարակուարի նաև Մովսէս : Անոնց ձեռքի դիմաւոր դաստիրքը եղած է Աստուածաշունչ Գիրքը. որուն հմտացած են կատարելապէս և ի բնրան ուսած : Երկուքն ալ կ'երեւցնեն այս հմտութիւնը հաւասար չափով իրենց գրութիւններու մէջ, ուր ոչ միայն կը խօսին Աստուածաշունչի բառերով, այլ և կը փորձն Երեւան դալ որպէս մեկնիչներ Ս. Գրքի : Կարգացած են նաև Աստուածաշունչը բացատրող մեկնողական գրքեր, և ծանօթ են առ հասարակ հայրադիտական գրականութեան և ազգային մտենագրութեան, որքան անոնք մատչելի եղած են լ. դարու վերջերը հրապարակի վրայ հայերէն : Կ'օդտուին այս գրականու-

² Ղեւոնդի կեանքն և նկարագիրը տես վերը : Մ. Խորենացւոց մասին պիտի խօսիմ ուրիշ առթիւ. Հմմտ. առ այժմ Ա. Ֆ. ա. և ի. ա. 1929, թ. 4, էջ 69—70:

³ Այն պարագան, որ Մովսէս Եւսեբեաց Եկեղեցական Պատմութիւնը կարգացած է ի Գեղարքունիս (Բ.- 10), կը յորդորէ զիս իր դաստիարակութեան առաջին շրջանը այս կողմերը (ի Մարքենիս) ենթագրել :

թենին ոչ միայն ընդարձակելու իրենց
հմտութիւնն եւ խորանալու աստվածաբան-
նական առանձներու մէջ, այլ նաև ճշխա-
ցնելու իրենց հայերէնազբառութիւնը, եւ կը
սիրեն խօսիլ փոխառեալ բառերով եւ նա-
խազգասութիւններով։ Միեւնոյն գրքերի են
Երկուքի ձեռքն այ բնիթերցանութեան առար-
կոյ։

Անոնց գործունելութեան առարկոն է
Հայաստան։ Ճրծած են երկրին այլ եւ այլ
մասերը, Հետաքրքրուած երկրին ժողո-
վրդով, անցեալ պատմութեամբ, զրոյցնե-
րով։ Կրօնական - գաւանաբանական ինդիր-
ները եւ առանց շուրջը յուրուած վիճաբան-
նութիւնները չեն զրաւած զանոնք. զոհի չեն
արտայացուած այս մասին. Եւ զժուար է
թափանցել առանց ներքին համոզման՝ նկատ-
մամբ գաւանաբանական հարցերու։

Ժամանակը, որուն մէջ առգրած են,
եղած է բարգաղետ, օտար թագաւորներն են
Հռն երկրին ալբերը, եւ կը Հեծէ ժողո-
վուրդը օտարներու լուծին տակ (ահս այս
մասին վերը, էջ 144 եւ շար., նաև քիչ
յետոյ)։

Երկուքն այ Բագրատունի տան բարե-
կաններն եւ խնկարկուներն են. ընդունած
են Բագրատունի իշխաններէ յանձնաբարու-
թիւններ, յօրինելու. Հայոց Պատմութիւն-
մին՝ Դեսնդ աւելի երիտասարդ է, եւ զրա-
զած մերձմանակեայ եւ ժամանակակից

պատմութեամբ, և երկրորդը՝ Մովսէս ձեռնարկած է յօրինել Հնագոյն և Հին ժամանակներու պատմութիւնը :

2. Նոյնուքին բառազիսութեան։ Լեզուն և ոճը Ղեւոնդի քով աւելի կենացանի է և պատկերաւոր, երիտասարդական խանգն է հոն արտայայտուողը. մինչ Մովսէս ծերութեան ալիքով ծաղկած, աւելի խոհական ոճով, աւելի պերճարան լեզուով կը ջանայ արտայայտութիւն չնորհել իւր մտածմունքներուն։ Նա տարիներու ընթացքին աւելի զարգացուցած է իւր մտաւոր պաշարը, աւելի խորացած իմաստափրական ուսումներու խորքը։ Հասակի տարրերութիւնը և իրրեւ պերճարան վայլելու ձգտումը յառաջ բերած է երիտասարդ Ղեւոնդի և ծերունազարդ Մովսիսի մէջ զանազանութիւն ոճի և լեզուի. բայց մէկ խմորով զանգուած է ամբողջութիւնը, մէկ է բառագանձը, մտքերը մարմնաւորելու հանգերճանքը։

Պիտի ամփոփեմ այս բաժնի մէջ այս տեղիքները, ուր երկու հեղինակները կ'արտայայտուին միաձեւ բառերով։ Առողջ անշուշտ միայն երկու հեղինակներուս առանձնայտուկ բառեր չեն, և ոչ ալ հազուադիւտ. բայց ուշագրաւէ անոնց յայտնութիւնը սցնպիսի ստուար քանակութեամբ և յաճախակի կիրառութեամբ երկու հեղինակներուս գրչի տակ։ Կան հոն բառեր, որոնք առնուած

են հասարակաց ազրիւթէ . կան նաև այն-
պիսիներ , որոնք կամ ձեւովք եւ կամ իմաս-
տովք միայն երկու հեղինակներուն յատուկ
են : Անշուշտ համարաբրուս չի ներկայացներ
երկու հեղինակներուն բառամթերքին ամ-
բողջութիւնը . բայց բաւական է համազելու
համար թէ մէ՛կ է մտածող միաքը և մէ՛կ
արտայացող գրիչը երկու հեղինակներուն
քով :

ԱՐԴԱՐՈՒՅՑ . ՈՒ է՛ հրաժանաւոր և ազգական ի վե-
րայ երկրի . 160 . զործեցաւ ոյս . . . յազգա-
պետութեանն կազմայ . 165 . ուզ . . . յանտիւր
յազգապետութեան եարաւ . 137 :

= Հրեց ազգազեռ զԱրքեզայսաւ կացուցանէ .
Բ . 25 :

ԱՆՈՒԹԵԱՆ . Եցեալ ամենայն ախործակօք չարասէր
կամաց իւրաց . 153 :

= ՈՒ եւ սիրելի իժոց իսկ ախործակացն է . Ա . 1 .
ոյլ եւ պատերազմական ուսեալ ախործակա .
Բ . 79 . ամբառանեցաց զառաջին նախնեացն
մերաց անիմասասանէր բարուց ախործակա .
Ա . 21 . եւ ոյլն :

ԱԽՏ ՀԵԽԱՆԴՈՒԲԵԼԱՆ . Անդէն հՀառ նմա սիրու հի-
ւանդուրեան . 29 :

= Եւ նու բժշկացէ զամենացն ախոռ հիւանդու-
թեանց . Բ . 33 :

ԸՆՎԻ ԱԿԱՍԻՄ . Ուժեւ չարեաց յուշ լիներ զառ
անցիցն . . . և միայն ընդ ակամք հայեր նախա-
բարացն . 31 :

= Ընդ ակամք հայեր ի նու խորինով չարիս .
Գ . 38 :

ԱՌԵ . Ժամանէր ամենայն ազթիւն իւրաք . 105 . Ժամագ
ի նաևն ամենայն ազթիւն իւրեանց . 109 . 121 .
զառառացնու զազիս բանակին իւրեանց . 5 . 104 .

148. Ժողովիր զադիս տան իւրոյ յամբացն. 119.
Հանդերձեալ զադիս իւրեանց. 129 եւ այլն:
= Երթեալ բնակէ . . . բոլոր ազիսիւ. Ա. 10. ամե-
ժենայն ազիսիւ. իւրով. Ա. 12. փախուցեալ ազ-
իսիւ. իւրով. Բ. 81. ամենայն ընտանիոք իւրովք
եւ ազիսիւ . . . Բ. 87. ազիս մեր ի ծառայութիւն
բելոց կացցէ . . . Ա. 11 եւն:
- ԱՎԱՆԱՄ. Երաց զամբենայն տունս զանձուց, զորս ազ-
իսեալ պահէր. 154:
- = Հրամացեաց ազիսիւ (զգբունս քաղաքին) ընդ-
դէմ Շապէոյ. Գ. 26. զարձեալ ախեցին
(զգբունս)՝ ընդզիժանալ. Գ. 28:
- ԱՄԲԻԼԱ. Բազում եւ ծանր ամբովիւ զայր հասանէր.
129. ընդ աեզի մի ամբովին զիժեալ. 131. այն
ամբովին. 125. զիրս մարտին եւ զամբով ժա-
մանակին. 119. ամբով ազմէկին. 118, 130 եւ
այլն:
- = Ամբովիւ հետեւակ զօրաց. Ա. 11. զօրութեամբ
ամբովին. Ա. 11. բազմութիւն ամբովիցն.
Ա. 13. ամբոփ (զործաւորաց). Ա. 16. ամբո-
փիւ. մէծաւ. Բ. 65, Գ. 9. ամբոփո ին արա-
րեալ անխորհուրդո. Ա. 19 եւ այլն:
- ԱԿԱԾԻ. Վիչ դրոյ, որ անբաւ էր խորութեամբ. 154:
- = Ամբորտակ դեռոյն . . . ամբաւ լոյնութեամբ եւ
բարձրութեամբ. Ա. 16. անբաւ դրուցաց մա-
տեանք. Ա. 5. սովք անբաւք Գ. 68 (Ողբ) եւ
այլն:
- ԱՆՁԱՆԱՐԱՅՈՒՆԻ. Յիւրածէ հասաւառուն եւ յանխոնար-
հելի խորհրդացն. 142:
- = Ամբորձ զձեսո յերկինս՝ անխոնաբհելի պահե-
լով ի խորհրդաւծու. Գ. 37:
- ԱՆՁԱՆԱՐԱՅՈՒՆԻ ԲՀԱՆԱՄԻ. 151:
- = Անհամբոյր բարեց (ազզո մեր). Բ. 89:
- ԱՊՐԻՄ. Զանային զապիրիւ անձանց զատնել (ի նե-
ղութեանց). 125:
- = Անբ. շատ յաճախ:

- ԱՐԴԱԼԻԱՆԻ. Բնակեցուցանէր ի քարտով եւ յարգաւանդ էր կը ի (ի ներքոյ կողայ) . 169:
- Բնակեցան ի ներքոյ կողայ՝ յարգաւանդ էւ հացաւէտ տէղիս. Բ. 9. ի դաշտ մի ժօնաւոր, արգաւանդ եւ քարի. Ա. 12:
- ԱՐԴԱՅ. Խօսէր առաջի նորու բանս արգոյս էւ իմաստուն. 13:
- Առաջի անհաւատից արգոյ էւ պատուական ցուցանէ Աստուած զծառացյ իւր. Դ. 51:
- ԱՐԴԱՍԱՆԻՅԻ. Արգարէւ. չոր սերմանցն չոր արգաւատութիւն. 121:
- Քաջ էւ արգասաւոր ոչ միայն ի քանի... Ա. 1:
- ԱՐԴԱՄԱՆԱՐՀԱՆԻՒՆ. Արհամարհանթիւնը հայրապեպիտաց, այսպանութիւնը և պիտի կոպուաց. 137:
- Արհամարհանթիւնը կրեալ ի քեռույն իւրմէ. Բ. 17:
- ԱՐՍՈՐԻՄ. Կորեալ զքիթոն՝ ախորեցին. 17:
- Արուեստ ոչ հաւանեալ ախորեցաւ. Բ. 30:
- ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ. Զարաշտոնէիցն քարեկարգութիւն. 20:
- զթշնամիան քարեկարգութեան. 114:
- Յետ այսպիսեաց արութեանց էւ քարեկարգութեանց՝ մեռանեն. Բ. 7. ի քարեկարգութեան հասաստեալ... Դ. 5. էւ մեռենացն քարեկարգութիւն վրգովեալ ապականէր. Դ. 56. զքարեկարգութիւն զոր ետես ի Յունաց աշխարհի. Դ. 20:
- ԲԱՐԵԼԱՑԵԼՉՈՒԹԻՒՆ. Ամենայն քարեվայիւչուրին խորանին տեսուն զատարկացեալ. 22:
- Բաստ ամենայն քարեվայիւչուրին անցուցանիցեալ ի Հոյս. Ա. 15:
- ԲԵՐԻՄ. Գնացյն գամաստական վասն ոչ բերելոյ զծանրութիւն ազետիցն. 168. արդ ով ոք առանց արտասուաց բերիցէ զանհնարին աղէտոն. 21:
- ԲՌԵՐԵՔ զախաս հանդուրմէցից բերել. Դ. 68 (Աղբ):
- ԲՈՐԲՈԲՈՒՄ. Բացոյն բորբոքումն. 33:
- Բորբոքումն չարութեանն. Դ. 14:

ԳԱՆՉՈՒՑ ՏՈՒՆ. ԵՐԱԳ ՊԱԺԵՆԱԿՆ ՄԱՅԻՆ ՊԱՅԱՆԻց.

154:

— Զառուն զանանց Հարկացն. Բ. 38:

ԳԻՒ. ՊՐՈԼԺԵԼՈՎ ի վերաց (Ըստըց) ՊՄԷՐՈՒՆԱԿՆ ՊԻՃԱ-
110:

— Աւր եւ ոչ պիծ մի երկաթով այժմ վերապրել
ոք կարէ. Ա. 18. որպէս ի ձիւն վերջը զծին
կուտեալ ունէր քարե. Գ. 53:

ԳԻՒՑ. Զի ոչ էր զիւտ, զոր հայցէին գտանել. 135.
նուազեալ էր զիւտ արծաթոյ. 139. զիւտ ար-
ծաթոյ ընդարձակեցաւ. 155:

— Զայսպիսի զիւտս իմաստից. Ա. 2. որպէս զիւտ
ժամանակացն. Ա. 5. զիւտ որպէճնութեան Ա.-
5. հազար զզիւտ զպրութեան Հայոց. Գ. 52:

ԳԻԱ. Վեկացէր բարկութիւն զոլ բազմութիւն մարտ-
խոյս. 136:

— Կազազասէր ասեն զոլ զազզն ձենաց. Բ. 81.
եւ այլն:

ԳԱՆՑԱՎԱՅԻՑ. Գնացին ի կողմանցն Վասպուրականի՝
ի դաշտավայր մարզէն. 23:

— Բնակէ ի լեռնատին միուս ի դաշտավայրի. Ա.-
9. Երթեալ իշանէ ի խորին դաշտավայր մի. Ա.-
11. ածեն զեա ի տեղի դաշտավայրս. Բ. 71:

ԳԺԱԽԱՐԻՄ. Արպէս թէ գժուարեալ ընդ բարեմառ-
թիւնն Օժարաց. 101:

— Գժուարի, ասեն, Արտաւազդ (ընդ կոտորածա).
Բ. 61. առ ամէնացն բան գժուարին. Գ. 68
(Ոզբ):

ԳՐՈՒՆԵՐ ԿԱՍԲԻՑ. Առաքէ ի գրաւնս Կասպից. 40:
— Առ գրամբը Ալանաց եւ Կասպից. Բ. 86:

ԸՆԴՎԶԻՄ. Ընդէ՞ր դու միացն ընդվզեալ ոչ մտանես
ընդ հնազանդութեամբ ի խանութեան մերց. 37.
ամէնակալին ընդվզեալ մեծարանեցիր. 107:

— Սա ընդվզեալ մեռանի յԱզեքսանդրէ. Ա. 30.
հանգերձ ընդվզեալ ջախէսիսմամբ. Բ. 76:

ՁԻԼՓՈՒՆԻ. Խւաղեալ զիսրուստ աշխարհիս... և զրտփուր լինելն ի նախարարական տոհմէն. 23. բափուր եզեալ աշխարհս ի տոհմէ նախարարաց. 35 եւն:

= Արշակ... բափուր ի բազմաց մայր նախարարաց. Պ. 33. թափուր ի Հոգեւոր խանդիք. Պ. 68 (Բզր): Հմմատ. Փիլ. 57. չուզով ճեշեալք (քազարք) թափուրք ի բնակչացն լինէին:

ՁՐԾԱՓՈՒՄ. Թօրափեցան ուսցիկքն (ի պարագացն). 37:

= Թօթափեցան ամբոխն նորա ի նմանէ. Ա. էջ 90:

ԹՇԵԱՆԱԼԻՒԹԻՒՆ (գորուն). Տայր Գրիգորի զպատիւ իշխանութեան Հայոց. 14. Անու ժահուանն Գրիգորի յաջորդէ զիշխանութիւնն Աշու պատրիկ. 16. տայր (Մրուան) նմա (Աշուաց) իշխանութիւնն պատրիկութեան ի վերաց աշխարհիս Հայոց. 112. սկսուն (Մամիկոնեան եղբարք) հակոսակ լինել իշխանութեան Աշուաց. 119. կացոց որդիքն Մայթի ի վերաց զօրացն Հայոց իշխան: զԴրիգորի տանէն Մամիկոնեան փոխանակ Աշուաց. 120. զարձեալ հաստատէ զիշխանութիւնն Աշուաց Մրուան. 121. զամանակայ զիշխանութիւնն յԱշուաց. 121. փոխանակ նորա (Գրիգորի) կացուցին իշխան զեզրաց նորին զՄուշեզ. 124. Աշուաց կայեալ զիշխանութիւնն ամս Ճէ. 124 եւն:

= Բաժանէ Աբատէն և զիշխանութիւն զօրուն ընդ չորս. Բ. 54. տանու ի Հօքէն (Աբատաւզզ) որում ցանկացին՝ զիշխանութիւն զօրացն ամենայնի. Բ. 53. տանու ի նոցանէ ի բաց զիշխանութիւն զօրուն. Բ. 14. զիւր թազական ասպետութիւնն և զիշխանութիւն արեւմտաց զօրուն. Բ. 47. իւրով կամաւ թազու զիշխանութիւն զօրացն Հայոց. Բ. 53. Ազգաւ տալ թռուած նորա զեզին իշխանութիւն. Պ. 66:

Այս տեղ իշխան — իշխանութիւն (զարու) կը կաշուի, ինչ որ Հինգերը սովոր էին անուանել սպարապետութիւն. բայց առաջ էր յատակ իշխան յընեթացս կ.։—կ.։ զարուն. և ուշադրաւ է երկու Հեղինակներուն քով անոնց միաբնակ կիրառութիւնը :

- ԼԱՆ ՀԱՄԱՐԵՄԻՄ. Լաւ համարեցան զմին անձանց բան
զնեամենի կորուստ աշխարհիս և զմեզառուու-
թին եղեղեցեաց. 148. լաւ համարեալ զմին
քայութեամբ բան զկեսես վասենդաւոր. 138:
= Լաւ համարեր զնեամենին ի զերս Հոյրենեացն
բան թէ տեսամենի զորիս սապրածեաց կոխելով
զաւճանս Հոյրենեացն. Ա. 13:

ԼՈՒԱՆՆԻՔ. (բազմեթիք). Զահուանեալը քո Սովիս...
արտօրից ի լուսին զօրաց իժոց. 106:
= Եինչ եւ զշքեազս ոմանս... լուսոյիս. Ա. 16:

ԽԱԶԱՐ. Առարք զիսպիմ (Խոզիմա ռատիկան) ուն, որ
արգարեւ բայ անուան իւրոց խոզմարտը. 162.
Հակառակը եւ խոզմարտը են. 113:
= Դադարեցուցանի զիսպիմ. Ա. 15. զրցուր
խոզըն. Ա. 28 եւն:

ԽԱՆԴԱԱՐ. Խանզացեալ խացեցան յոզիս իւրեանց. 20:
= Եզրոյր քո Տիզրան խանզացու զաբկեութիւն
քո. Ա. 28. ընդ որ խանզացեալ Տիզրի՛ խոր-
հէր նմա ի չարիս. Գ. 21:

ԽԱՆԴԱԱՐԱՆԱՆՆ. Զայլ բազմութիւն խաննինսպանիցն
ոչխորհին. 124, 156:

= Բազմութիւն խաննինսպանին զորեաւորացն. Ա. 16:

ԽԱՐԱՆՆ. Ազդ առնէին արքային Խոյքաց, որ անուա-
նեալ կոչէր խանն. 41, 101:
= Ի պարտէլ զզրոկին, որ անուանէր խանն. Բ.
87. ընդ արեւելելեն խարանն. Բ. 89 եւն:

ԽՄԲԻՄ. Եւ Խոյքաւոմայն յարուցեալ յարգարեցին
զունց առ զունց էւ նակաս առ նակաս. Խ.

- իմբեցաւ պատերազմն (Մժրաս Բագրատունի
ընդդէմ թագավելացւոց) . 25:
- և լոմբեցաւ պատերազմն ի դաշտին որ կոչի
Զիրաւ, և մատեան նակատ առ նակատ (Մժրաս
Բագրատունի ընդդէմ Պարսից) . Պ. 37:
- ԽԵՂԴԱԼՈՒՆ տուել . Զծառաց մի խորեանց խեղդաման
արարին . 21. Խեղդաման սաստակէք . 100. Ճռ-
վագէժ խեղդաման լինէին . 114:
- Հրամացեաց զեա խեղդաման տանել . Պ. 14:
- ԽԵՂԴԱԼՈՒՆ . Զառաւիլի արկեալին իւրեանց խոկային կատա-
րել . 146. խոկային կործանել . 152:
- Զերացելին միայն խոկայի . Պ. 65. զբարին քո
խոկալ առեմ . Պ. 64:
- ԽԵՂԴԱԼՈՒՆ . Աչ տեսանեմ խոհական մասց զգործ տե-
զզ այսութեանզ . . . միայն վտանզ Հասաւցանեմք ի
մասն մռնեան մեր . 122:
- Գեղեցիկ մասնութեամք զխոհականութեանդ քո
վար սպահելով զկայժակն, Ա. 1. ի օգիտականուոր
խոհականութիւնա . Ա. 2. որոց ի բարս արու-
թեան և խոհականութեան սիրելութիւն կոցք .
Ա. 24:
- ԽԵՂԴԱԼՈՒՆ . Զխողխողհամլան յանօքէն սրոյն . 10-
զոր ինքեանք խոզխոզեալին էին . 21:
- Արոլ խողխողի կամ զեղոց Հնարիւք . Ա. 27.
յիւրաց զօրացն խոզխոզի . Բ. 13. թէ Հնարիւք
զեղոց և թէ զազանի խոզխոզմամք սրոց . Բ. 74:
- ԽԵՂԴԱԼՈՒՆԻՒՄ . Մի խոշտանիզեցէ զմեզ զտանալ ի Հա-
ւառաց մերաց . 29. ի ասենջանս խոշտանիզէին . 34.
բազում թշնամանք կշատրւել խոշտանիզէր .
102. խոշտանիզէր և զբարկիյա . 127:
- Աչ այլ իւրիք խոշտանիզէ (զտան Հաւառաց),
քանզի առնն յանձն առել ի զռնիցն . Բ. 14:
- ԽԵՂԴԱԼՈՒՆ ԲԱԼՈՒՆԱ . Խորիեցաւ քանալ յաշխարէէ ո
Հոյոց զանիմ Խախտարաց . 31:
- Եաւեւ զազզն Սլիքունեաց խորիեցաւ քանալ .
Բ. 83 :

- ԽՐԱՆՏԱՎԱԼԱՄ. ԽՐԱԲՈԱԳԷԿԱԼ սուր. 30. ԽՐԱԲՈԱԳ-
ԷԿԱԼ անզգամութիւն. 36. ՔՐՔԻ. ԽՐԱԲՈԱԳԷԿԱԼ պ-
ղարհաւը Եցուցանել կամէցէկալ. 156. ԽՐԱԲՈԱԳ-
ԷԿԱԼ կռչէ առ ինքն. 136:
- = Առ Խրոխտացեալ ամբարձ զմեռն իւր. Ա. 10.
Խրոխտացելոյն Գողիսթու. Գ. 9:
- ՎԱԼՄԻՇՅՈՒԹ. Զամէկնացն ինչ զոր զատհէին ի զանձու
ծածկուրին՝ ցուցին նմա. Եւ ոչինչ միաց ի
ծած կութեան. 169:
- = Արաց ... ծածկոյք վէժք և. մացար. Գ. 20:
- ՎԱԼՄԻՇՅՈՒԹ. Գիշարանոք եւ կախաղանօք եւ դառն
տանջանոք կեզէին զկեանս մարդ կան. 135:
- = Բողութ այնոքէս ի կախաղանին զզիակունան. Գ.
36:
- ՎԱԼՄԻՇՅՈՒԹՆ. Զկականումն ոզրոցն բարձրացուցա-
նէին. 10:
- = Լոււալ զկարիւն մանկանցն՝ Հանդ երձ մարցն
կականմաք. Բ. 80:
- ՎԱԼՄԻՇՅՈՒԹ. Ջի որպէս բանից կարդ է ասել. 128:
- = Եւ ոչ բերէ ասել կարդ բանիս. Ա. 7, 13
եւ այլն:
- ՎԱԼՄԻՇՅՈՒԹ. Այլ զկարծիս լաւ իմ ցուցանէք. 166:
- = Արագէս ճարպոյ ինչ Հեղման Հայեցոզացն երեւ-
ցուցանէ կարծիս. Ա. 16:
- ԶԿԵՆԴԱԼՆՈՒԹԻՒՆ. ԲԱԼՄԻՇՅՈՒԹ. Զփայտէ կախեալ բառ-
նային զկենդանուրիւն նացա. 21. բան այնպիսի
հեղութեամբք զկենդանութիւն կրել. 20:
- = Ոչ է օրէն զիւցազանց զայլոց զիւցազանց զար-
մից բառնալ զկենդանուրիւն. Բ. 50:
- ՎԱԼՄԻՇ. Վառեալք կուռ ոզառազինութեամբ. 140.
145 եւն:
- = Կուռ վառեալ (զինու). Ա. 10. կուռ վառուա-
ծոցն. Բ. 79:
- ՎԱՆԴ. ՎՐՈՒԿՆԵՐՆ. ՎԱԼՄԻՇՅՈՒԹ. Դարձեալ ընդ կրունելն՝
զնացին յաշխարհն իւրեանց. 8:

- = Ըեր կրունիկի զարձաւ քային Տերենախուս. Գ. 39:
- Հմամ. Ծեռ. Ը. 15. Բ. Թղ. ԺՈ. 15 ևն:
- ՀԱՐԱՀԻՒ. Արց (Խամացիլոց) բեղանալ լինէին
համազգին արք ևւ կանչաց. 141:
- = Համազգիւ քային Են.Բ. 27. առէ ցհամազգին
իւր շՄուրէն պահլաւ. Գ. 65:
- ՀԱՐԱՀԻՒ. Զհամազունա իւր. 23:
- = Արդէւ համազի նորա կամարական. Գ. 65:
- ՀԱՐԱՀԱՀ. Զամենաց համաստիվ նախարար. 124:
- = Յազագու սարա ևւ համաստիվին. Բ. 64:
- Յատակ Ահանդի ևւ Այսիսիսի:
- ՀԱՏԻՀԱՏԻՎՈՒԹԻՒ. Ար ինչ զտանիք իւ ձեռին ուրուք
հայրեայրամի ընդ անձին իւրոց ոչ լինէր բա-
ւական զեց. 167:
- = Իւ հայրեայրամն մէրց ենդութեան. Գ. 57:
- ՀԱՏՅՈՒՆՈՒ. Էթէ արացեա զնացուածն իւ. 29, 30:
- = Կատարէ զնացուածն. Գ. 55:
- ՀԱՏՅՈՒՆՈՒԱԼԻ. Շորոց ոմանք իւ նոյն տունէն . . . հա-
սուսածեալի՝ ժամաստեց անկանէին իւ Առաստի
յաշխարհ. 155: զարձան իւ Հայու հասուսածեալի
իւ կազմէրէն Առնեց. 36: հասուսածեալի անկան
իւ կազմէն արքացին. 129: հասուսածեալի զար-
ձարէն զնացին իւ զատուն Փառնի. 8:
- = Հասուսածեալի էկին յաշխարհն մէր. Բ. 8.
զատն հասուսածեալոց կազմանցն. Գ. 8:
- ՀԱՐԿՈՒԼԱՆՈՒՅ. Հարկապահանի բահութեամբ վասն-
գէին զեռաւ. 119: տազեազեալ էին յանհնեարին
բահութեանին Հարկապահանիցն. 125 ևւ այլն:
- = Հարկիրու բազմաց ևւ հարկապահանին կացոց. Ա. 23:
- ՀԱՐԿՈՒՄ. Հարկեացուք նացաւ. 122: Էթէ ոչ Հարկե-
յիք իւն. 14:
- = Հարկին Հառվիճայիցուց ամենայն կողմանից
Հայոց. Բ. 25 ևն:
- ՀԱՐԿՈՒՅՈՒՅՈՒՅ. Հարկեացուցանին զնաւ կամակցել
ևւ միաբանի անօգուտ խորհրդին. 121:

— Աղերսեալ (զիա) հանդերձ հարկեցուցանող բանիւք, թողուլ ... թ. 7. ի բոյ հարկեցուցանող բանից. Գ. 56:

ՀԵՂՋԱՄԱՆ. Հեղամաման զհարէին ի կենաց. 25:

— Հեղամաման եղեւ յիւրաց անենկապեաց. Գ. 22:

ՀՃՃ. Էւ Կազանկ. 120. զառն չարչարանօք հեղամաման արարեալ ազջէն: Այլուստ անծանօք:

ՀԵՂՄՈՒԻՆՔ. Արելենց. Հեղմունս արեանց կառարեալ.

127. առնէին աւարասութիւն էւ հեղմունս արեանց. 144. բազում հեղմունս (ապ. Հեղումն) արեանց ինքնանք յինքեանց հանէին. 15:

— Հեղմունս արեանց առնելով անբաւս. թ. 20:

ՀԶՕԲ. Առ էղերը զիւոյն հզօրագունիք. 37, 103, 132.

Հզօրագոյն իցեա քան զամենացն թազաւորս. 38:

— Իրեւ զշզօր ինչ զետ. Գ. 36. զետոյն Հզօրի ընդ մէջ անցանելով. թ. 86: (ՀՃՃ. Էւ զետոց բարեզնացից. Ա. 16), արանց ... Հզօրագունիք. Ա. 28:

ՀՐԵՇՏԱԿԱԿԱՆ. Զիրեշտակական երգս ի զերոյ երկրի. 20:

— Զի զոյր տեսլեամբ Հրեշտակական. Գ. 67:

ՀՐԿԻՉԱՐԱՒԹԻՒՆ. Հրկիզուրեամբ բառնացին ի միջոց (զիանչ). 152:

— Հրկիզուրիւն չինուածոցն. թ. 46:

ՀԵՌՆԱՄԱՐՄՈՒՆ ԼԻՆԵԼՄ. Քաւ. լիցի մեզ ձեռնամուխ լինել ի բնակարան փառացն Տեսուն. 27. ձեռնա-

մուխ եղեն յիրս զոր ոչ կարէին զհարել. 137.

ձեռնամուխ եղեն յիրս ապստամբութեան. 138.

Տաճառ ձեռնամուխ եղեւ առ իշխանն իսժայէլի:

159. ձեռնամուխ եղեալ անօրինացն. 34. Էւ այլի:

— Ձեռնամուխ յինի ի բարեզործութիւնս. թ. 25:

ՂՈՂԻՄ. Ղօղեալ իբրեւ զանբան կալով. 433. զողեալ թազչէին. 135:

— Իրեւ ի կազացի Հանդարտութեան դողեալ. թ. 74:

- ՄԱՍԻՆՈՅԻ ՀԵՏՈՒՅՑ. Միայնու ժաքարտութեան (Առաջակաց) . 21 :
- Այժմէ ժաքարտութեան պարագաներ բանեց . Պ. 65 :
 - ՄԻԶԵՄԻ ԱԼՅՈՒԹ. Անցանելը ընդ Կիլիկիա յԱսորեաց աշխարհն Միւսիզի ար թարգմանի Միջերկրացք . 103 . ուշ եղեալ անցանել ընդ Միջերկրացք . 111 :
 - Աահաման համարել եմա (Վազարչակաց) զժամանիչ յարեւանեաց Ասորեաց և . զՊազեատին և . զԱսիս և . զամենայն Միջերկրացքն և . զԲեմութիւն . Ա. 8 . ի քեսացը իւր Միջերկրաց համացեալ զՄաժաք և . զՀոգոս Միջերկրացքն (ապ. Աէջերկրացքն) . Բ. 14 . Գոմզէս . . . հասեալ ի Միջերկրացքն զՄկարքան սպարագեան իւր յԱսորիս առաքէ . առլ պատերազմ ընդ Տիգրանաց . Բ. 15 . Շազուէ . . . հասեալ ի Բիթանիան, և . Խոտէր ամիս յոլովս . . . Վազենախանան . . . զումարտակ ի Միջերկրացքն առաքեալ հայածական առնել զգարս Պարսից . Պ. 19 . Եւ այլի :
 - ՄԻՑԻՄ. Արսիւ . ոչ միանցաւ զինս իշխանութեան նորաւ . 121 :
 - Ամենայն սրտիւ միանցեր զինս հեթանոս թագաւորին . Պ. 57 :
 - Հմանաւ . Եւ Ըստ ՀԱԿԱԼՄԱՏԻՑ բարուց իւրաց . 166
 - Եւ մերոցի Առարագու ոչ յոք ՀԱԿԱԼՄԱՏԻԱԼ . Բ. 75 : - ՄՈՒ. Վասն մօրին կոռուին . . . Պատերազմէցաւ . ընդ եման ի մօրամէլ զաշախն Պայիկաց . 19 :
 - Մօրից Եւ եղեղեապուրակաց . Բ. 21 . զեղերը մօրին չամքրէ . Պ. 59 :
 - ՅԱԶԱԴԱԿԱԼՄԱՏ. Իրբէւ զայս յարողուած զործոյն տեսանէին . 141 :
 - Տրւչութիւն յազողուածոց ունէր ի մօրաս առաւ ւել քան զամենայն ար . Բ. 49 :
 - ՅՈՒՂԱՐԿՈՒՅՆ. Կենաչափոյն յուղարկեցին ի խորս ձովու . 28 . եւ իրբէւ յուղարկեցաւ յաշխարհէս . 28 . զկէսն յուղարկեցին յառանեն . 33 :

= Զայլն ... ի հրամիքեալն մեր յուղարկեսցուք տեղի. Ա. 4. յուղաբիշ գքոյր իւր (ի հարսանիս). Ա. 28 եւ այլն:

ՅԱՅԻ. Յզեալ (պատգամ) առ ձենրակուր . . . յանձին կալաւ արքայն ձենաց (զիրս) պատգամին յդելոյ. 38—39. 103. յդէր զեռպան առ լեռն. 103. 120. գայսոսիկ . . . յդէր նախատինա առ կայսրն. 106. եւ այլն:

= Յդէ զեսյն իսկ զվարդան առ Գեել. Գ. 22. յդէ պատգամ առ իշխան գօրու. Գ. 34. յդեալ մեզարութիւն. Գ. 50. յդիւ թշնաման. Բ. 46. եւ այլն, յաճախ:

ՆԱԽԱՏԻԱՐԱՐԱԿԱՆ. ԶԲԱԳՈՒՐ լինելն ի նախարարական առհմէ. 23:

= Նախարարական ազգաց եւ առհմից. Ա. 2. նախարարականացն ձնեղոց. Ա. 4. նախարարականց այսոցիկ արքանցա. Ա. 8:

Միոյն Դեռոնդ եւ Մովսէս կը կիրարկեն այս ձեւը:

ՆԱԽԱՏԻԱՐԱՐԱԿԱՆ. Կարգել պահապան նաւակամբջացն (Եփրամայ). 13:

= Հատեալ զշուտնեա նաւակամբջին Եփրամու. Գ. 13:

Հմմատ. Սերիսս, 95. «Հբաժայեաց կազմել զետւակամուրջնե»:

ԾԲԶԱԿԱՏԻՄ. Ահա շրջապատեալ պահեն զմելզ շարք. տուեել առչորէ շրջապատեալ զմեօք . . . բացոյն բարորումն. 33. գուսիւ շրջապատեալ. 103:

= Միեւէւ շրջապատէր հուրն. Գ. 55. ընդ շրջապատեալ առագաստն. Բ. 43. շրջապատեալ ճանապարհն. Ա. 11:

ԶԱՐԱՍՏԻՐ. Ի շարասէր ապիրատութենէ զրովարառութացն. 148. շարասէր կամք. 153:

= Խժացեալ զախառասէր բարս նորս եւ զշարասէր. Ա. 16:

- ՈՐՊԻՄՈՒԹԻՒՆԻ. Առ որ չոգան հարցանել զորպիսուրին զործոյն. 23: տեղեկանոցը . . . զորպիսուրին զօրացն Հայոց. 145:
- == Արդյ որպիսուրիմ զրաւթեան յօրինուածոյ ոչի լոելիս մէկը Համեալ. Ա. 16: այլ զայոր զալոյն որպիսուրին ի կարգին պատճեցուք. Բ. 28:
- ՈՒՍՏԻՄՈՒՄՈՒԹԻՒՆԻԹԻՒՆԻ. Աշուա . . . փայթ յուսումնասիրուրեան. 16:
- == Պերմելիանոս . . . էր սքանչելի յուսումնասիրուրեան. Բ. 72:
- ՊԼԴ. ՊԼԴԻՄ. Ելանէին ի վրայ պաղին . . . խորսուկեալ պաղին . . . Համեալ պաղին. 25: Պաղացեալ էր (զետե) ի խոսութենէ ոգոյն. 25:
- == Պազ անձաւ. Գ. 45: ի զանեանու Հելմանէ հիսուսոց պաղացեալ ձուրեալ վասին. Բ. 39:
- ՏԱԼՈՑ. Հարեալ ջալուտիւն զթիկունո նորա՝ սառանկազայն առանջիններ . . . և այժմէս առանցեալ զիոզին փախեցան յաշխարհէս. 164—165:
- == Հրամացեաց ջալուտիւն հարկանին յերկոր, մինչ ի զանեն առանցեաց զիոզին. Գ. 14:
- ՀԺՄ. Վարչ և վկայութանութիւնը Արբաց. Բ. Էջ 331: Շիւ. Հրամացեաց զգլուխուն նոցա հարկանին զալար ջալուտիւն:
- ՀԱԽԵՄ. Զամենացն զօրու խորտակեալ ջախէին. որք միանզամ ելին ընկում նոցա, ջախնցին մանր իրբեւ զփոչի. 156:
- == Եհար վաղերք զգլուխուն Երուանդաց . . . այսոյիսի նախամամբ վախնանեցաւ. Բ. 43:
- ՀԺՄ. Կարիսթ. 91: Եհար (ազ. էղարկ) զգաղաթին (ազ. զթազն) Ազերանեղքի և յախեաց զաղաւարուն նորա:
- ԾԱԼՄԻԿ. Զամենիսն որք ընդ նուս. 149: զնամիկի բազմութիւն մարդկան. 137: ի ումիկի ժողովրդոց. 142: յամիկի ժողովոյն. 147, 149: հախորաք և ումիկի Հայոց. 29 և այլն:

= Բազմութիւն սամկին, թ. 60, 92 և է. Հատեղը
ճանապարհը սամկաց. գ. 56. զամիկ չինա-
կան. գ. 7. անթիւ նեղութիւնը սամկաց. գ.
68 (թղթ):

ԱԼԱՏԿԼՊԱՅԻՆ. Դիմեցին սաստկապէս ի վերաց նոցա.
26. կողմեալ դզօրոն սաստկապէս եւ յորոխաւ-
լով. 28, 33:

= Սաստկապէս հարեալ սաստկեցան դորքն Հե-
րովդի. թ. 27. յոյժ քաջախորս եւ սաստկապէս
լայնս. գ. 32. պատերազմեալ սաստկապէս. թ.
54. վարէր սաստկապէս. գ. 46 եւ այլն:

ԱԼՏԱԽՈՒՄՆ. Ի հոյն ամի սատակման Արդբայի. 155:
= Սատակումն նորին ի Տիգրանաց. թ. 17. սատա-
կումն Միկունեաց. թ. 84. Արիոս ի զարշելիս
ընկալաւ զատակումն. թ. 89. յաղազո սատակ-
ման ամբարշտին Մերուժանաց. գ. 37 և ն.

ԱԼԵՎՐԻՑՈՒՄ. Հանգերձ սինկդիսոսին. 106, 109:

= թ. 20, 33 (չորս անգամ):

ԱԿԻԶԲԱՆ. Ար ի սկզբանցն իւ պյոր աիրեցին ի վերաց
աշխարհի. 38. ար ի սկզբանց պահեաց զողոր-
մութիւն. 107, 151:

= Ար յակզբանցն մերոց ազգաց մինչեւ ցայծմուսս
միայն զտար. Ա. 3: Զամբարհուանութիւն ազ-
գիս մերոց յիսկզբանցն իւ պյոր. թ. 92:

ԱՏՐՈՒԿԻ. Ետուցիցին ... ծառացութիւն սորկի. 31.
մատենեաց զմեզ ի սորկուրիւն ծառացութեան.
4 եւն:

= Ետուցիցաւցանելով ի սորկաց կարդի պահել.
թ. 50. ծառաց եւ սորուկ արգարեւ որովայնի
լինելով. թ. 22:

ԱԼՈՅԻ. Բարկացեալ զօրավարին ի վերաց իշխանին
ձգէր զվազբն (առզ. վարզն) որ ի ձեռին նորա. 3:

= Հաս վազերը (առզ. վազերը) զզլուին Երուան-
դաց. թ. 46:

Ինչպէս Հ. Ա. վարդանեան, Բառաքենական
զիտոզութիւններ. Գ. Վեհենեա 1923, էջ 110—

112 ուզիզ եկառած է, բայն է վազր, ուսկից
կազմուած է վազրաւոր (Փ. Բիւզանդ., 100),
ի զկայուն Արեւելից, 127. Հրատ. ՅԵՐ-ՄԵՐաշեան)։
Միայն Պետք է և Մավաչու ունին բառաւ։
ԱԼՂՆԵՐԻՆԻՅ. Զվարենքուց խորհեալ զաւաճանութիւնն։

123։

== Զրուցոք վաղնիուց. Բ. 23. Վաղնիուց ազգակա-
նութիւն. Գ. 48. Վաղնիուց զահալ եւահազիր
առարից. Գ. 53. ի վաղնիուց ժիշշեւ ցըեզ. Գ. 19։
ԱԼՏԻՒՐՈՒՐԻ. Ցզէր զմին ահօրէն և վատրարազգի
որդի ազաբնոյ միոյ. 167։

== Իրր թէ քաջառումիկ ընդ վատրարազգոյ
բեակիւ. Բ. 60։

ՀՃՇՄ. և քաջազգի. Բ. 50։

ԱԼՄԻՆՈՒՐԻ. Գորին զիմ մի ժեծ . . . որ ունել վերնա-
գիր որոշմալ օրինակ զայս. Մարկիսանս ինք-
նուկալ . . . 41։

== Գոտանէ ժամանակ մի Հելլենացի զրով, յորոյ զի-
րոյ էր, ասէ, վերնագիր այսպիսի. Այս ժա-
մանակ . . . Ա. 9։

ՀՃՇՄ. Ալրինս, 1. «Քանեզի ոյս սիւն (ասպ.
այսու) ունելք զիրենացիրն այսպիս. Ես Ազաթան-
գեզաս»։

ԱԼՀՀ. Ալին զրոյ. ի բերանե զիմի. զիտփարիչ զիմի.
Էլանէր բաց զիմի. յոր առեալ ընկեցին զզոր-
ծունեայն չարին. 154։

== Հրամայեաց ընկենու ի վիս ժեծ և Ֆանիկ. Ա.
15. վիսն երկարս. Ա. 16. և ընկենու ի վիս
ժեծ Ֆանոյ. Ա. էջ 92։

ԱԼՄՈՒՐ. Համառածեալ նոյն վիրազն. 133։

== Ալրիբիր կործանեաց զահազին վիրազն. Գ. 9։

ԱԼՏԻՒՐՈՒՐԻ. Համօրէն զրոյոր երկիրս Հայոց արկա-
նէր ընդ անհանգուրծելի զաւաճանոցիւք. 135։

== Ամենայն ազիսին իւրաք առաքէ զեա իրրեւ
զվարանդի առ զորեակալու իւր որ ի Հայս. Բ.
81. եթէ վտարանդիս ոչ արտացես. Բ. 55։

ՓՈԽԱԼՆՈՒԹԻՒՆԻ. Եւ լեռն որդի նորա վոխանորդեալ
զաթոռ հօք իւրոյ. 155. յաճախ:

= Փոխանորդեալ զթագաւորութիւնն Դիոկղետիա-
նոս. Բ. 79. յաճախ:

ՓՈՂԱՅ. Իսկ զօրուն Հայոց ամբացուցեալ զփողոց
տանին. 24:

= Ընդարձակ փողոցիւք զկողմանս քաղաքին որո-
շելով. Ա. 16:

ՔԵՆ. Վասն ժիմին զոր ունիք առ Ամբատոյ. 131:

= Յիշատակ ժիմու զեախոյն իւրոյ զբէլոյ ունիք
ի ժաք. Ա. 13:

ՔԻՆԱԼԼՈՒՆԴԻԾ. Արգէս թէ ժիմախնդիր եղեալ ... վասն
մահուան հօքն իւրոյ. 19. իսկ Մրուան ... որա-
տերազմէր ընդ ազգին իւրում, որգէս թէ ժի-
մախնդիր եղեալ մահուանն վլիթի. 116. վասն
ժիմախնդիր լինելոյ կորստեան եզրորն. 121:

= Ի զրդել ... ի ժարա պատերազմի ընդ արկնոջն
Շամիրաժայ, ժիմախնդիր լինել մահուանն
Արայի. Ա. 15. ժիմախնդիր անցելոցն մարտից
կամքցաւ լինել Շապուհ. Գ. 25. զժիմախնդիր
լինել Առարովայ. Բ. 67:

ՕԺԱՆԴԱԿԻ. Զօպատեէք ... ունիին օժանդակ. 4:

= Տիղրան օժանդակ զկիւրոս ունելով. Ա. 30:
Կը զործածուի հիներուն քով առ հասարակ
օժանդակ կամ, լինիմ, զտանիմ:

Պիտի պահանջուէք, որ կից բառացու-
ցակիս տայի նաևւ համատեսիլ պատկեր մը
քերականական նմանութիւններու եւ ոճաղի-
տական հոմաձեւերու: Վերջեոյս համար օրի-
նակներ պիտի զտենն հետաքրքիրները հա-
մարարբառին մէջ: Քերականական նմանու-
թիւնները աւելի ուշադիր համեմատութեան
կը կարօտէին, ինչ որ զանց ըրի յընթացս

ուսումնասիրութեանս . համագրուած նմոյշ-
ներ կային աչքիս առջեւ , բայց զժուար էր
անոնց մէջ շօշափնել անհատականութեան
նկարագիրը , որովհետեւ կը ներկայացնէին
ձեւեր , որոնք հաւասարապէս նախորդ շրջա-
նին մատենագրութեան ալ սեպհականու-
թիւն են , միշտ հեռու Ե . զարէն : Յովհան-
նէս Օձնեցւոյ Դպրոցը առանց տարակուսի
ազգած է թէ միոյն եւ թէ միւսին վրայ , Եթէ
ուղղակի ոչ , բայց ապահովապէս զրական
արտադրութիւններու միջնորդութեամբ :
Ինդհանուր նմանութիւններու հրկու հեղինակնե-
րուս քերականական-ոճագիտական յատկա-
րանութիւններու մէջ կ'արտացոլայ յատկա-
պէս շարագասութեան եւ ոճին ընթացիկ հո-
սանքին մէջ . օրինակի համար Դեւոնդի ցու-
տոյն հզօրագունից ունի մեծ յաճախութեամբ
իւր նմանութիւնը կորենացւոյ քով : Ուր
ակներախ է ոճի տարրերութիւնը , զգալի
մասնաւորապէս Դեւոնդի պարզութեան եւ
կորենացւոյ խրթնարանութեան մէջ , հոն
պէտք է նկատի առնել , որ Դեւոնդ յօրինած
է իւր Պատմութիւնը երիտասարդական հա-
սակին , անմիջապէս Ազաթանգեղոսի եւ Սե-
րբոսի ազգեցութեան տակ . զրած է ժամա-
նակակից դէպքերու նկարագրութիւնը , այն-
պէս ինչպէս լսած եւ նկատած է , առանց
բանագրօսութեան , առանց հնարագիտութիւն-
ի զործ զնելու . եւ ունէր աչքի առաջ հա-
սակակից եւ թերեւս աւելի երիտասարդ

անկնդիր մը՝ Շապուհ Բագրատունի, որուն
զժուարձնկալ պիտի ըլլար ամէն խրթնախօ-
սութիւն եւ պերճարանութիւն։ Ասոր Հակա-
ռակ ծերունին Մովսէս պարտաւորուած էր
զրի տանել անդիր ժամանակներու անդոյ
պատմութիւնները, և այն զգերազելն միայն
խռկալով, ոչինչ ժաքրագունից պարապեալ
բանից» (Ա. 1)։ Պէտք էր առ այդ Հետրա-
պիւտ միտք. ուր Համասրը կը տկարանար,
Հոն խօսքը պիտի հարտարամտէր։ Արտաքին
համեմանքով բովանդակութեան անհամու-
թիւնն սքողել, ձայնի ելեւէ ֆեռով ոյժ տալ
տկար փաստերուն՝ այդ արուեստն է պեր-
ճարանեերուն։ Եւ Մովսէս ինքնին կը խռո-
սովանի իւր Հետազնդութիւնը այս Հետրք-
ներուն երբ կը զրէ Երբորդ զրոց սկիզբը
(ուր ունէր այդ եւս զբաւոր ազգիւր իւր
առաջ, և նման Հակառական Հետրագիտու-
թեանց պէտքը չէր զզար այլ եւս). Ոլէա որ
ինչ առ մերով ժամանակաւ եղեալ կամ
զոյզն ինչ Հետի զրուցեցից քեզ անսխատ,
Երբորդ տանելով զիրս, . . . հայուրակաց խօ-
սիւմ անցանելով ընդ պատմութիւնս, որպէս
զի մի ոք երեւսցի և պերճարանորիւն
զրաւեալ առ փափազն, այլ նշմարտութեան
բանից մերոց կարօւեալ՝ առէայ առէայ և
անյազ առնեցն զրնթերցունն պատմու-
թեանց մերոց Հոյրենեաց» (Պ. 1)։ Եւ
սուուզիւ ալ Երբորդ զիրքը շարագրուած է
«Հայուրակաց խօսիւք», պարզ, զիւրընկալ

ոճով, մինչ առաջին երկու գրքերու մէջ ընթերցողին ուշն ու զուրուշը զրաւուած է «իպերձաբանութիւն» հեղինակին, խրթին, յաւնաբան ասութիւններու «անմաքրագոյն բանից» ցանցին մէջ։ Առանց տարակուսի եթէ «դոյզն ինչ հեռիշ ժամանակներու պատմութիւնն «հասարակաց խօսիւք» յօրինել ու շադիր եղած է Մովսէս հասկանալի ըլլալու համար, յաւսալի էր որ Ղեւոնդ երր «որ ինչ առ մերով ժամանակաւ եղեալ» պիտի պատմէր, աւելի՛ շափով «մաքրագոյն» եւ «հասարակաց խօսիւք» գրէր իւր Պատմագրութիւնը։ Այսպէս այլ եղած է գործնականը։

3. Նոյնուրիւն մտքերու արտայայտութեան : — Դեւոնդ եւ Մովսէս այս տեղ մէկ զգածում , մէկ պատկերառում գէպքերու եւ մէկ արտայայտութեան եղանակ ունին հոյնաձեւ կամ հոմանիշ բառերով .

Quintus.

Uniqueness:

148(4). Լաւ համարից
ցան զման անձաւեց քամի
տևասին զկարութան աւ-
խառնեցիս և զանազանութե-
թիւն է կեղեցեաց Քրիս-
տուսի . . . առելով. Քարտու-
թեամբ մեղոնի ի վկրոյ
ու յօւար հ ի ո ժ է ը է ը է ո
ի զ է ը ո յ ո զ զ ի ո ժ է ը
ժ ի տիսկեն ու չ ը ժ է ը
կոխան ոսից լ է ո լ
ո դ ո ժ ո լ ի ց ո ը ո ն ց
ո ո ը ո ը ո ը ո ն ո ժ է ը :

Ա. 13. Սար (Աբովյան) . . .
լաւ համարեց զինամինին
ի վկայ Հ ա յ թ ե ս կ ս տ ե ս
հ ե ա յ գ ն ք ա մ ի թ է սի-
սամին դ ո ր դ ի ս օ ա ո-
ր ս ծ ե ա յ կ ս կ ս տ ե ս
դ ա ս կ մ ի ս կ ս տ ե ս
հ ե ա յ գ ն է ս հ ա բ ա պ ա մ ի ց
ա ր ե ա ն ե ն ր ա ս տ ի ր է ս-
ր ա ն ց օ ս ո ր ա ց :

13. Հանգերձէր (Բէռ-
դորսա) դորդին իւր
զվարդ, երթաւլ ընդ իւ-
խանին Ամբատաց. և.
առյու հրաման՝ նենդու-
թիւն առնել սիրելքացն
եւ միւրանել ընդ թշնա-
ժեացն... Եւ մատուցեալ
որդւոյն Բէռդորսաի խըն-
դրէր (ի զօրավարէն Յու-
նաց) զինքն կարգել պա-
հապան նաւակամբացն.
և. Խորա հրամայեալ նմա-
պսինել զինքն զոմայն: Եւ
իրրեւ բախին ընդ միւր-
անս պատերազմաւ. (զօրքն
Տաճկաց և. Յունաց) ...
զարձեալ զօրացեալ զօրքն
Տաճկաց. Փախստական
արարին զգունդն Յունաց:
... Իրրեւ ետիս որդին
Բէռդորսաի զյազթու-
թիւնն իսմայէլի՝ զօրա-
ցեալ անցանէր յայնելոյս
զեացյն (Եփրատաց), և.
հատեալ կորեաց զիարա
կամբին, զի մի ապրես-
ցին փախստեացյն: Եւ
նոցու ի մէջ արարէալ
զզօրսն Յունաց՝ զոմանս
զեատազէժս առնէին, և.
ոժանք զէրծան փախստ-
եամբ յաշխարհն Յու-
նաց:

25. ... Քանօղի Էլին ա-
ռարք ցրանշունչ առու-

9. 13. Եւ յորժում զիս
(զմուլիտնոս) ընդզէմ
Պարսից իրաւունքն զինե-
ցին, և. անցեալ ընդ կի-
լիկոյ հասանէր ի Միջա-
դեստ. և. զօրացն Պար-
սից կողմանպահաց հա-
տեալ զչուանն նաւակա-
մբին Եփրատու, զգու-
շանցյն անցիցն: Խոկ Տի-
րան մէր թազաւոր (որ-
կապեալն էր սիրով ընդ
Շապհաց) իջեալ ընդառաջ
Յուլիանոսի, զիմէ ի
վրայ Պարսից զօրացն, և.
հալածականն առնէն. և.
հարեալ սպասաւորու-
թիւն՝ անցուցանէ զամ-
բարիչոն Յուլիանոս հան-
գերձ բազմութեամբ այ-
րեւձիոյն, և. մէծարի ի
նմանէ յոյժ և.

Բ. 39. Քանօղի Էլ Հե-
ռոցեալ զետն Երասխ, և.

Խամանեաց եւ հւա սուս-
տել սոստկոցեալ դասնա-
շունչ օդոյն... անկան ի
գետե Երասոն, քանզի պա-
դացեալ էր ի խառութենէ
օդոյն :

Մ. Ասրենացի կը զբէ . Պ. Տ. «Քանզի ի
ժամանեակին յայնմիկ Արէս ուղեկցեալ արե-
զական եւ օդի ջերմայինի պղպարեալք ժան-
դահուսութեամբ վէջին...» : Առանց տարա-
կուսի բառախաղով մը ուզած է Հաս խառի
Մովսէս . այս ինքն «պատերազմը» (Արէս =
Ասրաւ) ամսու ժամանակ տեղի ունենալով»
ջերմութեան տակ դիտելուրը ապականեցաւ
եւ ժանդահուսութիւն մը տարածուեցաւ օդի
մէջ : Այսպէս յայն դաստկանելուու նմանու-
ցութեամբ ներկայացուցած է ամառուսն
ջերմութիւնը նաև Կեւոն (Էջ 161) . Կոչէ
զհանատ իշխանն... յաւուրս տապախանն
ծագման Հեփեստեայ երազաքարան . եւ
հարկանէ զրանեակ իւր ի գաշտին որ կոչէր
Քերան , ի դժենդակ եւ յանհանդուրժելի ջեր-
մութեան խորշակին : Եւ զրանդակ առուրս
ամառայնոյ անցուցանէր ի Հնոցաձեւ ապա-
ստմին զաշտի : Արում ոչ կտրացեալ Հան-
դուրժել նախարարացն Հայոց՝ վախճանէին
ի տապախանն օդոյն . որ վատենդեալ բառ-
նայր ի կենաց աշխարհին ... :

4. Նոյնուրին գաղափարակցուրեան :
Մովսէս ժողովրդական առանցութիւնները եւ

կամ սեպհանկան մաքի յղացումները պատմական հանդերձանքով բեմադրելու համար սովոր է շատ անգամ իրեն կազմակար ընտրել պատմական դէպքեր : Իր հարստար գրչին տակ կ'այլափոխութին դէպքերու արտաքին երեւոյթներն միայն, շարժագծերը կը մնան անփոփոխ : Արանց զբաց սպաս տարածելով իւրագործ նորահիւս հանդերձանքը, կը ներկայացնէ ամրագին բարեկասիլ կերպարանքի մը մէջ, Հոսովին ու գունովը անհնման : Բայց որովհետեւ նման փորձերու մէջ յահանի կարուած ձեւուած հանդերձները կամ երկար կ'ըլլան եւ կամ կարճ, մտագիր աչք մը զիւրու կրնաց վեր հանել ովանուհանքի տակ ծպտած իրանը :

Մովսէս ինչպէս Հին դրաւոր յիշատակարանները շահագործած է իւր երեւոկայութեան ազգաւութիւններ բարեքելու համար, նոյնպէս կրած է Հզօր ազգեցութիւն ժամանակակից դէպքերէն, որոնցմայ այնքան յի էր այն դարը, Երբ նա կը շարագրէր իւր պատմութիւնը : Դեւնեղ դրի առած էր զանոնք իւր երիտասարդութեան օրերուն : Յետագայ Համեմատութիւնները զեզեցիկ նմոյշներ են, թէ ինչպէս Մովսէս իւր մտածումներու եւ յղացումներու մէջ կը սոսինոց տապաւորութիւններ պատմական դէպքերէն, եւ յատկապէս Դեւնեղի Պատմազրքին մէջ բեմադրուած պատկերներէն : Դէպքերը կը կրկնուին պարզապէս ուրիշ հանդերձներու

ԺԷՂ, այս անդամ ներկայացուած երեւակայականին թատերաբեմի վրայ :

Վեռնիդ.

40—42. Ծես նորա (Վահագար) փախանորդէ զիշխանութիւնն Մուլէյժման ... առ յերկրորդ ամի իշխանութեան իւրոց գուշակ մաքարձ է ը զ ո ր ա ր ա զ ո ւ մ ա եւ ասացր ի ձեռս զօրպազարին Մոլիճաց հւ. առ ա ք է ը ի դրուն կ ա ս պ ի ց : Արոց եկեալ եւ ժարու եղեալ ընդ զօրս շոնաց որ ի Դարբանդ քազարի . հարին զեսա եւ հայածեցին . . . եւ ժիշչակն քանդէին զպարիսոց ամրոցին՝ զտին զէ մի մեծ ի հիմունա նորա, որ ունէր վերեաւ զիր զբուժածեալ որինակ զայս . . . եւ բնըն Մոլիճ տակալ զ ր ա զ մ ո ւ թ ի ւ ն զ ո ր ա զ ն ա ն ա զ ա զ ի ց : Արոց եկեալ եւ ժարու եղեալ ընդ զօրս շոնաց որ ի Դարբանդ քազարի . հարին զեսա եւ հայածեցին . . . եւ ժիշչակն քանդէին զպարիսոց ամրոցին՝ զտին զէ մի մեծ ի հիմունա նորա, որ ունէր վերեաւ զիր զբուժածեալ որինակ զայս . . . եւ բնըն Մոլիճ տակալ զ ր ա զ մ ո ւ թ ի ւ ն զ ո ր ա զ ն ա ն ա զ ա զ ի ց :

ապակ սփռեալ յաշխարհն Հոնաց . եւ երթեալ բնակէր մէրք առ Թարգու քազարի Հոնաց : Իսկ բնակիչն աշխարհին իրրեւ տեսին զէէնն, որ զարթուցեալ հաստեէր ի վերոց նոցա, զազգազակի ազգ առէին արքային իսպանց, որ անուանեալ կոչէր Աաքան : Իսկ

⁴ Հմման. Դեւնիդ 16. Եւ ի չորրորդում ամին (685) աիրեցին ի վերոց աշխարհին Հոնաց հիւսիսային ազգն, որ ասին իսպանք . . . : Տես եւ էլ 17:

նորա առեալ ընդ իւր զրագմութիւն զօրացն՝ և զամենացն յ ա զ թ ա ն զ ա մ հ ո կ ա յ ա զ ա ն ա ի ւ ը . . . (Մալիմ) ընդ լեառն կովկաս . . . ճանապարհ աբարեալ զերծանէր մազապուր ի ճեսաց թշնամիացն :

Qbunqir.

Unsukku.

34—39. Զայնու ժաման
նակատ զարձեալ զբութէք
սիրու զօրովարին Մահ-
մեսի ի զբաց աշխարհին
ձենաց . Եւ խնդրէր յիշ-
խանէն Խամայէլի զօր բա-
զում , Եւ խաստանայը
Նմա՞ ածել զարքայն
ձենաց ի հեռազանգութիւն
ծառացութեան : Խակ նորա
զումարեալ զօր բազում
էւ առաջ ի ձեռն նորա
իրրեւ արս Մի՛ : Եւ խո-
զացեալ Մահմետ ի կող-
մանցն Դամասկիոյ բազ-
մութեամբ զօրացն ի կող-
մանս արքեւիլից՝ . . . Կր-
թեալ Հատանէր ի մասն
ինչ ձենաց աշխարհին Էւ
բանակէր առ եզր դեսոյն
հզօրապաւնի , որ Բօսիան
կուչի : Գրէ Հրովարտակ
ուս արքայն ձենաց .
Բնդէր , առէ , զու միացն
բնդվակալ ոչ մատանս բնդ
Հնապանգութիւններ իշխառ-
նին Ժըրու . . .

(Ճենքակուր պատմա-
իստիք առնէ) շաբ

52. 50. զայտու ժաման
նակատ միաբանեալ Արքանք
յեռնականութն ամենացնիւ,
յինքաննս արկանելով եւ
դիէս վրաց աշխարհին
մեծաւ ամբոխիւ ապարա-
ծեալ ընդ աշխարհա մեր ։
Ժողովի և Արքաաչէա
զիւրոց գօրացն բազմու-
թիւն, և լինի զատե-
րազմ ի մէջ Երկոցանց
ազգացն քաջաց և աղեղ-
նուրոց : Անկատ ինչ
աեզի ասց ազգն Ալանաց-
եւ զնացեալ անցանէ ընդ
պետն մէծ կուր, և բա-
նակի առ եզերը գեացն
ի Հիւսիսոց. և Հասեալ
Արքաաչէա բանակի ի Հա-
րացոց, և զետն ընդ մէջ
նոցա :

Բայց քանզի զորդի
Ալմանց արքային ձերբա-
կալ արքարեալ զօրացն
Հայոց ածեն առ Ար-
տաշէս՝ զիսազազութիւն
խնդրէր արքայն Ալմանց,
առաջ Արտաշէսի զինչ եւ-
խնդրէս առէ. եւ երազ-

շամեկութիւն քո ի համբաւ
զեզեցիկ կուսից թժոց
խիզրս արկեալ Հարկեցոյց
զքեզ զեմէ զահեծ քո (ի
վասնեղ) . . . բայց թէ ըն-
ծայ յինչն խնդրեցէս
բայ որինի թագաւորաց
առց քեզ և յարուցեալ
երթիցես խազազութեամբ
ի տեղի քո :

Իսկ Մահմետի դար-
ձեալ յզեալ առ ձենքա-
կաւը . Տուր ինձ, առէ,
ազգիուն լի, եւ զեացից
ի քէն բազազութեամբ,
ուուս թէ ոչ պատերազ-
մաւ. Ելից ընդդէմ քո : Եւ
յահեին կալու արքոցն
նենաց (զիբս) պատզու-
մին յզեց. Եւ առաքեաց
առ Մահմետ և առէ.
Մնաս այդրէն ի բանակի
քում, մինչեւ կուսարե-
ցից զիսկըբաւածու քո :
(ճենաց թազաւորը խո-
րամանելութեամբ փոխա-
նակ ազգիկերու կը զինէ
40(40) այր և կը ուահէ
զարահանկալ) . . . Եւ հ-
կեալ յեզր զեացն բա-
նակէին ընդդէմ նացաւ:
. . . Եւ առաքէր առ Մահ-
մետ զարագարն. Արի,
առէ, զոր Հայցեցերն
յինչն զայս լի ազգիկս
յամենացն ի խանութեան

մահա և դաշինս առէր
հասաւուի մշտելեհա-
ւորս, որովէ զի ժի՞ եւս
մանկունք Այսինց առ-
պատակու Հինից ելցէն
յաշխորս Հայոց :

Եւ ի յանուլ յանձն
Արտաշիսի առ ի տար
զարտանին՝ զոյ քոյր
պատաւոյն յափն զեացն
ի զարաւանց մի մեծ,
Եւ ի մեծ թարզմանաց
ձայնէ ի բանակն Արտա-
շիսի. Քեզ տում, այր
քաջ Արտաշէս, որ յար-
թեցիր քաջ ազգին Արտ-
հաց, և կ հումենաց բա-
նից աշազեցոյ զամերս
Արտաշաց՝ առէ զպատա-
նիզ . . .

Եւ յուեւլ Արտաշիսի
զայսպիսի իմաստութեան
բանս զեաց յեզր զեացն.
Եւ առեալ զեզարն զեզ-
ցիկ, Եւ յուեւլ ի նմանէ
բանս իմաստութեան՝
ցանկացաւ. կուսին: Եւ
կոչեցեալ զզայեակն իւր
զիմքաս, յայտնէ նմա-
զկամս սրտի իւրաց, առ-
նույլ զօրիորդն Արտաշաց ի
կեսթիւն իւր. Եւ զա-

իմում ընտրեցի պա- շինս եւ ուխտա հաստա-
տուառուաց քոց : Արդ ա- տել ընդ ազգի քաջացն,
ռեալ զգաւառաւուրա քո եւ զգաւառանին արձակել ի
զօրուց ըստ թուոյ ազգ- իսադապութիւն :
կանցա իմոց՝ անց յայս
կոյս զետայս, եւ առց
զաղջկունու իմ ըստ թուոյ
վիճակաւ ում եւ հասցէ .
զուցէ մարտ պատերազմի
լինեցի ի մէջ զօրաց քոց :

Եւ ես տանել նուռ
յայնկոյս զետայն, զի մի-
անգամայն անցցեն առ
նու: Իսկ նոցա անխոր-
չուրդ մառք ընտրեալ
զգաւառական զօրացն՝
անցին յայնկոյս զետայն
իրրեւ արք երեսուն հա-
զար: Եւ իրրեւ զախճա-
նեցին զանցանելն՝ հրա-
մայէր արքայն ձենաց
յարձակել ի վերաց զօրուն
իսմայելի: . . . եւ ի մէջ
աւեալ կոստորեցին ի սուր
սուսերի, մինչեւ ոչ մնաց
ի նոցանեն ասպրեալ եւ
փախառական: . . . Եւ այս-
պէս կորազլուի ամօթով
զարձեալ յարքայէն ձե-
նաց՝ զնացին յերեիր
բնակութեան իւրեանց :

⁵ Ալանաց թագաւորի այս բացազանչութիւնը
առեղծուածային է. ևս կ'ուզեմ հոս ակնարկուած անա-
նել Մահմետի 30.000 քաջարի զինուորներու կո-
րուստը ի զին ձենաց թագաւորի քաջազգի օրիորդ-
ներու:

Եւ ոչ եւս յատկը ելանել
ի պատերազմ ի վերայ
աշխարհին ձենաց :

113—114. Զօր բազում
գումարէր Մրուան որպէս
Մահմէտի եւ առնոցը բեզ
իւր զիշխանն Աշոտ Հան-
զեր նախարարոք եւ նո-
ցին հեծելովը, եւ ժիա-
րանեալ առաջադէին
յաշխարհն Հանաց (= Կաս-
թից) : Եւ Ժարտուցեալ ընդ
բաղադրին՝ Հարին զգօրս
բազարին եւ առին զբա-
զարքն . . Իսկ զայլ բազմու-
թին եւ զաւարն առեալ
զացն Բամոյէի Հանզեր է-
լիխանան Աշոտով զա-
նոցը Մրուանն ի կազմանցն
Հանաց մեծաւ յաղթու-
թեամբ եւ բազում աւա-
րու : Եւ իրրեւ Հառանէր
ի շահասատանն Պարտաւ՝
որոշէր ի զերելոցն եւ
յաւարէն Հեղեակն եւ ա-
ռաքէր ի Հանանին իրեանց
Հեղմոց . եւ զգացուցանիր
նման զիրո յաղթութեանն :
· · · Իսկ Մրուանն զննու-
ցեալ աւարն Հանզեր զ-
բացն իւրոց . ապր մասն
Աշոտոյ, եւ այլոց պա-
տուաւոր նախարարոցն
ծառոցն եւ ազարինաց :

Բ. 52. Մերսաւ . . . յետ
այնշափ արութեանց՝ ոզ-
նական եղբարին Սաթիե-
կան յաշխարհն Ալանաց
Հանզեր զօրու երթոց
հրամանաւ . Արտաշիսի :
Քանզի մեռաւ Հայր Սա-
թինկան, եւ այլ ուն-
բանոցեալ թագաւորեաց
աշխարհին Ալանաց, եւ
Հալածէր զեղբարյն Սա-
թինկան . զօր վանեալ
Հերքէ Մերսաւ, եւ տիբա-
ցուցանէ ի վերայ ազգին
զեղբարյն Սաթինկան, եւ
զերկիր Հակոբակորդացն
աւերէ . զամենացն Ժիա-
րանեալ ամէէ զերի սաս-
տիկ յիլբառաշառ :

Բ. 53. Եւ ոչ կամեցան
Հետզանդել նման (Արտա-
շիսի Պարսից արքայի)
ընակիէ լերինն որ աւե-
տինեալ կոչի յիւրեանց յի-
զուն Պատիժահար զո-
ւու, որ է Գեղմանց յի-
տոնն, եւ ծովեղերայր,
եւ այսր եւս քան զնոսաւ.
Նուն կասրից Երկիրն
յայն սակա ապատամբին
ի մերոյ արքայէն : Վասն
որոյ տուաքէ ի վերայ նո-
ցաւ Արտաշէս զլլմբար :

ամենայն գօրօքն Հայոց :
 ... իսկ Սմբատաց եր-
 թեալ Հնագանդէ զամե-
 նասեան . բայց զերկիցն
 կասրից աւերեալ՝ առա-
 ւել քան զԱրտազեան զե-
 րի ածէ ի Հայու . . . վասն
 որոյ արժանի ըստ վաս-
 տակացն ողարդեւէ նմա
 Արտաշէս զմասն արքունի
 . . . եւ զաւարն ամենայն
 նմա թողու : . . .

5. Աշխարհագրական եւ ազգագրական
ծանօթուրի նոյնուրիւն :

ա. Մովսէս իւր «Հայոց ոպատմութեան»
 մէջ կ'ակնարկէ յաճախ թէ իրեն լաւ ծանօթ
 է Գողթն զաւառը, գտնուած է այն տեղ եւ
 լսած ժողովրդեան բերնէն հին զրոյցներ եւ
 երգեր (Ա. 30. Բ. 49, 61 ևն) : Տեսանք
 արդէն վերը (էջ 9—10), թէ նաեւ Դեւոնդ
 այն կողմերը գտնուած կ'երեւայ : Երկու
 պատմագիրներուս ծանօթութիւնը զաւառիս
 տեղագրութեան երեւան կու զոյ յատկապէս
 հետեւեալ հատուածին մէջ, ուր կարծես
 մէկ է աչքը, որ կը նկատէ շրջակայքը, եւ
 մէկ է զրիչը, որ կը նկարագրէ զրեթէ
 նոյնածեւ բառերով :

Ղեւոնդ .

Մովսէս .

7. Եւ առնուին (Իս- Ա. 30. Իսկ զԱրտաց . . .
 մայելացիք) ի զերութիւն եւ զրազումս . . . աղ-
 զաւանս Մարաց եւ զզա- ջկունս Հանդ երձ ոդատա-

ւառն Գողրն և զիսս-
տակերտն Նախօգաւանու-
եւ զրադումս յարանց ընդ
սուր անցուցանէին և ւ.
զայլս զերի վարեալ կա-
համբք և մանկանու ան-
ցուցանէին ընդ զետու-
նրասխ ընդ հուն Զու-
դայու :

18. Գունդ մի առա-
սակութեամբ ... յար-
ձակեալ ի զերոց աշխար-
հիս Հայոց ... զործէին
զանօրէնութիւն յաւանս
Մարաց ի երամ, ի Զու-
դայ իւ ի Խոչակունիս ...

նեկօք և բազմութեամբ
զերեացն ... բնակեցու-
ցանէ յարեւելեաց ուսոց
մէծի լերինն մինչեւ ի
սահմանս Գողրան, որ
են Տամբաս, Ասկեռզայ,
Դաժդոյնք և որ այլք
առ եղերը զետոյն դաս-
տակերտ, յորոց մինն
էր Վերանջունիք, մինչեւ
հանդէոյ ամբոցին Նախօ-
սաւանու. և զերիս ա-
ւանոնի զերամ իւ զջու-
դայ իւ զերշակունիս.
իսկ ի միւս կողմանէ զե-
տոյն զբոլոր զաշտն. ո-
րոց գլուխն Աժդանական,
մինչեւ ցնոյն ինքն ա-
մուրն Նախնաւանու : ...
Իսկ ոգոշտօնեացս առց
Անուշաց ի նոյն Մարաց,
որ առ սասամբ լերինն
բնակեցան :

Թէ՛ Ղեւոնդ և թէ՛ Մովսէս ցոյց կու-
տան հոս անձնական ծանօթութիւն յիշուած-
վայրերուն, կը հազորզնն առաւել կամ նուազ
տեղեկութիւններ քազաքներու և զետի հո-
սանքի մասին : Առաւելութիւնն և նուազու-
թիւնը վկաներն են Երկու հեղինակներու ան-
կախութեանը, բացատրութիւններու միա-
ձեւութիւնը կ'ազաղակէ ժամանակակցու-
թիւնն և նոյնութիւնը Երկու պատմազիքնե-
րուն :

թ. Կը զրէ Մովսէս Բ. 47. «Պատմի սորա
ի նոյն աւուրս սերեալ ազգ զորդիսն Տուրայ,
պատանիս հինգ հանդերձ տառամբ, յանուն
հօրն իւրեանց Տրունիս» :

Տրունեաց ազգը, որ կ'իշխէր Գողթան
վանանդ զաւառակին, առաջին անգամ կը
յիշուի Պատմութեան մէջ Ղեւոնդէն, «եւ որք
ի տոհմէ Ամատունեացն եւ Տրունեաց»՝
(էջ 144), «իսկ ի տոհմէ նախարարացն
վախճանեցան արք չորք, որք էին ի նոցանէ
երեքն ի տոհմէ Տրունեաց եւ մինն յՈւրծայ
գեղջէ» (147) : Այս մասին խօսք եղաւ ար-
դէն վերապոյն, էջ 10 :

գ. Խորենացի, Բ. 57, ծանօթ եւ մերձա-
ւոր կը ցուցնէ ինք զինք Ամատունեաց տոհ-
մին եւ կը սերեցնէ զանոնք ալ հրէական ծա-
դումէ, նկատելով անոնց մէջ Սամսոն ա-
նուան յաճախակի գործածութիւնը : Թէպէտ
եւ գաղթած են, կ'ըսէ, ասոնք «ի կողմանց
արեւելից Արեաց աշխարհին», այս ինքն Ահ-
մատանի կողմերէն, «բայց են սոքա ընու-
թեամբ հրեայ, ի Մանուեայ ումեմնէն, որոյ
որդի էր մեծահասակ եւ ուժեղ, Սամսոն
անուն կոչեցեալ, որպէս սովորութիւն է
Հրէից՝ ըստ յուսոյ զնախնեացն կոչել զա-
նուանս : Բայց է ճշմարիտ, որպէս եւ այժմ
իսկ է տեսանի ի զարմս Ամատունեաց,
քանզի անձեայք եւ բարեձեւք ըստ պատշաճի
վայել են ամենայն իրօք եւ ուժեղք» :

Ղեւոնդ իւր Պատմութեան մէջ, էջ 144,

146 առանձին կերպով կը լիչ Ամառունեաց
շահառտակոթիւնները 775ի սովորամբու-
թեան ժամանակ, որոնք Արծէլի քով կը¹
կուտին Վասարկ Բազրաստունոյն իրրեւ զի-
նակիցներ։ Եւ էջ 168 կը պատմէ զաղթա-
կաններու չուն, «որոց սուաֆնորդք Շակուն ի
տուհմէ Ամառունեաց եւ Համամ որդի նորա»։
Ինչպէս ուրիշ տեղ (Հմմտ. էջ 24) տեսակք,
Հաւահօրէն նաև Ղեւոնդ այս զաղթական-
ներու թուին մէջ էր. ուստի ի մերձուստ
ծանօթ տուհմին յատկութիւններուն։

Դ. Խորենացի մօտէն ծանօթ կ'երեւաց
Տայոց աշխարհին եւ մերձակոյ կողին։ «Եւ
այսպէս կատարեալ՝ կարգէ (Վաղարշակ)
զկողմանս Մատաքայ եւ զՊոնտացիս եւ
զԵղեցացիս. զաւնայ զհիւսիսեաւ առ ստո-
րոտովն Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց ի զիջին
եւ ի մատախոլուս տեղիս մայրեաց եւ ի լո-
ւուէտու. զեղեցիկ ինն կարգելով զերկիրն,
Հաւահօրելով զշեռնայինն եւ զջերմահուն ի
բարեխառն եւ ի զուզազեղեցիկ վայելչու-
թիւն իւրոյ թագաւորութեանն. ամառնային
ժամանակին հովանոցս պատրաստելով, յոր-
ժամ զհիւսիսեաւ երթիցէ։ Պոմս զերկուս
ուստիարական անտառախիսս Հանդերձ լե-
բամբքն կազմելով, եւ որոց տեղիս, եւ
զջերմութիւնն կողայ՝ ի մարտնոս այլեաց եւ
բուրաստանաց» (Բ. 6)։ Կը գրէ այլուր դար-
ձեալ. «Ի սորա (Արշակոյ), աւուրս ազմուկ
մեծ լեալ ի գոտիս մէծի լերինն կաւկասու-

յաշխարհին Բուլղարաց, և բազումք ի նոցանէ Հաստուածեալք Էկին յաշխարհս մեր, և բնակեցան ի ներքոյ Կողայ, յարգաւանիդահող եւ ի հացաւէտ տեղիս մինչեւ ի ժամանակս բազումք (Բ. 9): Այս կողմէն բուժանօթ է նաև Ղեւանդ:

Հայ Գաղղթականները Շապուհ Ամառատուոյ սոսաննորդութեամբ կ'անցնէք Կողի վրային դէպի յունական բաժին. Հոն «ի սահմանս Վրաց ի զաւառն Կող» արարիերը Հետամուս կ'րլլան զաղթականներուն, և կը ջանան արգելել Ճորտիսը անցնիլ: Բայց Հայ Պորքը կը խորտակէ թշնամւոյն ոյժը և զինքնանք անցանէին ընդ գետն Ակամսիս, որ ի կողմանս Տուցոց բղիւեալ՝ Երթայ զհիւմիոց արեւմտից, անցանելով ընդ Եղեր՝ մասնէ ի Պոնտոս: Յունաց կայսրը Կոստանդին կ'ընդունի սիրով Հայ զաղթականութիւնը և քրնակեցուցանէր ի քարտք եւ յարգաւանիդ երկրիչ (ի ներքոյ Կողայ) (Ղեւանդ, 168—169): Ղեւանդ այս զաղթականներութուին մէջ էր, ուստի ունեցաւ առիթ անձամբ ծանօթանալու երկրին արգաւանդահող և հացաւէտ տեղերուն:

Խ. Մ. Խորենացի զիտէ Վրաստանի Անրիս անուանակոչութիւնը. կը զրէ. «Եւ ի Վերիայն յեղր Երկրի յարեւմուսոյ: «Ի վերայ զերութեանն ի Վերիացոց ազգացն, զոր էած Նարսուկողոնոսոր» (Բ. 8, 11): 774ին մէծ ապստամբութեան նախօրեա-

կին Արտաւազգ Մամիկոնեան և իւրայինք «Երթեալ պատապարէին յաշխարհին Եղերացւոց» . և ստանայր անձամբ զիշխանութիւն անձին իւրոյ ի վերայ Եղերացւոց և ի վերայ Վեռիսայ (ապ. Վէռիոյ, Զեռ. Վեռիա), որ են Վիրք⁶ (Ղեւոնդ, 139) :

Պ. Խոր. Բ. 81 կը զրէ ձենաց մասին . «Արրոկ ոմն Ճենրակուր, որպէս ասի ի նոցալեզուն պատիւ քազաւորութեան . . . հրեշտակու առաքէլը (առ Արտաշր) խնդրել զնա (զՄամգոն) . և ի չլսելն Արտաշրի՝ պատերազմ ի վերայ նորա յօրինէ թագաւորն ձենաց . . . (յետ մահուան Արտաշրի Շապուհ) յղէ առ թագաւորն ձենաց՝ ասելով, թէ Մի թուեսցի քեզ դժուար զի ի ձեռս քո ոչ կարացի տալ զՄամգոն . . . ոյլ վասն անխռով զքեզ առնելոյ հալածեցի զնա յաշխարհէս իմմէ . . . որ հաւասար է նմա մահու . և արդմի լիցի պատերազմ ընդ իս և ընդ քեզ : Եւ զի քան զամենայն բնակեալս ի վերայ երեսաց երկրի խաղաղասէր ասեն զոլ զազգն Ճենաց՝ յանձն առնու առնել զիաշտութիւն, ուստի յայտ իսկ է, եթէ են արդարեն խաղաղասէր եւ կենսասէր ազգն Ճենաց» :

Ղեւոնդ (Էջ 37—40) կը պատմէ Մահմետի արշաւանքն ձենաց դէմ . և կը զրէ .

⁶ Հմմատ. Խոր. Աշխարհազրութիւն, 605. ՎԱՀԱՆԻԱ, այս ինքն Վիրք, յելից կալով Եղերայ առ Սարմատեաւ, առ Կովկասու մինչեւ ցԱղուանից սահման առ Կուր զետով:

«Խոստանայր նմա (ամիրառետին) ածել զարքայն ձենաց ի Հնազանդութիւն ծառայութեան: . . . Եւ երթեալ հասանէր ի ժաման ինչ ձենաց աշխարհին . . . զրէ հրովարտակ առ արքայն ձենաց. . . զու յուղ ապաստանեալ Հնազանդիս մեղ. մի արդեօք իբրեւ զաղջկունադ քո համարիս զմեղ, յորոց միջի փերեւեաեալ ճոխանաս . . . Բայց մի յանհոգս լեալ յապակեսցես զպատասխանի զրոյս. այլ արագ զարձուացես այսրէն: Իբրեւ ընթերցաւ զզիրն արքայն ձենաց, որ կոչէր Ճենրակուր . . . խորհէր թէ զի՞նչ տացէ բանիցն պատասխանի . . . (Եւ զրէր այսովէս). զիտասջիր զի աշխարհս մեր ոչ է մտեալ ընդ հարկաւ ուրուք. Եւ ոչ ես ի յանձին կալացց. բայց թէ ընծայ յինչն խնդրեացես՝ ըստ օրինի թագաւորաց տաց քեզ, Եւ յարուցեալ երրիցես խաղաղութեամբ ի տեղի քո: Իսկ Մահմետի դարձեալ յղեալ առ Ճենրակուր՝ տուր ինձ առէ աղջկունս լի՛, Եւ զնացից ի քէն խազաղութեամբ. առզա թէ ոչ՝ պատերազմաւ Ելից ընդզէմ քո: Եւ յանձին կալաւ արքայն ձենաց [զիրս] պատզամին յդելոյ . . .»:

Ղեւոնդի տողերուն մէջ գեղեցիկ կերպով կարկառուն ընծայուած է Ճենրակուրի «խաղաղամէր» բարքը, միանդամայն «կենսասէր» ապրելակերպը: Այն աղրիւրը, որ հաղորդած է Ղեւոնդին Ճենրակուր յորջործումը

Ճենաց թագաւորին⁷ և առ Համարակ այս
զբոյցը, կարող էր տեղեկացնեած ըլլալ
նաև մահրաժանութիւններ ճենաց բարքին
վրայ . ինչ որ Ղետոնդ առելորդ Համարած է
զրի առնել իւր Պատմութեան մէջ, նոյնը
Մովսէս գիտցած է շահագործել «Հայոց
Պատմութեան» Համար: Թէ՛ միոյն և թէ՛
միւսին մէջ ցայտուն է զազափարակցու-
թիւնը:

6. Դատողութիւններու և ըմբռնումնե-
րու նոյնութիւն:

Մ. Խորենացի Հայոց աերունոցը կը
րզնեցնէ յորպւոցն Յարհթայ՝ «Թիրառ
ժեանի զթորգում». Թորգում ծնանի զՀայկ»
(Էջ 19, 32, 42). ասկէ նաև կը Համարի Հայ
ժողովուրդը տուն Թորգումայ. Հայկ Հանու-
անէ զանուն յեռնազաշտին Հարք, այսինքն
թէ Հարք են աստին բնակեալք՝ ազգք ասնեն
Թորգումայ» (33): Անուշտ անելը Հայ Մով-
սէս աչքի սուած ազգային աւանդութիւն մը
(Հմման. Բուդ., Էջ 1, 2, 28, 155, 192, ապ.
Պատմ., Ազաթ. 16, 776, 796) և յատկապէս
Ժերակցուցած է Ասայեայ «Թորգումայ առանիք:

⁷ Հմման առ այս Hannès Sköld, L'origine des Mamiconiens d'après Moïse de Khorène, Revue des Etudes arméniennes VI (1925), p. 131—136, ուր Ճենակուր ահունը թբքական քան
չինական յորժորժանք կը Համարուի: Ղետոնդ յան
է զբոյցս Հաւանօրէն արարական ազրիւրէ, ու ին զի-
նուորներէն, որոնք մասնակցեան լու զարու կէ-
սին Կաֆկասի Հիւսիսային կողմերը ժզուած կոի-
ներուն:

Այս ըմբռնումը հաստատ արմատ զտած էր ի. գարուն . եւ Մոնղոլնը, որ իւր ամ-
բոխավար քարոզներով ազստամբռութեան կը
դրզէր ժողովուրդը՝ ի մէջ այլոց կը մար-
գարէանար անոնց հայկական թագաւորու-
թեան մօտալուտ վերադարձը . «Այժմ ընդ
հուլ զարձցի զաւագան թագաւորութեանն
միւսանգամ ի տուն Թորզումայ» (Ղեւ. 141) :
Նաև Ղեւոնդ կը պատմազրէր «վասն ժա-
մանակազրաց տանս թորզումայ» (170) :
Ուսկից կը տեսնուի թէ ժամանակին ըմբռո-
նումն էր Հայ ժողովուրդն նկատել տուն
թորզումայ, մինչ Սերբոսի համար չէ ունե-
ցած այն որ եւ իցէ իմաստ, ուստի եւ ոչ
անգամ մը գործածած է զայն իւր Պատմու-
թեան մէջ :

7. Ժամանակակից պարագաներու նոյ-
նուրիւն :

Խոր. Ա. իր (իդ), կարեւոր կոռուան մը
կ'ընծայէ մեղի, ծանօթանալու իւր ժամա-
նակի պայմաններուն . կը զրէ .

«Կարգ թագաւորաց մերոց եւ Համար
նոցունց որդի ի հօրէ առնլով : — Արդ այժմ
անցից ի թիւ մերոց արանց, մանաւանդ թէ
թագաւորաց, մինչեւ ցտէրութիւնն Պար-
թեաց : Քանզի ինձ այսոքիկ արք ի մերոց
թագաւորաց են սիրելիք . որդէս ընիկը եւ
իմոյ արեան առուք եւ հաւաստի հարազատք :
Եւ սիրելի էր ինձ՝ յայնծամ զալ փրկչին եւ
զիս զնել, եւ առ նոյօֆ յաշխարի զմուտն իմ

լինել, եւ նոցա տէրութեամբն խրախնձանալ, եւ յարդեաց ապրել վտանգից։ Այլ վաղ ուրեմն փախեալ ի մէնից պատահումնն այն, թէ արդեօֆ եւ վիճակ։ Բայց արդ եւ առ օտարաց քազաւորութեամբն կացեալ ընդ նոցայն զմերս ազգի ածից զկարգ քազաւորացն, զի մէրոյ աշխարհիս քնիկք պահեալուորք արք այնոքիկ, դորոց դանուանն ի ներքոյ դրոշմեսցուք»։

Խորենացի դիմէ թէ «վաղ ուրեմն» դազարած է Հայոց թագաւորներու յաջորդութիւնը, ինքը սյժմ, «արդ», «առ օտարաց թագաւորութեամբն կացեալ», «օտարացուրին բոհաւորներու իշխանութեան ներքեւ, Հարկագրուած է դրէլ իւր ազգին Հին թագաւորներու յաջորդութեան պատմութիւնը, ևնթարկուած «արդեաց վասնից», ժամանակակիցնց բազմազան հարստահարութեանց։ Նախնի թագաւորներու օրով Հայրենիքի բարօրութիւնը բարերաստիկ եւ երջանիկ կը տեսնէ, կեանքը կը կին տեսակից տով երանիկ երջանիկ։ Եւ կը վասի իր սրաբն մէջ Հայրենաստիրութիւնը, կ'ըդ ձայ անոնց օրով աշխարհ ևկած ըլլալ, ընդ նոցա տէրութեամբն խրախնձանալուց համար։ Անոնք զատար» չեն, այլ քընիկք եւ իմոյ արեան առուոք եւ հաւասարի հարազատք»։

Անկեղծ արտայայտութիւն Հայրենաստիր սրտի, անխարդախ ակնարկութիւն ժամանակի եւ պարագաներու։

Կորիւն մը պիտի չկարենար ստորագրել այս տողերուն տակ . եւ ոչ ուրիշ մը իր Երիցազոյն եւ կրտոերազոյն ընկերներէն : Թերեւս նաև Ղազար Փարագեցւոյ համար «վաղ ուրեմն փախած չէր այն պատահումը» եւ ոչ ալ ակնկալութիւնը թագաւորութեան վերահսկումանը⁸ :

Եթէ մտքով տեսնենք Մ. Խորենացւոյ զրչին տակ Ղեւոնդի սիրար , որ կը ներշնչէր զրչին տողել այդ տողերը , զարմանալի պիտի չերեւար մեղի արտայայտութեան եղանակը : Նա կորող էր համոզուած զրել թէ «վաղ ուրեմն փախեաւ ի մէնջ պատահումն այն , թէ արդեօք եւ զինակը , այս ինքն եթէ թագաւորութեան պատահումը փախաւ , երանի թէ նաև արդի չարաշուք վիհակը փախէր , այն զրկումին փոխարէն զոնէ այժմեան դառն հանգամանքներն ինայուէին մեղի : Աւելի քան 360 տարիներ անցած էին այն օրուան վրայ երբ դադրած էր Հայոց թագաւորութիւնը . եւ չկար յոյս անոր վերանորոգութիւն : Ժամանակի հանգամանքներն անուանելի էին , վտանգք ամէն կողմէն . օտարին լուծը ծանր ...

⁸ Նոյն ինքն Մովսէս , եթէ ուզած ըլլար կեղծէլ ինքը զինքը Սահակոյ եւ Մաշտոցի աշակերտ , — ինչպէս կ'ըմբանուի ու հասարակ — պիտի չզգար ինք զինքը դժբախու որ հայ թագաւորներու օրով չէ պատահած իր մուտքն յաշխարհ , որովհետեւ այս պատահումն ըմբռչինած ովիտի ըլլար նա դոնէ քանանուն վուամշապուհի օրով :

Մոնողոնը երբ կը քարոզէր «ահա մեր-
ձեալ է ժամանակ փրկութեան ձերոյ, զի
ոյժմ ընդ հուով դարձցի գաւաղան թաղաւո-
րութեանն միւսանգամ ի տուն թորդոմայ,
առնուլ ձեօք զվրէժ յազդէն իսմայէլի» . . .
կը համարէր Դեւոնդ թէ «մոլորութեան հոգ-
ւով շարժեալ մարզարէանայր սնոտիս եւ ըն-
դունայնո» . կը պատմէր «տեսիլս սուսո եւ
ըդանս ի սրտից օր ըստ օրէ» . եւ որոնք կը
հետեւին անոր քարոզներուն, անոնք «պա-
տրեալք» էին «ի կարծիս առն մոնողոնի» (141) եւ մոնողոնը «խարերայ եւ մոլեկան
այր» է : Բայց եւ այնպէս շատերը հաւատա-
ցին այն «տեսանողին» :

Աշոտ Բագրատունին է միայն որ յրհ-
չաց կը քերէ այդ ամէնը . եւ Դեւոնդ համա-
կարծիք է անոր : Զէին սխալած : Փորձը ցու-
ցուց թէ հայկական ոյժը անբաւական էր
«զդէմ ունել զօրութեան բազմագլուխ վիշա-
պին» (142—143) : Զախողեցաւ ազստամբու-
թիւնը :

Ուստի ինչպէս Դեւոնդ, նոյնպէս Մով-
սէս չունէին յոյս, թէ իրենց օրով պիտի զի-
րագառնայ այն բարերաստիկ պատահումն
թաղաւորութեան : Մովսէս տեսաւ Բագրա-
տունի տան բարզաւաճումը, բայց իր մար-
զարէական հոգին չկրցաւ դուշակել թէ զար-
մը յետոյ պիտի զար այն «պատահումը» :

ԲԱԴՐԱՏՈՒՆԻՆԻ ԵՒ ՄԱՄԻԿՈՒՆԵԱՆ ՏՈՒՆԵ-
ՐՈՒ ՄՐՑԱԿՑՈՒԹԻՒՆԻ:

8. Նոյնուրիմ միտումներու : Մովսէս
կը յայտնաբերէ իւր Պատմութեան ընթաց-
քին անչափ Համակրութիւն գէպի Բաղրա-
տունիները և անզուտագ Հակակրութիւն հան-
գէող Մամիկոնեաններու . նոյն զդացումնե-
րուն Հազորդակից է և Ղեւոնդ :

ԲԱԴՐԱՏՈՒՆԻՆԻՔ : Մովսէս զիտէ թէ Բա-
ղրատունի ազգն «է այժմ մէծ նախարարու-
թիւն ի մէջ աշխարհիս» Հայոց (Բ. 3) :
Բաղրատունիները սերած են «ի Հրէիցն»
և կած զօրաւոր և իմաստուն նահապետէ մը՝
Բաղրատատէն, Շամբատի որդիկն, որուն
Վաղարշակ տուած է «իշխանութիւն ազգաւ-
թագալիր լինել Արշակունիաց» (Բ. 3.
Հմմտ. և Բ. 33) : Բաղրատունիները Հաս-
տատուած են «ի Սպէր զաւարի, ի չին
Ամբատաւանի» (Բ. 37), մօռ ի Բայրերդ.
անոնք ծագմամք Արքահամու ցեղէն են,
Դաւիթ մարգարէին արիւնակից և աս-
տուածազաշտ . տուած են կրօնի Համար զո-
հեր (Բ. 24) . Եղած են Հաւատարիմ նե-
ցուկները Հայ թագաւորներու, զայտակները
արքայից (Բ. 37), տիրասէրներ (Բ. 43) :
Արտաշէս իւր զայեկին՝ Ամբատայ ծառայու-
թիւնը կը վարձատրէ տալով անոր «բայց
միայն յերկուց զնդացն և ի կարմիր կօշկէ ,
և աւելի քան զհայրենական զիւր թագակատ

առաջետութիւնն էւ զիշխանութիւնն արեւ-
մտեց զօրուն՝ հաւատոյ ի նու զամենացի
զօրս Հոյոց, և զրոյոր աշխարհիս զգործո-
կալս և զհամօքէն տունն արքունից (Բ. 47)։ Մժբառ քիչ յիսոյ կ'ընզունի Արտա-
չէակն նաև Հզման արքունի որ ի չէնս Գոզ-
թան և զմեզտու ակունանք (Բ. 53)։ Բայց
Մժբառ երկար շի զայելեր այս ամենահայտն
իշխանութիւնը իր վրայ կը ձգէ արքոյոր-
դույն Արտաւազզի նախանձը, որուն սոցիւ-
տեղի տալով Հզմանց զկողմամբ Ասորես-
տունի, իւրովք կամօք թազյով զիշխանու-
թիւն զօրացն Հոյոց։ Հոն Հրամանաւ Ար-
տաշեսի ընակէ ի Տմորիս, որ ոյժմ կոչի
Կորդրիք, ի յԱլկի նաևուցեալ զրազմութիւն
զերւոյն քանզի էր ի ծերութեան կին արա-
րեալ յԱսորեստունայց հուոյ յայն կողմանս,
զոր յոյժ սիրեաց, վասն ոյնորիկ և զեռին
կողմամբ քնակեցաւ։ Այնուհետեւ Հիշխա-
նութիւնն զօրացն ամենեցունք կ'անցնի Ար-
տաւազզի ձեռքը։ Բայց Արտաշէս իւր միւս
արքոյորդիներուն անիրաւած չըրբայու Հու-
մար նոր բաժանման կ'Էնթարկէ Հզիշխանու-
թիւնն զօրունք։ Արեւելեանը կը յանձնուի
Արտաւազզին, Արեւմտեանը՝ Տիրանին,
Հիւսիսայինը Զարեհին, իսկ Հարաւայինը կը
թողուի Մժբառ Բակրաստունոյն ձեռքը
(Բ. 53)։ Ասաբով Բ. ի օրով Բաղարատ ան-
ողեամ, որդին Մժբառոց կը կարդուի Հզօրա-
մար արեւմտեան զնորինց (Փ. 6)։ իսկ ա-

սոր որդին Ամրատ ասովեա Պատի օրով կը ներկայանայ արդէն սպարապետ (Գ. 37, 38). նոյն սպարապետութիւնը կը ժառանգէ Խոսրով Գ. ի օրով Սահակ ասովեա, որ էր «աներ Վազարչակայ Եղրօր Արշակայ» (Գ. 43, 44, 46, 51):

Մովսէս այս առղերու մէջ նկատած է Հայաստանի 790—806 շրջանի պատկերը. դոյզն փոփոխութեամբ կրնանք պատշաճեցնել զայն դարուն հանդամանքներուն, որոնց մէջ ապրած է Ղեւոնդ: Առաւել իրաւամբ կարող էր ըսել Ղեւոնդ թէ Բագրատունի տոհմը «այժմ մեծ նախարարութիւն է ի մէջ աշխարհիա»: Ի՞ր խոստովանութիւնը կը լսուի տողերուս մէջ. «Ինձ թուի, թէ որ այժմդ կոչին Բագրատունիք Բագարատ ⁹ Բագրա-

⁹ «Բագարատ մեծ իշխան առաջարարութեանը կը յիշուի առաջին անգամ Փ. Բիւզանդի քով (Գ. 7, Գ. 4). զիսէ նաև Աերիոս (Էջ 6, 9) «Բագարատ որդի Փառաւաւազց»: այնուհետեւ մինչեւ Բ. զար չի պատահիր Հայ պատմագիրներու քով: Ղեւոնդ պիտի Բագարատ Բագրատունի Հայր Աահակայ (750): Հւ. «Այզարապեան Բագարատ, որ 785ին մեռաւ ի Դարրանդ (Էջ 128 և 161). ուստի մինչեւ Բ. զար չառ դործած ական չէր: Բագարիա — Բագարատ սուսուզարանութիւնը Խորենացւոյ շատ մանկական է: Կառախուեան Ժամանակի Բարեկոնական յիշտառակարաններու մէջ կը պատահի Bagratum անուն մը (Հմմա. Albert T. Clay, Documents from the Temple Archives of Nippur, Էջ 84): Եթէ անպատճառ Երրայրական Ֆազումէ ուղենք Համարիլ անունս, շատ շատ ովիտի Համեմատուէր երբ. bkrh = Կով բառին Հետ, որով ամանք Աերեկա անունը ստուգարանել կ'ուզեն (H. Bauer, Was bedeutet Rebekka? ZDMG. 1913, Էջ 344):

զիս է, և Ասուղ՝ Աշուն ¹⁰, դոյնովէս
Վագարիս՝ Վարազ ¹¹, որովէս Շամբաս
Սմբատ ¹²: (Բ. 63):

Հայ բանակին սպարապետութիւնը կամ
«իշխանութիւնն զօրացն ամենեցուն» 760էն
Էտքը կը գտնուէր Բագրատունիներու ձեռքը:
786—820 շրջանին բովանդակ Հայաստանը կը
կառավարուէր Բագրատունիներէն. անոնք
խնամական կապերով զօդած էին իրենց նաեւ
միւս զլխաւոր նախարարութիւնները. այն-
ովէս որ ամենայն ինչ Բագրատունիներու ակ-
նարկութեամբ կը կառարուէր: Թ. գարու
սկիբորը Հիւսիսային կողման տէքը կը ներ-
կայանայ Աշուն Սմբատեան, Արեւելեան,
Արեւմտեան և Հարաւային կողմէրունը՝
Աշուն Սահակեանի որդիները՝ Դաւիթ, Բա-
գրատ և Սահակ (տէ՛ս այս մասին քիչ
յետոյ):

Նաեւ Ղեւոնդի աչքին «Երեւելի» ևն Բա-
գրատունիք եւ նախամեծար ի մէջ նախա-

¹⁰ Աշուն պատմութեան մէջ առաջին անգամ
երեւան կու զայ ՅՈՒԻն. «Պազ Բագրատունի, որդի
Աշունց առաջակից». ՍԵՐ. 56: Բագրատունիներուն սի-
րուած անունն եղած կ'երեւայ այս թուականէն ետքը,
յատկապէս Բ. և. յաջորդ գարերուն: Ասուղ թերեւա
արարական արտասանութեան արժագանդը նկատուի:

¹¹ Վարազ պահանջական ծագումէ է. Հայկական
չրջաններու մէջ կը գործածուի միայն իրքեւ վերա-
դիր. Վարազ-Տիրոց, որդի Սմբատայ Բագրատուն-
ոյ. Ե. զար (ՍԵՐ. յաճախ. Հմմա. և. Ղեւոնդ, 19):
Վարազ-Սահակ եւայլն:

¹² Սմբատ՝ Բագրատունի տան սովորական անուն
Հյանուած է ի. զարէն սկսեալ:

բարսոյն Հայոց» (16), «մոխ եւ պերճ յիշ-
խանութիւննեց» (16), «խոհական հանձարավ»
(142), «յամենայի զարտ երկրացինս զգաստ
եւ առաքինասէր եւ ազնուական քան զամե-
նանան և Ֆահօֆ երկիւղին Աստուծոյ, և
հոգաբարձու ամենայն բարեգործութեան,
փոյթ յուսումնասիրութեան, զարգարիչ և
շինող եկեղեցեաց» (16), խաղաղասէր, տի-
րասէր, հակառակ ամէն ապատամբական
ձեռնարկութիւններու (122—123, 142—143)։
անոնք «բոլոր աշխարհին պարծանքն» են,
և «զատկն պերճութեանց նախարարներու
զինին», «իւսուքն ազդիս Հայոց» (124)։ Բաւ-
զանդ կամ Փաւաստոս շնորհած այսքան
զրուաստիք ի պատիւ Մամիկոնեաններու։

ՄԱՄԻԿՈՆՆԵԱՆՆԵՐ։ Եթէ Բագրատունի-
ները այսովէ բարետոհմիկ, տիրասէր եւ աշ-
խարհաշէն կը ներկայանան, առնց հակա-
ռակ Մամիկոնեանները տիրանենդ և աշ-
խարհատեր են, բարեգործ և արթուրուշ։
անոնք իրենց հանապարհը պատմութեան մէջ՝
ազողած են արթուրով։ Արդէն իրենց բնիկ
երկրին՝ ձենաց աշխարհին մէջ զատահամ-
րուածած էին Մամիկոնեանները իրբեւ տի-
րանեղներ, բարեգործներ։ Մամկուն և
Բագրատ եղբայրները մեծ նախարարներ էին,
ձենաց թագաւորին զայեկորդիները։ Մամ-
կուն կը չարսխօսուի իւր եղբօրմէն ձենքա-
կուրի առջեւ իրբեւ տիրանենդ։ և Բա-
գրատորը կը հրամայէ մահուամբ բառնալ տի-

բագրուժը : Մա վտանգին վերահսկում՝ կ'առ-
ձագարէ վախսառեամբ ապրեցնել անձր . Ար-
տաշիր սասանեանի քայլ կը զտնէ ապառառն .
բայց ձենրակուր կը պահանջէ վախսառ-
կանը . երբ կը մերժուի խնդիրը՝ պատերազ-
մով կը սպառնայ : Արտաշը որդին Շազուհ-
նարկագրուած կը զգայ ինք զիհըը հիւրին
հանհագարէ ցոյց տալ, որպէս զի իջեցնէ
ձենրակուրի զայրայթը : Մամզուն այս ան-
զամ Հայուստան կ'ապառառնի, ուր կը զտնէ
Տրդատի հիւրասիրութիւնը : Ճիշտ այս մի-
ջոցին ընդգամն էր Հայոց թագաւորին զէմ
Սլկունեաց մեծ նախարարը և ամրացած
Ռզական բերդին մէջ կը զիմազրէր թագա-
ւորի կամքին : Տրդատ հրաման կ'արձակէ .
«Որ ոք ածցէ տո իս զնահապեան ազդին
Սլկունեաց՝ տաց նմա յաւթունական իշխա-
նութեամբ զգեօղս և զգառատակերտս և զա-
մանացն իշխանութիւն ազդին Սլկունեաց» :
Բազմահնարին Մամզուն կը մտերմանաց նեն-
զամառնիթեամբ Սլկունեաց նահապեամին հետ .
կը հրապուրէ որսի . կը սպանենէ . տիրանու-
յով բերդին որախողիսով կը կոսորէ բերդո-
կանենը . և այսպէս ի զին արեան կը ժա-
ռանցիք Տարօնը . այնուհետեւ իր տոհմը կը
կոչուի «Մամզունեան», որ են Մամբկունեան-
ները (Բ. 84) : Մ . Խորենացի այսպէս մեկ-
նարանած է Փաւառոսի և Սերիսոփ Հաղոր-
դած տեղեկութիւնները Մամբկունեաններու-
նութեամբ մասին, ցոյց տալու Համար ոք

անոնց մուտքը Տարօնի մէջ կատարուած է տիրանենդութեամբ, ապօրէն ճանապարհով։ Այս բացատրութեամբ ողիտի արդարանար Բագրատունիներու տիրապետութիւնը Տարօնի վրայ, թ. դարու առաջին տասնեակին։ ողիտի չքմեղուէր Մեհրուժան Արծրունւոյ հիւրաղբժութիւնը, որով Վասպուրական ապաստան խնդրող Մամիկոնեան եղբայրները գաւուեցան և սպանուեցան. և Մամիկոնեան անժառանգ հողերը բռնազրաւուեցան Բագրատունիներէն թէ Տարօնի և թէ Բագրեւանդի մէջ։

Մ. Խորենացւոյ «Հայոց պատմութեան» մէջ Երկրորդ անդամ Երեւան կու զան Մամիկոնեանները յանձին Վարդանի, իրրեւ զործակից Տիրիթի՝ Գնելի սպանման գործին մէջ (Փ. 22—23). «Երդնոյր Վարդան և տոէր. Խմովք ականջօք լուսյ ի Գնելոյ, զի տոէր, թէ ոչ թողում հօրեղբօր իմում զիրէժ մահուան հօր իմոյ, որ վասն զորա եղեւ¹³։ Վարդանն է, որ որսի ժամանակ «ընդ խարս ինչ վրիպակաւ» կը սպաննէ զԳնէլ (Փ. 23)։ Բայց անպատուհաս չի մնար Վարդան. Երբ ապատամբած Արշակէն առ Շապուհ վախորստական կ'երթար Վարդան, իր եղբայրը Վասակ հետամուտ կ'ըլլայ իրեն և նետահար կը սպաննէ. սյսովէս Մամիկոնեան մը «ի-

¹³ Կը յիշեցնէ Գրիգոր Մամիկոնեանի վրէժ-խնդրութիւն՝ Աշոտէն՝ իր եղբօր Դաւթի սպանման համար (տե՛ս վարը)։

Հարազատ եղբօրէ իւրմէց կը դաւաճանուի :
Ղեւոնդ պիտի ըսէր . «արդարեւ չար ոեր-
մանցն չար արդիւնաւորութիւն» :

Հետաքրքրական է և այս միջադէպը .
Հայոց նախարարները Գաղաւուն կամսարա-
կան եւ ընկերք, որոնք Արշակ Բ.ի հետ կը
գտնուէին Յունական բաժինը, կ'որոշեն
Խոսրով Գ.ի ծառայութեան մէջ մտնել . Խոս-
րով յանձն կ'առնէ անյիշաշար ըլլալ ; Գա-
ղաւուն թագաւորին հաւանութիւնն կը յայտնէ
նախարարներուն, որոնք կ'անցնին անմիջա-
պէս Հայաստան . «Բայց Մամուէլի Մամի-
կոնենի յինքն ըմբոնեալ զբուղթն Խոսրովու-
ն զպատճեն թղթոյն նախարարացն՝ զա-
տուցեալ ի նոցանէ զնաց առ Կայորն Ար-
կադ¹⁴ : ... Իսկ Արկադեայ բարի արարեալ
նմա¹⁵, հրամայէ զհաւասար թղթոցն Հելլէն
զրով ի դիւտնի իւրում դնել, զի պահեսցին
յիշաստակք աղզաց ապստամբողաց, որ կայ
մինչեւ ցայսօր¹⁶» (Պ. 48) : Աւստի դարձեալ

¹⁴ Այս տողերը զբառութեան, ինչպէս ինձի
կ'երեւաց, Ղեւոնդի ազգեցութեան տակ . կը պատմէ
Ղեւոնդ, Աշոտ պատրիկ թէպէտ միարանեցաւ նախա-
րարներու հետ եւ ազստամբերով Արարներէն անցաւ
Յունաց կողմը, բայց յետոց զզջալով Հեռացաւ միու-
թենէն եւ ուղեց զազստամողի միւսանդամ միանալ
Արարներու հետ :

¹⁵ Այսպէս կը մէկնէ Մ. Խորենացի Մամիկո-
նեաններու մէկ միւզի տեղափոխութիւնը Բիւզանդա-
կան Հռովի վրայ : Այս դասթը պատահած է սակայն
ըստ ամենայն հաւանականութեան Զ. դարու երկրորդ
կէսին :

¹⁶ Նման միջադէպ մնալ կը ոգոտմէ Ղեւոնդ
Ամբուտ կիւրազազատի մասին . նայնոչ ու սա ապստամ-

դրժութիւն նախարարաց միութեան և
ժառնութիւն :

Մամիկոնեանները առաջին անգամ Ե.
դարու առաջին քառորդին կը ստանան դիրք
Հայոց պատմութեան մէջ, «ունել զհինգե-
րորդ զահ նախարարացն Հայոց, հրամա-
նու վասմայ և բարեխօսութեամբ Սահակ
Կաթողիկոսի, Երբ Համազառպ Մամիկոնեան
կը խնամանաց Պահաւունի տան առնելով
Սահակի դուստրը իրեն կին (Գ. 51) և այս-
պէս կը վայելէ Կաթողիկոսի պաշտպանու-
թիւնը. ուստի ոչ բառ արժանեաց կամ
իրաւանց, այլ միոյն ի շնորհս Կաթողիկո-
սին: Առքննացին, որ ամէն ջանք աւրած է
այսպէս անշացնելու Մամիկոնեաններու
զերը պատմութեան մէջ, այսքանն առ զիջած-
է ընել Մամիկոնեաններուն, որպէս զի Կար-
միր Վարդանի սպարապետութիւնը կերպով
մը օրինաւոր ցոյց տայ, բայց գարձեալ իրբեւ
յաջորդութիւն իշխանութեան մը, որ կը
պատկանէր Բազրաստունիներուն¹⁷ (զերջին

բերով Արարներէն նախարարներու հետ Համաւածեցաւ
Յունական բաժինը, մտաւ կայսեր ծառայութեան մէջ.
Եւ ընդունեցաւ բնակավայր Փոյթ (Բաթում) քաղա-
քին մէջ. բայց ազգա հրապարակուելով Արարներէն
ընդգնեցաւ կայսեր գէմ և վերապարձաւ Հայաստան.
այս առերախտութիւնը չմուցուեցաւ ի Բիւզանդիոն.
ուր չի նոյն տօնի (Զատկին) կարգաւորեցին ամի ամի
զնոյն նպավո բնթեռնուլ մինչեւ ցայսօրը, այս ինքն ի
յիշաւատկ ազգաց ապաստածբազաց. Ղեւոնդ, էջ 36:

¹⁷ Այս անդիքին քով ուշագրութեան արժանի է
այն պարագան, որ Բ. դարս երկրորդ քառորդին
Աշուտ պատրիկ կը ստանաց իշխանութիւնը, որ կը

Բարդաւունելի ազգաբազմուն է ը Մահակ ասպետ) :

Եթէ յառաջ բերուած անզիքները զզայ առուին մեղի այն թունալից ոլոքները, զորոնք ծրաբած է Մովսէս իւր կապարախն մէջ ի վիաս Մամիկոնեաններու, առևլի ովիտի ազշեցնեն զմեղ իր կեղծիքները, որոնք նազատակը կը հետապնդեն, Մամիկոնեան առհմին ի պարծանա ազգին կառուցած յուշակերտներն խարզախույ, զէովքը՝ որոնք Մամիկոնեան հերոսներու պարծանքն են եղած, վերապրել ուրիշներուն։ Բագրատունիները, որոնք առանց կարեւոր յիշատակներու անցած զացած են, ներկայացուած են մեծապոք, աշխարհաշէն, քաջարի բայց յուուած, յու եւս խարզախուած են նազատակառար չարամութեամբ Մամիկոնեաններու զործերն, որոնք լեցուցած են Դ. Է. Ե. զորերու շայոց պատմութեան պահնձայի է ջերը։

Ինչո՞ւ այս սեւանեաւթիւնը Մ. Խորենացւոյ քով. ի՞նչ նազատակաւ ջանք տարած է անշքացնել ազգի մը քաջարի, ափրասէր, աշխարհաշէն դէմքերը։ Եթէ Խորենացի ազատած զէմերէ աղբիւրներ կը բայխեցնէ ծծելու համար ջուր ի յազուրդ, ի՞նչ պատճառ ունէր արհամարհնելու եւ առ ուն կախելու. Փառատասի ծաղկալից մարզերէն

պատկանէր Մամիկոնեաններուն — բարեխօսութեամբ Մոռուան սատիկանին եւ հրամանաւ ամբիբազեմին, ուստի ոչ իրաւամբ, այլ ի չեղանաւ։

րդիսող ամենազուարիթ ակունքները, հայ ժողովուրդի գրաւոր աւանդութիւնները։ Խոչ չաշ իրեն, ևթէ եկող սերուղը հաւատար իր կեզծիքներուն ևւ Երես գարձնէր սպարագեառութեան տան, որուն պատմադիրներն Եղած էին Փաւստոս ևւ Ղաղար։ Հակակրութիւնը կը խօսի հոն։

Այս առեղծուածի լուծման բանալին կ'ընձեռէ մեզի Ղեւոնդ։ Բ. դարու Բազրատունի ևւ Մամիկոննեան նախարարութիւններու մըցակցութիւնը ուսումնասիրելով ըմբռնելի կ'ըլլայ մեզի նաևւ, թէ ինչո՞ւ Մովսիսի Պատմութեան մէջ կը պակսին 440ին յաջորդող շրջանին զէպքերը, որոնց զիւցազներն էին Մամիկոննեանները, նահատակները հայրենիքի ազատութեան։

Ոչ նուազ հակակրութեամբ վարակած է հանդէս Մամիկոննեաններու նաևւ Ղեւոնդի սիրոր։ Եւ որովհետեւ ինչպէս Մովսէս, նոյնպէս Ղեւոնդ ընդունած են պատմազրելու յանձնարարութիւնը Բազրատունի իշխաններէն, ովէտք է ենթադրել թէ անոնք լոկ կապարճակիրներն եղած են Բազրատունիներու, արձակուած նետերը Բազրատունեան զինարաններու մէջ մխուած պատրաստուած են։ Բազրատունիներու զզածումներուն թարգմաններն են Եղած Մովսէս և Ղեւոնդ։

Մահօթանանք այժմ ի մէրձուստ Երկու նախարարութիւններու մըցակցութեան։

Մուսայոս, երբ հոււաձեց Հայաստանը, 663ին «զպատիւ իշխանութեան» (զօրացն) Հայոց» յանձնեց Գրիգոր Մամիկոնեանի, որ ապա 685ին ինկու Խաղարներու դէմ մղուած պատերազմի մէջ: Իրեն յաջորդեց Աշոտ Բագրատունի պատրիկ (685—690): Աշոտի մահին յետոյ կ'երեւայ թէ իշխանութիւնն յանձնուեցաւ (Վարագ-Տիրոցի¹⁸ որդւոյն) Մժբառ Կիւրապաղատին: Վերջինս վախճանեցաւ Հաւանօրէն 727ին (Մարկուարտ, էջ 25): Դեւնդ կը լոէ յաջորդին անունը թիւրեւս րլլայ «Մուշեղ Մամիկոնեան» սպարապետ Հայոց», որուն իշխանութեան տեւողութիւնը յայտնի չէ¹⁹: Յամենայն դէպս 732ին իշխանութեան թիկնածուներ կային

¹⁸ Դաւիթ Դունեցւոյ վկայարանութեան մէջ (Հայապատում, Բ. § 196) կը կարգամ. «Եւ Հասեալ ի ժամանակս Սաւակայ Հայոց Կաթողիկոսի (677—703) եւ Ամրատայ Բագրատունոյ Հայոց իշխանի, յորում Տաճիքը տիրեալ ունէին զաշխարհս Հայոց, եւ առաջնորդ զօրուն որ ի Հայս՝ Արզլայ անուն, զան եւ չարարարոյ, որ միշա Հեղմամք արեամբ անձեղաց զումբանայր, յազդմանէ չարինք: Արզլայէն կը կալանաւորուի Դաւիթ Դունեցին եւ նահաւական կան մահուամքը կը կատարուի ԾՈՅ, Յունուար 24, ԲՀ. կամ 703, Յունուար 22, ԲՀ. (Վկայարանութիւնն ունի միայն ոսր որ քան եւ երեք էր արեգ ամույ, յաւուր երկարաթու, ի վեցերորդ ժամուն): «Եւ այնորին վիւթով ի անզին Հասանէին՝ Արզամէ Ամրատունեաց ևպիսկոպոսն...» Եւ Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետն Հայոց, Եւ Արտաւազդ նորին եղբայր, բազում ազատօք. Եւ իջուցեալ ի փայտէն՝ տարան ի Ա. Գրիգոր զնշխարս երանելուցն Դաւիթի... Եւ զգեցարդնն որով խոցեցաւ, բնդ քան դահնեկանի յինքն Հայցեաց Մուշեղ սպարապետն որդի [Գրիգորի²⁰] Մամիկոնեանի եւ Մարզպետի, զի խոչ ձեւացուցեալ պատուեցի, յիշատակ ազգաց յազդոս տոհմի բւրոյ:

Մամիկոնեան եւ Բագրատունի նախարարութիւններէն։ Այս թուին Հայաստանի ռատիկան կը կարգուի Մոռւան որդի Մահմետի օփրբեւ Հասանէր Մոռւան ի քաղաքն՝ Դուին՝ յանդիման լինէին նմա նախարարք Հայոց Եւ խօսի ընդ նոսա բանիւք խաղաղութեան, եւ կոչէ առ ինքն զԱշուս որդի Վասակայ ի տանէ Բագրատունոյ, եւ ասյր նմա իշխանութիւն պատրկութեան ի վերայ աշխարհիո Հայոց հրամանաւ Հեշմայ. եւ բազում պատուի պատուէր զնա» (Ղեւ. 112)։ Այս ընտրութիւնը տժգոհութիւն կը պատճառէ Մամիկոնեաններուն։ «Խոկ իմացեալ որդւոցն Սմբատայ¹⁰ զպատիւն Աշուսոյ, զի մեծացաւ անձն նորս յաչս Հեշմայ եւ զօրագարին Մոռւանայ [նախանձեցան] Եւ յոյժ խեռութեամբ կէին ընդ նմա, մինչեւ Հասանէր զժտութիւն նոցա յականջս որդւոյն Մահմետի» (իմա՝ ոստիկանին Մոռւանայ)։ Եւ զազվազակի հրամայէ (Մոռւան) ունել զնոսա եւ առաքէր առ իշխանն իմացէլի՝ զՊրիգոր եւ զԴաւիթ, որք էին ի տոհմէ Մամիկոնեան։ Եւ զրէր ամբաստանութիւն զնոցանէն, թէ Հակառակք եւ խաղմարարք են իշխանութեանս Աշուսոյ։ Եւ հրամայէր տանել զնոսա յեմանն կոչեցեալ, որ է անապատ,

¹⁰ Հաւանօրէն զՍմբատի որդւոյն Մուշեզայ Մամիկոնեանի։ Խօսքը Պրիգոր եւ Դաւիթ եղբայրներու մասին է, որք էին ի տոհմէ Մամիկոնեանց (112)։ Սմբատ անունը Մամիկոնեան նախարարութեան մինչեւ այս թուականը անծանօթ է։

Էւ զիել զնոսա ի կալանս բահարի մինչեւ
ցվաբանան կենաց խըրեանց» (էջ 112—113) :

Զի պատճառաբաներ պատմագիրը, թէ
ի՞նչ հիմամբ տժդուն մնացին Մամիկոնեան
և զրայրները Աշոտի բնարաւթենէն : Անշուշտ
ունինք անոնք թիկնածութեան իրաւունք-
որմէ անարդար զրկումը զիրաւորանք եղաւ
իրաւունքի : Մոռուան լսեց անշուշտ անոնց
պահանջըր Դունոյ նախարարակոյութ խոր-
հրդին մէջ . բայց հզօր բազկով եւ հառու
սրով լուծեց ինքնին մէճը, առանց իրաւունք
հարցնելու : Այս տեղ կարելի է մտածել թէ
Աշոտն ալ իր կարգին զործադրեց հարաւ-
րութիւն՝ խնդրին ի նպաստ իւր վերջաւորու-
թեան հոմար : Յամենայն զէպս Մամիկո-
նեան և զրայրներու աքսորն Ամենի անազատը
մէճին վերջնական լուծումը չէր :

744ին ծաղեցաւ Օմմայեանց Էւ Արքա-
սեանց մէջ ներքին քաղաքային կորիք-
Մոռուան, Հայտառանի երթեմինի ոստիկանը, Օմմայեան անէն, կ'ուզէր ամիբապետու-
թեան աթոռը յինքն զբաւել : Այս շմութի մէջ
կը յաջողի աքսորականներուն բախտը-
և յայինքամ զերծեալ որդիքն Ամրաւոյ ի կա-
լանաւոր պատահուցէն (բանզէ՞ն) . . . անկան
ի Հայու : Եւ իրբեւ Հասին յաշխարհան Հայոց,
յեւ առկաւ ինչ ժամանակի երթեալը ի կող-
մանու վասպուրական աշխարհին՝ խռանան-
դանս և տաղեալ մեծ յարուցանէին ի վե-
րայ երկրին : . . . Ազա իրբեւ զիրս մարտին

Եւ գամբոխ ժամանակին՝ տեսին՝ սկսած
վերատին հակառակ լինել իշխանութեանն
Աշոտոյ. Եւ ամենայն ուրեք ջանային գայ-
քակղուրիւն դնել անձին նորա: Եւ յարձա-
կեալ ի վերայ նորա ի գիշերի... կամէքին
սպանանել զնա»: Բայց Աշոտ «փախուստական
եղեալ ազգէր ի ձեռաց նոցա» (118—119):
Այսպէս Մամիկոնեան եղարք սկսած կրկին
հետապնդել իրենց իրաւունքը:

Հայաստանի նոր ոստիկանը՝ Սահակ
որդի Մոլիմի կ'երեւոյ թէ Մամիկոնեան Եղ-
րայրներու կողմն էր. Եւ չուզեց պաշտպա-
նել Աշոտը: Վերջինս կը ստիպուի իւր դատը
անձամբ ներկայացնել իր մեծ պաշտպանին,
որ այս միջոցին Դամասկոսի առջեւ ճակա-
տած էր իւր մրցակիցներու զէմ: Առած իւր
հաւատարիմ զօրքը կ'ուզեւորի զէողի կոռուի
դաշտ: Հայ բանակին գալուստը ոյժ կու տայ
Մոռւանին եւ կը տանի յաղթութիւնը (120):

Աշոտի բացակայութիւնն եւ Միջագետքի
քաղաքային կոխւները շահագործեց Հայաս-
տանի Ռոտիկանը եւ ինքնագլուխ «կացոյց ի
վերայ զօրացն Հայոց իշխան զՄրիզոր ի տա-
նէն Մամիկոնեան փոխանակ Աշոտոյ» (120):
Բայց կարճատեւ կ'ըլլայ ուրախութիւնը:

Մոռւան կը տեղեկանայ Աշոտէն Հայաս-
տանի անցքերու մասին, յատկապէս «զամ-
բաստանութիւնն զորդոցն Ամրատայ, եւ
զոր ինչ արար ընդ նա (Աշոտ)՝ Դաւիթ Եղ-
րայր Մրիզորի, եւ Հրամայէ ունել զԴաւիթ

և առաջ ի ձեռս Օքրայի ուժեմն, զի դատապարտածացէ զիս որպէս և Հրամայեալ էր վասն նորաշ (120):

Մոռանի Հրամանն էր զծայրակոտոր առնել ոտիւք ձեռօք և վայսիւ դատապարտել ի մահ։ Կ'աւելցնէ պատմագիրը. «Եւ այսպէս ողորմելի է ծանականաց մահու վճարէր ի կենաց, որպէս տասցաւ՝ բայ անհամայ Առուեծոյ բարուց առելութեանն, զոր ունէին առ միմեանս. զի արդարեւ չար սերմանցն չար արդիւնաւորութիւն, բայ առողին բանի» (121) :

Աշու կրկին Հաստատուած իւր իշխանութեան մէջ՝ յաղթական կը գառնայ Հայաստան. բայց և այնորպէս չեւ յայնմհետէ ոչ դադարէր Գրիգոր յերկնելոյ զիսկառակորիւն վասն Ժինախնդիր լինելոյ կորսուեան եղրօնի, թէպէտ և վասն երկիւզի բանառացն առնէր խազազութիւն ընդ Աշատոյ բանիւք միայն, ոյլ սրտիւ ոչ միտեցաւ զհետ իշխանութեան նորա. քանզի սովորէր Հաստանել ժամու, յորում Հաստանէր կամացն խորհրդի» (131) :

Ուստի թէպէտ քազաքական սպազմանները ստիպեցին, որ Գրիգոր տեղի տար Աշուտին, որուն երբեմնի պաշտպանը՝ Մոռանի, այժմ իրեւ ամիբարպետ կը Հրամայէր (744—750), բայց այս խոնարհեցումը մէկ կողմանէ և եղրօն՝ Դաւթի սրտակառուր մահը — տեղի ունեցած Աշուտի սազբանօք,

դառնացուցած էին իր սիրալը . դժուարին էր հաշտութիւնը պատրիկին հետ . թափուածարիւնը վրէժ կ'աղաղակէր :

Արդէն պատմագիրը տկնարկեց թէ Գրիդոր Հնարքներ կը խորհէր և զրօր արեան վրէժը լուծելու :

Մոռւանի դահը հաստատ չէր . ներքին երկպառակութիւններով զրաղած էր Դամակոս : Հայ նախարարները ուղեցին օդուագործել այս խոռվութիւնները եւ ապստամբելով Արարացիններէն՝ Էնթարկուիլ Յունաց Կայսեր գերիշխանութեան : Գործին զլուխն էր Գրիգոր Մամիկոննեան , որ , ինչպէս պատմագիրը կը նկատէ , «զայս խորամանկութիւն նիւթէր վասն հանելոյ զիշխանութիւնն յԱշոտոյ» (121) : Աշոտ երկընտրանքի մէջ տատանեցաւ ժամանակ մը . բայց «ապա հաւանեալ ակամայութեամբ ... առնէր միարանուրին ընդ Գրիգորի եւ ընդ այլոց նախարացն , եւ դնէին դաշինս ուխտի առ միմէանս միջնորդութեամբ տէրունական նշանին , աննենի պահել զսէր միարանուրեան» (122) : Հազիւ տարի մը անդործ անցուցած Տայոց լիոնները՝ Աշոտ կը խորհի «մէկնել ի նոցանէ» , այս ինքն ի սիրոյ միարանութեան նախարարացն . զաղտաղողի կը հեռանայ «եւ ոմանք ի նախարարացն ընդ նմաւ» եւ «կամէր միարանել ընդ որդիսն իսմայէլի» : Փախստականին դիտաւորութեան վերահասոււ կ'ըլլայ «չարասէրն» Գրիգոր . և «զվա-

զրիջուց խորհեալ դաւանանութիւնն ի պլուխ
կամեցեալ տանելը, կը հետապնդէ ուխտա-
գրուժը մինչեւ ի զիւղի Հազր Բազրեւան-
դայ, կը ձերբակարէ և զարդ ի ձռս ծա-
ռայիցն Դաւթի, և հրամայէր բառնալ զլո-
ւառութիւն աշաց նորաց (749):

Դաւթի արեան զրէժը լուծուած էր:
Աշոտ Երկու աշքերէն կուրացած փոխա-
գրուեցաւ իւր առարտնքը. «Իսկ բարե-
զրուժն Դրիզոր որսէս ի մեծ արիութենէ-
դարձալ՝ անեկանէր ի քազաքն Կարհոյ. և
առաքէր ի կողմանու աւետիս զյազթութեան
իւրոյ: Եւ յետ բազում աւուրց Հառանէր ի
վերաց նորա զատասատանն Աստուծոյ ըստ
արժանի զործոց իւրոց քանզի ուսուցեալ
որովայն նորա՝ ուժդին վասնօքիւ առազնապէր
զանձն նորա. և այնոքէս սատակէր ի կենաց
անյիշատակ բարձալ ի միջոյ: Եւ փոխա-
հակ նորա կացուցին իշխան զեզրոյր նորին
զլոււշեղ սակաւ ինչ ժամանակաց (124):
Աւստի Աշոտի իշխանութիւնը կրցաւ Դրիզոր
ձեռք տանել (750), իրեն կայտն ընտրելով
Կարինը: Աշոտի մեծ պաշտոպանը Մոռան
չկար ոչը եւս. և Աբրամեանք չուզեցին
զրէժինզիր ըլլար Մոռանի պաշտոպանեալին
իրաւունքներուն ի նպաստ:

Աշոտ պատրիկ 13 տարիներ անցուց
խուտարած աշքերով: Նա, ինչպէս պատրա-
զիրը կը զրէ (124), կրցած էր հակառակ
ամէն զժուտրութիւններու ունել զդիշիա-

նութիւնն ամս ժկ (732—750) վասաւորապէս պատռով քան զամենայն առաջին իշխանոնց . վախճանեցաւ «բարւոք ծերութեամբ» 762ին : Կուրութեան այս 13 տարիներուն զարդնուեցան անշուշտ սլաքներ վրէժինդրութեան Մամիկոնեան՝ յատկապէս բարեկրուժ Գրիգորի, տան դէմ : Պատմագիրը, որ 790ին կ'արտայայտուէր Գրիգորի մասին այսպիսի զառնացած խօսքերով, որի կ'առնէր առանց տարակուախ Բագրատունեաց զգածումները, յատկապէս Աշոտի որդիներուն թոռներու յիշողութիւնները, որտեղ հետինքը մտերմական յարաբերութեան մէջ էր և անոնց յանձնարարութեամբ կը դրէր :

Եղան անշուշտ մորձեր հաշտութեան, Մամիկոնեան միւզերէն : Հաւանօրէն այս նովատակաւ տեղի ունեցած է Մամիկոնեաններու տիրոջ Սամուէլի խնամութիւնը Աշոտի տան հետ : Սմբատ, Աշոտի որդին, որ յետոյ սպարապետը եղաւ հայկական բանակին, իրեն կին առաւ Սամուէլի աղջիկը . 775ին Արծնիի առջեւ վիեսոյ եւ աներ ի միասին կ'իյնոցին պատռույ դաշտին վրայ («Մամուէլ տէր Մամիկոնէից, որ էր . . . աներ Սպարապետին մէծի» (151)) :

Բայց տաքարիւն եւ յունամէտ Մամիկոնեանները հանգիստ չկարողացան կենալ արաբական ծանր լուծին տուի : 774ին Արտաւազդ Մամիկոնեան, Հմայեկի որդին առաջինը կ'ըլլայ որ կը բարձրացնէ ապստամ-

բութեան դրօւը (138) : Քիչ յետոյ կ'ըմբռաստանայ նաև լուշեղ որդի Հրահասոս կոմսի , նախարար ի տանէ Մամիկոնեան (139) . իրեն հետ կը տեսնուի նաև Սամուէլ տէրն Մամիկոնէից (151) . որոնք իրենց կը յանկուցանեն նաև Հայոց սպարապետը՝ Մամբատ , Մամիկոնեան տան մեսան : Ապստամբութիւնը ընդարձակ չափ կ'առնէ , բայց կը յանդի անյաջողութեան : Թէ Մուշեղ եւ թէ Սամուէլ կ'ի յնան պատերազմի դաշտին վրայ :

Յազթական թշնամին հետամուս եղաւ նաև Մամիկոնեան տան մեացորդներուն , չի Բագրեւանդ եւ ի սահմանակիցո նորաբնաշինջ ընելու ապստամբութեան սազրիչները . մինչեւ անգամ «վարէին ուժգին հեռութեամբ» ընդ քահանայս եւ ընդ մանզնոս եւ ընդ պաշտօնակիցո նոցին , իրեւ առաջնորդք նոցին՝ որք վախճանեցան ի պատերազմին» (152) :

Մամիկոնեանց համար կենաց եւ մահութնդիր էր պատերազմը . անոր անյաջողութիւնը եղաւ պատճառ իրենց ընաշնջման քաղաքական ասպարէզի վրայ : Ասպարէզը մեաց Բագրատունի տան Բագրատունի ճիւղին , շնորհիւ Աշոտ Մահականի արարամէտ քաղաքականութեան , որուն եւ յահմեաւեցաւ հաւասարէն Հայաստանի իշխանութիւնը այնուհետեւ . զիտենք որ 785ին սպարապետութիւնը Բագրատաւ Բագրատունոյն ձեռքն էր , որ Աշոտի եղբայրն կ'երեւոյ :

«Մուշեղ Մամիկոնեանի երկու որդիք եւ չորս զատերք մնացին. անդրանիկին Շապուհ անուն. որք անկան յերկիրն Վասպուրական, զորս ևսպան զերկոսին Մէհրուժան Արծրունի, որպէս թէ ի պատճառս հօր նոցա եղեւ աղետն մեծ (անշուշտ՝ առ Աբաէշիւ). Եւ մի ի քերց նոցա ես զինվն յամուսնութիւն Զահապի ուժեմն իսմայելացւոյ՝ թիկունս առնելով զնա» (Վարդան, 76): Միւս աղջիկներու մասին խօսք չկայ պատմութեան մէջ: Աւշագրութեան արժանի ևն Պատմագրին (անշուշտ ի բանից Շապհոյ Բազրատունեոյ) խօսքերը՝ «Թիկունս առնելով զնա»: Մուշեղի գուստը որո՞ւն դէմ «Թիկունք» պէտք ունեցած է: Առանց տարակուսի Արարներու ազգանինջ քաղաքականութեան Եւ կամ Բագրատունիներու, յատկապէս Մմբաստ սպարապէտի որդիներուն՝ Աշոտի Եւ Շապուհի դէմ, որոնք ի մօրէ նոյնպէս Մամիկոնեան ըլլալով, օդնութեամբ Բագրատուննց ջանք տարած են իրրեւ ժառանգութիւն ձեռք անցնելու Մամիկոնեանց եւ Կամսարականաց կալուածները: Բայց Զահապ երկար ժամանակը ընդդիմացաւ բոնազրաւել իւր կնոջ իրաւունքները. կոիները Զահապի տան եւ Բագրատունիներու մէջ չարունակուեցան մինչեւ Թ. գարու առաջին քառորդը:

Ահա այս միջոցին կը մատենազրէին Ղեւոնդ եւ Մովսէս: Թարմ էր զեռ յիշողութիւնը Աշոտ Պատրիկի եւ Գրիգոր Մամիկո-

նեանի անհաշտ թշնամութեան ; զգալի էին զեռ 774/75ին Մամիկոնեանց թելագրութեամբ և առաջնորդութեամբ ձեռնարկուած ապատամբութեան չարաչար հետեւութիւնները : Այրիներու և որբերու անէծքները կը լսուէին : Եւ որովհետեւ Մամիկոնեանները այլ եւս պատմութեան կը վերաբերէին , կենացնի միայն իրենց փառապանծ անցեալին մէջ , վրէժխնդրական զգածումը կը թելագրէր այժմ խեղաթիւրել պատմութեան էջերը , Մամիկոնեաններու կատարած զերերը անցելոյն մէջ՝ վերագրելով ուրիշ նախարարներուն , յատկապէս Բագրատունիներուն , և կմախքին՝ որ կը մնար այնուհետեւ , տալ այնպիսի տեսք մը , որ ընթերցողը Մամիկոնեան անուան ներքեւ տեսնէր եւ իմանար զժոխաձեւ , վիշապապէմ հրէշ մը , որ մահ եւ սարսափ սփուած է երկրի վրայ :

Մամիկոնեաններու անշքացումով պայծառագոյն երեւան պիտի զար Բագրատունի տունը , մանաւանդ եթէ ճարատրապետը քանզակէր անոր վրայ մեծագործ նկարներ , վեհանձն տիպեր : Այս աշխատանքը յանձնուած է Մովսիսի :

ԱՐՄՐՈՒՆԵՆԵՐԸ : Ինչպէս Բագրատուններու , նոյնպէս Արծրունի նախարարութեան հանդէպ տածած ևն Մովսէս և Ղեւոնդ համակրութիւն : Ասոր հիմքը կը տեսնեմ ևս այն պարագային մէջ , որ Համազասպ Արծրունի , Դագիկի որդին , ինամացած էր Բագրատու-

նիներու հետ, առնելով իրեն կին Աշոտ Սահակեանի գուստը Հոխիսիմէն, ոյս ինքն քոյրը Սահակ Բաղրատունոյ՝ Մովսիսի Մեհենասին (տե՛ս վարը) :

Հետաքրքրական է ոյս տեսակէտով նաև Հակակրութիւնը, զոր երեւան կը բերէ Մովսէս Խորենացի Հանդէպ Մեհրուժան Արծրունոյ, որ ուրացած քրիստոնէութիւնը, զրժած Հայոց արքային, անցած էր Պարսից կողմը (Գ. 29): «Յետ մահուանն Արշակոյ զումարեաց Շապուհ զօր բազում ի ձեռն Մեհրուժանոյ, և արձակեաց ի Հայո, ի նու հաւատալով զաշխարհս: Եւ տուեալ նմա կին զքոյր իւր զմիրմիզուխոտ, և հրովարտակս բազում շինից և զաստակերտաց ի Պարսից աշխարհին. և խոստացաւ տալ նմա զՀայոց թագաւորութիւնն, միայն թէ զնախարարսն նուաճելով՝ ի գէն մազզեզանց զաշխարհս դարձուացէ: Որոյ յանձն տուեալ և եկեալ... զամենայն կարդ քրիստոնէութեան ջանայր խափանել...» (Գ. 36): Զիրաւ զաշտի ճակատամարտէն ետքը, ուր պարսկական ոյժը պարտութիւն կրեց, Մեհրուժան կ'արժանանայ ոյսպիսի բախտի. «Բայց ամբարշտին Մեհրուժանոյ զիրաւորեալ ձին՝ ոչ կարաց երազել ընդ վախսանայն. որում աճապարեալ հասանէ սպարապետն Հայոց Ամբատ, և զորս ընդ նմայն էին կոտորեալ՝ ձերբակալ առնէ զվարչուէրն յեղեր շամբին կուզովտի: Եւ զմառու ածեալ, թէ զուցէ

թափիցէ զնա մեծն Ներսէս, ոյնորիկ աղա-
գաւ ոչ ածէ ի բանակն . այլ զանդեօքն
զտանէ պատրաստական առ ի կորուստ ամ-
բարչտին զոմանս խորանաւորս հուր լու-
ցեալ, և շամփուր երկաթի՝ միս խորովե-
լոյ . զոր ջեռուցեալ, կրկնեաց բոլորեալ որ-
պէս պատկ, և յոյժ առրաշէկ արարեալ,
առէ . «Պատկեմ զքեզ, Մեհրուժան, քանդի
ի խնդիր էիր թաղաւորել Հայոց . և ինձ
ասպետիս պարտ է զքեզ պատկել ըստ սո-
վորական իշխանութեան իմոյ հայրենեաց» :
Եւ մինչդեռ առքն էր իբրեւ դհուր՝ եղ ի
զլուխոն Մեհրուժանայ, և այնպէս սատա-
կեցաւ չարն : Եւ յայնմհետէ խաղաղեցաւ եր-
կիրն, ընդ ձեռամբ Պատայ նուանեալ»
(Պ. 37) :

Ի զէմա Արծրունոյս ուրուազծուած է
Համազասպ և Մահակ արծրունիներու կրբո-
սեր եղբօր՝ Մեհրուժանի պատկերը, որ
786ին ուրացած էր քրիստոնէութիւնն և
քիչ յետոյ սպանուած : Կը պատմէ Ղեւոնդ
(163), թէ Մեհրուժան ահարեկած մահուան
երկիւղէն և շլացած ոստիկանին խոստում-
ներէն «խորտակէր զքաղցր լուծ հաւատոյն
որ ի Քրիստոս . և որոշէր ի հօտէն տեառն
և զգենոյր զիերպարան գայլոյ» : Կ'աւելցնէ
այս խօսքերու վրայ վկայագիրը . «յանձն
առնոյր . . . զօրէնադրութիւն նոցա արագա-
պէս թլիմատել . . . և ելեալ իշխանական ճո-
խութեամբ (կամէր) զալ մտանել յաշխարհն

Վասպուրական, տիրել վոխանակ եղբարց իւրոց : Զայս լուեալ Դաւիթ Մամիկոնեան վութացաւ վաղվաղակի ընդ առաջ նորա պատահեաց նմա եւ եհառ զգլուխ նորա եւ երարձ զնախատինս նորա ի տանէս Արծրունեաց (Վկայաբանութիւն, Սովերք Հայկականք. ԺԲ. 67—68) : Այս տեղւոյն մէնք յետոյ նորէն պիտի անդրադառնանք . եւ պիտի տեսնենք, որ Մամիկոնեանը Բագրատունի մըն է, Սահակ Բագրատունւոյն եղբայրը, որուն յանձնուած էր ի բացակայութեան Արծրունի եղբայրներուն՝ Վասպուրականի իշխանութիւնը, խնամակալի տիտղոսով, որովհետեւ Դաւիթ եղբայրն էր Վասպուրականի տիրուհւոյն : Բագրատունի մը ատրաչեկ շամփուրը բոլորած կը պսակէ ուրացեալ Մեհրուժանի գլուխը՝ թագաղիր ասպետութեան տիտղոսով, Բագրատունի մը դարձեալ սուր շողացուցած կը կարէ ուրացեալ Մեհրուժանի մը գլուխը՝ թագաղիր պատահած է Վասպուրականի սահմաններէն դուրս : Խորենացին կ'երեւայ թէ ճիշտ տեղն կ'ակնարկէ երբ կը գրէ . «յեզեր շամբին Կոռպայովալին» : Կողովիխոը Բագրատունեաց հոգաբաժինն էր եւ անկէ կ'անցնէր ճանապարհը Դունէնէն դէպի Վասպուրական :

Մեհրուժանի սպանութեամբ Վասպուրականը կ'ենթարկուէր Բագրատունիներուն, թէեւ խնամակալութեան տիտղոսով : Արիւ-

նոր ձեռքը կը լուսացուի մեկնութեամբ թէ
«երարձ զնախատինս ի տանէն Արծրունեաց» :
Դեռնդ ունէր յայս, թէ Մէհրուժան կը փոխէ
կոյլի կերպարանքը . նաև Մովսէս վատահ
էր թէ Ներսէս մը կարող էր մտքի փոփո-
խութիւն յառաջ բերել ուրացեալին մէջ .
բայց Բագրատունի իշխանները սիրած են
գործել արագ եւ ներկայացնել իրողութիւնը
fait accompli :

Չեմ կասկածիր թէ Մովսէս ծանօթ էր
785ի գէպքերուն . եւ Մէհրուժանի ուրա-
ցութիւնն եւ սպանութիւնը ուզած է նա
խորհրդաւոր կերպով նշել իւր Պատմութեան
մէջ յանձին նոյնանուն Արծրունւոյ : Փաւ-
ստոս, որ հոս զլիսաւոր առաջնորդն եղած է
կորենացւոյ, չի զիտեր Մէհրուժանի սպան-
ման այս մանրամասնութիւնները . անոնք
Մովսէս Խորենացւոյ հարազատ ստեղծադոր-
ծութիւններն են :

Ո՞վ է ՍԱՀԱԿ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ, ՄԵԿԵՆԱՄՆ
ՄՈՎՍԻՍԻ : — ՄՈՎՍԵՍ ԵՒ ՂԵԽՈՒԴԻ
ԱՆՈՒՆԵՐՈՒԻ ՇՈՒՐՁԲ :

9. Սահակ Բագրատունի, Մեկենամն Մ .
Խորենացւոյ : — Դեռնդ երէց իւր Պատմու-
թիւնը կը զբէր 790ին «ի հրամանէ տեառն
Շապհոյ Բագրատունւոյ» : Առիթ ունեցանք
ուրիշ տեղ²⁰ ծանօթանալու Շապհոյ անձ-

²⁰ Տես վերը, էջ 17—19 :

հաւոքութեան, որ Ամբատ սպարագեատի († 775) որդին էր, Եղբայրն Աշոտ իշխանի († 826) եւ ինկած էր Սեւաղայի դէմ մզուած կռուին մէջ (823/24):

ա. Նաեւ Մովսէս Խորենացի իւր «Հայոց պատմութիւնն յերիս հատուածս» զրած է «ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունոյ», ինչպէս զրոշմուած է իր Երկասիրութեան ճակատը. Եւ կը կրկնուի Ա. զրոց ընծայականին սկիզբը. «Մովսէս Խորենացի յաղագս մերոյ ի սկզբան այսր (տպ. յայսմ) բանիցս՝ Սահակայ Բագրատունոյ խնդալը». այսպէս նաեւ առաջին զիխուն խոստարանութեան մէջ. «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ եւ խոստուն կատարել զհայցուածս նորա»: Այս տողերէն կ'իմանանք միանգամայն, թէ Մովսէս զրաւոր դիմում մը լնդունած է Սահակ Բագրատունիէն, որուն եւ պատասխանած է: Սահակ Եւ Մովսէս մինչեւ այն ժամանակ զեռ առիթ չէին ունեցած անձնական ծանօթութեան. վերջինս բացայաց կը խոստանի իրողութիւնս, երբ կը զրէ. «Ճանաւոյ ի ձեռն զեղեցիկ խնդրոյս՝ յառաջ քան զմարմնոյդ զհողւո՞յդ ընկալեալ զծանօթութիւն» (Ա. 1):

Սահակ ծագումով կը պատկանի «աղղի նախնականի», որ է «Ե՛ւ քաջ Ե՛ւ արդասաւոր ոչ միայն ի բանս եւ ի պիտանաւոր խոհականութիւնս, այլ եւ ի մեծամեծո եւ ի բազում զործս արժանակաւո» (Ա. 1):

Անոնք Բագրատունիներն են: Մովսէս Նահու
Մահակի հասցէին կը շոայլէ զրուատիքներ:
«ամենեցուն քան զքեզ նախազունիցն ճանա-
շիս վեհապոյն, և բարձրագունից արժանա-
ւոր զովութեանց» (Ա. 1), նա «ուշիմ ըն-
թերցասէր» է (Ա. 5), «ուսումնասէր»
(Ա. 16), «ընթերցող» (Ա. 31) եւայլն:

Ո՞վ է այդ «ուսումնասէր» եւ «բարձրա-
գունից արժանաւոր զովութեանց» Մահակ
Բագրատունին: Շատերը, սկսեալ թովմաս
Արծրունիէն (Էջ 75), ուզեցին անոր մէջ Մա-
հակ ասովետ Բագրատունին ճանչնալ, որ
481ին Պարսիկներու զէմ ապօտամբած հայ
նախարարներու կողմէն կարզուած էր
զմարդուն Հայոց, Վահան Մամիկոնեանի
տառեւտէրութեան օրով եւ զրուատուած է
Դավար Փարոսիցիէն (Էջ 129) իրբեւ «լա-
սոյր» և «սքանչլիյ առակեար». և «քիչ յետոյ ին-
կած նահաստական մահուածը Ճարժանայ-
նու կոռւին մէջ: Բայց, ինչպէս վերապոյն
բացառքիցինք, Մովսէս յէր կարող այս Աս-
պետն աչքի առաջ ունեցած ըլլալ, քանի որ
ամէն կատկածէ վեր է, որ «Հայոց պատմու-
թեանց Հեղինակը ժամանակով շատ հեռու է
է. զարէն Հինգիս իր անձը, նոյնալէս իր
Մեկենասը պէտք է փնտռել լ. զարու վեր-
ջերն եւ կամ ի սկիզբն ինհերորդին: Մեր

²¹ ՀԺՄ. Անահիտ, 1929, թ. 4, էջ 67 եւ շաբ.:

քննութիւնները հասուցած էին զմեզ 790—
810 շրջանին:

Որոնենք այժմ այս տարիներուն համա-
նուն Բագրատունի մը:

թ. Մահակ Բագրատունւոյ անձնաւորու-
թիւնը վեր հանելու համար հարկ է նախ
ճշդել Բագրատունի տան ճիւղագրութիւնը
թ. գարու վերջին քառորդին մէջ:

775ի ապատամբութիւնն զազուելին ետքը
Հայաստանի վարչական կազմը կրեց զզալի
վորփոխութիւն. նախարարական կալուած-
ները նոր բաժանման հնթարկուեցան. նոր
տէրեր իշխեցին անոնց վրայ: Մամիկոննեան-
ները արարական Հայաստանի մէջ ընաջինչ
էին եղած. սպառած էր կամսարականներու
յաջորդութիւնը. Արծրունիներու տունը ան-
ցուցած էր մեծ վտանգ: Նաեւ Բագրատու-
նիները կը գտնուէին լուրջ զժուարութիւն-
ներու առջեւ:

Աշոտ սպատրիկի որդիք Ամբատ սպարա-
պետ եւ Վասակ մասնակցած էին նոյն
ապատամբութեան: Արձէշի կոռւին մէջ
դիմաւոր հրամանատարներէն մին էր Վա-
սակ. որ Հայկական ոյժի խորտակումէն յե-
տոյ փախաւ կղարջք եւ հիմնեց Արդանուջի
իշխանութիւնը Բիւղանդական հովանաւո-
րութեան տակ:

Ամբատ սպարապետ ինկած էր 775,
Ապր. 25ին Բագրեւանդի կոռւին մէջ Արձնի
առջեւ: Իր որդիք Աշոտ եւ Շասպուհ անշա-

փառաս էին տակաւին . Հաւանօրէն վրեժ-
խնդիր թշնամւոյն առջեւ պատապարուած
մեացին Ապերի մէջ :

Կար Հրազդարակի վրայ ԱՇԽՏ Բազրու-
տունի , որդի Սահակոյ , որդւոյ Բազրու-
տոյ , որ չէր մասնակցած ապստամբութեան ,
ուստի և մեացած էր Աքարացիներուն Հա-
ւանարիմ և արժանացած անոնց չնորհին և գ-
լուսահութեան : «Իսկ Աշոտ ի առնէ Բազրու-
տունեաց , որդի իշխանին Սահակոյ , զի էր
ոյր խոհական հանճարով՝ ոչ միաբանեաց
ի զործ վինասակար աղքատին . ոյլ և զնոսու
(զազատամբ նախարարո) ևս խրատէր , ի
բաց թոգուր զվինասակար կարծիանց (Ղեւոնի ,
142) : Բայց անոնք զգրանս խրատու զգուու-
թեանն յընչաց քերէին , իբրեւ զիրաւ նեհ-
ուութեանց (144) : Աշոտ , ինչորէս Ղեւոնիի
տողերէն կ'երեւոյ , իւր քնակութիւնն ունէր
հլաթի մէջ : Երբ ամիբազետին ուզարկած
զօրաբանակը Ամր Հրամանատարի տռաջ-
նորդութեան տակ հասուա քազարս , «Աշոտ
որդի Սահակոյ , զի էր ի քազաքին յայնմիկ՝
զեկուցանէր զզալուստ թշնամեացն նախա-
րացն Հայոց , զի ուր ուրեք և իցն , ի մի
վայր զումարենցին կեալ և մեռանել ի վե-
րայ միմեանց» : Բայց զարձեալ «անհաւա-
տալի» թուեալ իբր Հրամարակին՝ Համա-
րէին , թէ զաւող խորամանկութեամբ կամի
փրկել զքազաքն (Աբմէչ) ի պաշարժանէ
անտի , իբր մաերիմ զինքն ցուցանել Խո-

մայելացւոցն» (ՂԵԼ. 146): 775 Ապրիլ 15ին
նուաճուեցաւ Վասպուրականի ապստամբու-
թիւնը Արձէշի առջեւ մզուած արիւնահեղ
ձակատամարտին մէջ:

Դժբախտաբար չի պատմեր Ղեւոնդ
աւելի մանրամասնութիւններ Աշոտի մասին
այս թուականէն ետքը: Բայց ովէտք է ենթա-
զրել թէ անոր հաւատաբութիւնը Ամիրա-
ողետէն վարձատրուեցաւ առատաձեռնօրէն:
Վասակեան տունը յանձին Սմբատ սպարա-
ողետի եւ Վասակի շնորհազուրկ եղած էր
յաչս Ամիրապետին:

Թէսպէտ Ղեւոնդ կը լոէ պատմել իշխա-
նութեան յաջորդութեան մասին, բայց պատ-
ճառ կայ մտածելու թէ իշխանութիւնը ան-
ցաւ Աշոտ Սահակեանին եւ սպարապետու-
թիւնը անոր եղբօր՝ Բագարատին: Վերջինս
«սպարապետ» տիտղոսով կը ներկայացուի
Ղեւոնդին 785ին, երբ Օթման սատիկանին
հետ կը մասնակցի Հոնաց եւ Խաղարաց դէմ
մզուած արշաւանքին եւ կը վախճանի Դեր-
րենդի առջեւ (ՂԵԼ. 160—161): Ղեւոնդ կը
յիշէ զինքը պարզապէս «սպարապետն Բա-
գարատ» յորջորջմամբ, առանց հայրանունի:
Բայց «Բագարատ» անունը դուշակել կու-
տայ, որ նա եղած պիտի ըլլայ Եղբայրն
Աշոտի, որդին Սահակայ իշխանին, որդւոյն
Բագարատի, կոչուած պապենական ա-
նուամբ: Մանօթ չէ մեղ նաև թէ Բագարատ
թողուց ժառանգներ. եւ թէ որո՞ւն փոխան-

յուեցաւ սպարագետութիւնը իր մահուընէն էաբբ:

Աշառ Սահական ի կեսես էր հաւանօրէն նաև 785էն ետքը: Նա իւր իշխանութիւնը կը վարէր ըստ ամենայն հաւանականութեան Խլաթ-Մոկք-Տարօն զծի վրայ, և ժամանակ մը թերեւ նաև բովանդակ Հայաստանի վրայ, իրրեւ «իշխան»: Եթէ ուղիղ է մեր Ենթաղբութիւնը, պիտի ընդունինք թէ ինքն էր, որ ունեցաւ մրցակից իշխանութեան յանձնին Տաճառ Անձեւացւոյ 783—785 տարիներուն:

Տաճառ «տէրն Անձեւացւոց» ժամանակ յառաջ ընդվզած էր արարական լուծի զէմ եւ անցած (760—783) բիւզանդական հոգ եւ ստանձնած ծառայութիւն բիւզանդական բանակին մէջ (Դեւ. 155, 158—159, Թէոփ.): Բայց ապա զժզուհ՝ անցած էր կրկին Արտացիներու կողմը (783) եւ արժանացած Մահմէդ Ալ Մահմուրի որդույն Ահարոնի շնորհին: Եւ Մահմէդ (774—785) «տայր նմա պտտիւ իշխանութեան ի վերայ երկրիս Հայոց: Եւ առաքէ զնու յաշխարհ իւր մէծաւ շրեզութեամբ: Հաւանօրէն նախ յերկիրն Անձեւացւոց: Բայց Հայ նախարարներու հաւանութիւնն եւ կամքը չզտաւ Հոն Տաճառ: Նաև Արտացի ոստիկանն Օթման չցուցուց իրեն սիրալիր առաջնշականութիւն եւ չյանձնեց երկրին իշխանութիւնը անոր ձեռքը: «Իսկ իրրեւ հասանէր իշխանն Տաճառ յաշ-

խարհս Հայոց հրամանաւ իշխանին իսմայէլի առ Օթմանն, որ էր հրամանաւար եւ ազգապետ ի վերաց Երկրին, անընկալ եղեալ ոչ կատարէր զհրաման իշխանին իւրոյ, ոյլ յապաղէր եւ յդէր դեսպանս առ իշխանն (ամիբարագետն) իւրեանց, երէ ոչ է կամք միարանուրեան նախարարաց Հայոց²², եթէ զոյրմի ապստամբեալ յիշխանութենէդ քումմէ եւ ձեռն տուեալ առ արքայն Յունաց՝ կացուցանել իշխան ի վերաց այնոցիկ, որ նուամեալ են ընդ իշխանութենամբ քով զուցէ եւ զուաճան զօրաց մերոց լինիցի»։ Երբ սակայն կը պնդէ Ամիբարագետն իւր կարգադրութեան վրայ, կը ստիղուի ոստիկանը «իրբեւ յակամայ կամաց տալ զիշխանութիւնն Տաճառաց Հրամանաւ իշխանին իսմայէլի» (160), ուստի իրը 784ին։ Նաեւ այսակդ կը լուէ Պատմիչը յիշառակել, թէ ո՛ր նախարարներն յատկապէս հակառակեցան Տաճառի իշխանութեան։ Կրնայ զուշակուիլ թէ ամէնէն յառաջ Աշու Բագրատունին էր գժկոհը եւ իրեն հետ Արծրունիները, որոնք Տաճառի 23 ամենայ բացակայութեան միջոցին տիրացած էին անոր կալուածներուն։

Տաճառ հանդուրժեց սակայն իւր իշխանութեան օրերուն Բագարատի սպարագե-

²² Աբօննք են այդ նախարարները, անշուշտ առաջին Հերթին Բագրատունի տան Բագարատեան ձիւղի նախարարք, որոնք 774/775ի ապատամբութենէն ետքը մնացած էին հաւասարիմ արտարկան իշխանութեան։

տութեան : Իր իշխանութեան օրերն ալ չառ
կարձատեւ եղան : 785ին ինքն ալ՝ «իշխանն
Տաճատ» մասնակցեցաւ հիւսիսոյին կով-
կասի ազգերուն զէմ ձեռնարկուած արշա-
ւանքին և մեռաւ Դարբանդի առջեւ, ի մեծ
սուրդ Ամիրապետին, որ «յոյժ ցասուցեալ
ընդ աւաղական մահ իշխանին Տաճատայ և
նախարարացն որ ընդ նմա՝ խափանէ
զիշխանութիւն» Օթմանայ ոստիկանին
(Ղեւոնդ, 160) :

Յաջորդ ժամանակի անցքերու պատմու-
թիւնը մինչև 806 կը պակսի մեղի : Ղեւոնդ
չ'աւանդեր, թէ ո՞վ յաջորդեց իշխանու-
թեան և սպարապետութեան գատարկ մնա-
ցած աթոռներու վրայ : Բայց կարգադրու-
թիւն մ'եղաւ անշուշտ ոյս մասին Բաղդատի
Կառավարութենէն . և ինչպէս յաւսալի է՝
ի նպաստ Բաղրամունիներուն, յատկապէս
Աշոտի տան, որ շարունակած էր մնալ հա-
ւատարիմ արարական իշխանութեան :

Հարկ է վերադրել Աշոտ Սահակեանի
քաղաքական դեր, լուծելու համար այն
կարդ մը կնճիռները, որոնք կը յառնեն
թ. դարու սկիզբը :

Գ. Անհէին անշուշտ կապակցութիւն ոյս
ինդիրներու հետ Տաճատ իշխանի և Բաղա-
րամ սպարապետի մահէն յետոյ 785ին Նոյեմ-
բեր—786 Յունուարի Դուբին տեղի ունեցած
անցքերը : Այս միջոցին, Հայտառան ոստի-
կան կ'ուղարկուի Խաղմ ի. Խուղիմա . ոս

«իրրեւ և հաս ի քաղաքն՝ Դուբին՝ ընդ առաջ եղեն նմա ամենայն նախարարք Հայոց ընդ առաջ լինէին նմա եւ իշխանք տանն Արծրունեաց Համագասպ²³ եւ Սահակ եւ Մեհրուժան»։ Վերջիններս հրամանաւ Ռատիկանին «վազվաղակի» կը կալանաւորուին եւ կը զրուին «ի սկահեստ բանտի», ուր կը մնան երեք ամիս, եւ ասպա՝ 786 Յունուար նին երկու եղրարք՝ Համագասպ եւ Սահակ կը նահատակուին։ իսկ Մեհրուժան ուրացութեամբ կ'ապրի մահուընէ (Դւ. 162—164)։ Պատմագիրը կալանաւորութեան պատճառը թէեւ ոստիկանին չարամտութեան կը վերագրէ, բայց մենք ունինք իրաւունք նկատելու հոն քաղաքական վրէժխնդրութեան դործ մը, այս ինքն 775ի ապատամբութեան մասնակից իշխաններու պատուհասումը²⁴։ Առանց

²³ Վկացագիրն կը զրէ. «ի ժամանակին յայնմիկ էր Հաւատացեալ մարզողանութիւնն Համագասպաց ի տանին Արծրունեաց, աս տիրէր ուկահական ակրութեան Վասպուրական կոչեցեալ իշխանութեան»։ Մոգիերք հայկականք, ժի՞ է՞ (Յ)։

²⁴ Վկացագիրն կը վերագրէ քաղաքական կասկած։ «Երկուք ոմանք էին ի ժամանակին յայնմիկ ուլուուրք Տաճկաց, Մուսի եւ Ահարոն անուանք նոցա որդիք Մահմեդեաց, յերկուս բաժանեալ էին Պաշխարհն զոր էին նուաճեալ ընդ աէրութեամբ իւրեանց։ Եւ էր վիճակեալ աշխարհն Հայոց Ահարովնի. եւ նա իսկ եւ իսկ փուրապէս յդեաց առ հազարապեսն Հայոց զուն, որոյ անուն նանաշիւր Խուզիմայ, ի կասկածի եղեալ մի զուցէ ամբաստանուրիւնի զնոցանէ որ վասն քաղաւորին Յունաց էին, ի զուլս եւսնիցենց (Հմատ. եւ է՞ 66. Ահարոն «յդէր պատգամ» առ նոստ [Արծրունիս՝ ի բանաին] զկարծեցեալ խորհուրդն ապստամբութեան ի ձեռն այնը

տարակուսի իշխաններու նոյն էին այն Արծրունեաց ազգի նախարարներու հետ, որոնք 774ին զումարեցին «զգօրս վասպուրական աշխարհին», այսինքն «Համազառ տէրն Արծրունեաց և Եղբարք իւր» (Դեւոնդ 146), և խաղացին Արմէցի վրայ, բայց կորսնցուցին ճակատը (775 Ազրիլ 15): Ահոնք էին թերեւս նույն այն նախարարներու թուին ժէջ, որոնք խոչընդուն յարուցին Տաճառ Անձնացւոյն իշխանութեան զէօ:

Երկու Եղբարք՝ Համազառ և Սահակ հաւատակունեցան զկայական մահուամբ (786 Յանուար 6)։ իսկ Մեհրուժան կրցաւ ուրացութեամբ ազրիլ մահուրնէ։ Դեւոնդ թէեւ Մեհրուժանի զարձի մասին յոյս ունի, բայց չ'ակնարկեր, թէ զարձաւ վասպուրական և բերաւ ձեռք Երկրին իշխանութիւնը։ Այս թերին կը լրացնէ Արծրունի Եղբարք զկայացիրը, որ կը զրէ թէ Մեհրուժան մինչ իշխանական առխութեամբ կ'երթար զմտանել յաշխարհն Վասպուրական, ամրել գուխանեալ Եղբարք իւրոց։ Դաւիթ Մամիկոնեան «իւթացաւ վազվազակի ընդ առաջ նորաւ, որու-

իրի [ուրացութեան] բանեալ ի միջոց։» Եւ իրեւնին ի սահմանա Հայոց, զութացաւ յզեւոց կոչեական զեսունի զայ նայաւ առ նաև սիրով խաղաղութեամբ։ Մինչ Դեւոնդ մամազ բազոյրը Դաւիթն զիսէ, զկայացիրն կը նշանակէ Պարտաւ։ Բայց էլք (2) Համաձայն Դեւոնդի կ'ենթազրէ Դաւիթնը. և յանդիմակաց միժեւանց տառեան զործեալ Հրամարակականութեան ամրութեան ու զատերանու մոյարութեան միջնորդ կայլու ամանու ի նախարարացն Հայոց, որի ի համելիու մն հազարապետին մամանեալ եկեալ էին։

տահեաց նմա և եհար զգլուխ նորա և
երարձ զնախատինս նորա ի տանէն Արծրու-
նեաց» (Սովերք Հայկականք, ԺԲ. 68) :

Այս Դաւիթի Մամիկոնեան նոյն վկացա-
դրի համաձայն Արծրունի եղբայրներէն կար-
դուած էր տեղապահ իշխանութեան կամ
խնամակալ, որովհետեւ «ի կառկած լինէին
ի նոցա (յԱրաբացւոց) խարզախութենէն և
զվերակացութիւն աշխարհին և զգործո-
իւրեանց տային ի ձեռն Դաւթի Մամիկոնէի»
(Էջ 65) :

Բայց դժուարին է մտածել թէ Արծրունի
եղբարք իրենց իշխանութիւնը հաւատացած
ըլլան Մամիկոնեանի մը, քանի որ իրենցմէ
մին՝ Մեհրուժոն ինքնին սպաննած էր Մու-
շեղ Մամիկոնեանի Երկու որդիները՝ ինչպէս
կը պատմէ Վարդան. «Իսկ Մուշեղոյ՝ եր-
կու որդիք և չորս զստերք (մնացին), ան-
զրանիկին Շապուհ անուն, որք անկան յեր-
կիրն Վասպուրական. զորս ևսպան զերկոսին
Մեհրուժոն Արծրունի, որովէս թէ ի ուստ-
առս հօրն նոցա եղեւ աղէտն մէծ», այսինքն
ՇՇի ազստամբութիւնը և պարտութիւնն
Արճէ չի քով։ Այս պատահած ըլլալու է ան-
միջազգէս ՇՇին ետքը։ Միւս կողմանէ չի
կրնար նաեւ մտածուիլ թէ Արծրունի եղբարք
յենուին Մամիկոնեանց վրայ այնպիսի ժա-
մանակ մը, երբ Մամիկոնեանք նկատուած
էին պետական թշնամի և արարական հողի
վրայ դատապարտուած բնաջնջման։

Այս պատճառում ալ կը թուի ինձ, թէ
այս Դաւիթ նոյն է Աշոտ Բաղրատունուց
Համահանք որդւոյն հետ, զոր կը յիշէ Վար-
դան, իբրև եզրացը Բաղրատուայ Տարօնի
իշխանաց իշխանին։ Ենթագրութիւնս կը
զտնէ ստուգութիւն, եթէ նկատի առնենք
խնամական կապակցութիւնը, որ կը առա-
նուի Աշոտի և Համազատագի միջեւ, այսինքն
Արծրունի տան խնամութիւնը Բաղրատունի
տան հետ։

Թովման Արծրունի խոսելով Վասպուրա-
կանի Աշոտ իշխանի մասին, կը յիշէ որ ա-
նոր մայրն Հոբիտութէ քոյրն է Տարօնի Բա-
ղրատաւ իշխանին, Աշոտի որդւոյն։ Թովման
թէպէտ չի տար Վասպուրականի տիրոջ
Աշոտի Հայրանունը, բայց տրաբ մատենա-
գիրն Բելազորի պահպանած է զայն, որ խօ-
սելով Բուղայի արշաւանքի մասին կը զրէ-
ւ. Ազատ պաշարեց Աշոտ ի. Համզաւ ի. Գագիկ
Վասպուրականի իշխանին Ազրակում։ ստի-
պեց նրան վայր իշեել իւր ամրոցից և տո-
րան նրան Սամասայ (Բ. Խալաթեանց, Ար-
քացի մատենագրեց Հայուստանի մասին,
Վիեննա, 1919, էջ 65)։ Գագիկի որդի Համ-
զան նոյն է Հաւանօրէն նահատակ Համա-
զատագի, Արծրունեաց տիրոջ հետ, որ որդին
էր Գագիկ Արծրունեաց (Դեւնիգ, 133—135)։
Այս դէպքին Հարկ է Ենթագրել թէ Համա-
զատ ամուսնացած էր Աշոտի զտեր Հոփի-
սիմէի հետ 785էն յառաջ, եւ Հոփիսիմէ ձնած

է իրը 765ին. և որովհետեւ վախճանած է իրը 855ին Սամարա (Թովմ. Արծր. 208), ոլէտք է ապրած ըլլալ իրը 85/90 տարեկան։ Իսկ իր որդիք Աշոտ, Գուրգէն և Գրիգոր ծնած պիտի ըլլան 786էն յառաջ, և որովհետեւ Աշոտ վախճանեցաւ 874ին, Հարկ է ընդունիլ թէ իրը 90/95ամեայ կեանք մ'ունեցաւ։ Եթէ այս կապակցութիւնը Համարուի անհնարին, կը մնայ ընդունիլ թէ 786—836 շրջանին գոյութիւն ունեցած են նահատակ Համազասպի որդի՝ Գաղիկ և թոռնիկ՝ Համազասպ։ և այս վերջինս է Աշոտ իշխանի հայրը Համզա, Հոփիսիմէի ամուսինը։ Համզա վախճանած ըլլալու է 836ին։ Այս գէուքին ո՞չ Գաղիկի և ո՞չ Համզայի անունները պահուած են հայ մատենագրութեան մէջ։

Նաեւ այս երկրորդ կապակցութիւնը չարգիլեր զմեզ ևնթաղրելու թէ Դաւիթ Բագրատունի, Աշոտի որդին և եղբայրն Բագրատայց Տարօնի իշխանին, Համաձայն վկայագրին՝ կարդուած է ինամակալութերակացու նահատակ Համազասպի և իւր եղբայրներու կողմանէ Արծրունեաց տան։ Ծնորհիւ այս վերակացութեան ապա տեղի ունեցած է Բագրատունեաց և Արծրունեաց տուներու միջեւ խնամութիւն։ Դաւիթի մէկ քոյրը՝ Հոփիսիմէ եղած է Հարս Արծրունիներուն, իրրեւ ամուսին Համազասպայ։ ուստի մօտաւորապէս 800ին։ Թովմա Արծրունի զիտէ որ Բաղէջի տիկինը, Հաւանօ-

րէն Արդինի տիրոջ՝ Մուսայի կինը, քոյրն է Բագարատաց (Թովմ. 110). երբ հայ զինուորները կը հետապնդէին Մուշի տողեւ խորառակուած թշնամւոյն զօրքը և կը ուսացարէին Բազէցը՝ «Ելեալ արտաքս տիկինն ի Հետիոտս (ինդրէր) յի Հառաշանօք՝ բառական համարել զգործ նահասակութեանն, զոր եւս Աստուած ի ձեռս Աշոտոց. և Համոզեալ ի միջի նացա յուզարկել զնոսա, զի եր նոյր Բագարատաց» : Արարացի Մատենագիրներու Համաձայն Մուսէ որդի Զուրարի, Արդինի տէրը տուած էր Բագարատի զուուրը (Տարարի, անդ, էջ 97. «Մուսա ի. Զուրար, որ ամ ուսնացած էր Բագարատի զատեր Հետչ»), եւ կ'իշխանէր «Արդինայ և ներքոյ կողմանն Ազգնեաց ժերձ ի սահմանս Տարուհոյ» (Թովմ. 108) :

Հոփիսախմէի անձը կը հետաքրքրէ զմեզ միոյն անոր Համար որ նո կը ներկայանոյ քոյր Բագարատաց . և կարեւոր է մեզ որուել Բագարատի և անոր եղբայրներու յառաջապայտթինը Ալաթի տիրոջ Աշոտ Բագրատունոյ, Սահակի որդւոյն զծէն . և ոչ Աշոտ Մատկերի՝ Սմբատ Բագրատունոյ որդւոյն զծէն, ինչպէս Մարկուարտ և այլք կ'ընզունին, առանց հոգ ընելու որ կ'իշխան այսու Հարկասութեան մէջ Ժամանեակակից պատմազիրներու Հետ . այսպէս օրինակի Համար երբ Վարդան, էջ 79, կը զրէ թէ Սմբատ սպարապետ, որդին Աշոտ Մատկերի Համանոցեայ ընդ քերն Դաւթի՝ Ճնանի երկուս որդինոց :

Եթէ յանձնին Դաւթի խմանանք քիչ վերը (էջ 79) յիշուած Դաւիթը՝ Սմբատի և Բագարատի եղբայրն, և Համարինք զանոնք որդիք Աշոտ Մասկերի, Հարկադրուած պիտի ըլլանք Հաստատել թէ Սմբատ սպարապետ ամուսնացաւ իւր քրոջ հետ, որ ահաւոր պիտի հնչէ :

Դ. Կը Համարիմ և թէ Վարդանի խօսքերն (էջ 78) «յետ այսորիկ վախճանի Աշոտի մահին, և առնու զիշխանութիւնն Սմբատ որդի նորա ամ մի. և առա մարտուցեալ ընդ չորից Հազարաց, Հինդ Հարիւր արամբ պատկի ի Քրիստոս յիսմայելականացն։ Եւ եղբարք նորա Դաւիթ և Սահակ և Մուշեղ և Բագարատ առեալ զմայրն իւրեանց չուզանի ի Նվիրկերու առ Խոլուֆն ամիրաց, սիրով ընկալեալք ի նմանէց ոկտք է իմանալ Աշոտ Մլաթի տիրոջ Համար ըսուած։ Որով կը ստանանք Հետեւեալ ճիւզագրութիւնը։

Սահակ

Աշոտ	Բագարատ
------	---------

Աշոտ ունեցաւ Հինդ ուստր՝
Սմբատ, Դաւիթ, Սահակ, Բագարատ, Մուշեղ. և երեք զուստր՝
Հոփիսիմէ (մայր Աշոտոյ, որդւոյ Համագասպալանի), Ա. Ա. տիկինն Բաղիշոյ (կինն Մուսայի, որդւոյ Զուրարի, առեան Արդնոյ), Ա. Ա. կինը Սմբատ սպարապետի, որդւոյ Աշոտոյ :

Պիտի հետեւցնեմ. Աշոտ Խլաթի տէրը
ինչպէս 775էն յետոյ, նոյնպէս 786էն մինչեւ
803/04 գործեց իրրեւ իշխան Հայոց : Այս
թուին ունեցաւ իրեն յաջորդ իւր երէց որ-
դին Սմբատ, որ տարի մը յետոյ ինկաւ
կոռւի դաշտին վրայ : Իշխանութիւնը անցաւ
Բագրատունեաց երկրորդ զծին՝ Աշոտ Սմբա-
տեանին . որ ընտրեց իւր նոր իշխանութեան
կենդրոն Անին Շիրակայ : Իսկ Խլաթի տի-
րոջ Աշոտի որդիք «եղբարք Սմբատայ» իրենց
մօրը հետ իջան Նորիկերտ և բանակցեցան
Ամիրաւագետին կամ անոր մէկ կուսակալին
հետ հարաւային և արեւմտեան Հայտատանի
իշխանութեան ստացման մասին: Զեռք բե-
րին Մոկքը, Տարօնը և Անձաւացեաց աշ-
խարհն, այս ինքն Կործայքը . Աշոտ Մոակերի
գերիշխանութեան տակ թերեւս, բայց քա-
ղաքականապէս կապուած ուղղակի Սամա-
րայի հետ : Հիւսիսային Հայտատանէն կը
հրաժարէին, Կողովիտն իւր սահմաններով
թողլով Աշոտ Մոակերի, իսկ Վասոպուրա-
կանը իրենց փեսային Համազասպին՝ Հոփի-
ոփէի ամուսնոյն :

Յետագային կը նկատենք այս բաժա-
նումը յիրականին գործադրուած :

Է. Տեսնենք այժմ Աշոտ Սահակեանի որ-
դիներու գործունէութիւնն որքան անոնք կը
հային մեր նիւթին :

Դաւիթը կը կարդուէր համաձայն վկայո-
գրին Արծրունի եղբայրներու կողմանէ վե-

բակացու վասպուրականի։ Վարդանի խօսքերս (էջ 79)։ «Եւ Դաւիթ Լզրայըն Սմբատաց շինէ զՅձ բերդ» պէտք է իմանալ իւր մասին։ Ալիշան վարդանի ծանօթութեան մէջ ծանօթազրած է։ «Յձ բերդ թուի Յձ քաղաք Տարօնայ»։ բայց Տարօնի Յձ քաղաքը, ևթէ հաւատ ընծայենք Յովհ։ Մամիկոնիանին, իւր գոյութիւնն ունէր վաղ ժամանակներէ։ Վասպուրականը ունէր Յձ ձոր, որուն բարձունքին վրայ, «որ տեղի բանակի զակիչ առնելոյ էր տանեւ Արծրունեաց», կը շինէ Գաղքիկ «ամբութիւն մը» Գաղկակերտ անուն (Թովմ. 256)։ Թերեւս ճիշդ հոս հիմնած ըլլոյ Դաւիթ իւր նորակերտ բերդը։ «Ի դեղս Աւծաբերդ ընդհավանեաւ ոուրբ Աստուածածնին եւ Ս. Ստեփանոսի Նախավկացին, ի առաջնորդութեան ոուրբ ուխտիս Տէր Գալոս Էպիսկոպոսի» կը զըէ Պետրոս դրիչ 1581ին իւր Աւծաբանը²⁵։ Բ. դարու վերջին քառորդին զօրացած էին այն կողմէրը կարգ մը օտար ցեղեր, որոնք հետամուտ էին նուաճումներու։ Երկրին ողդառը վիճակը կը հարկազրէր ամէն աչալլջութիւն անոնց աշխարհակալ ձգտումներու առջեւ։ Դաւիթ, իրբեւ վերակացու վասպուրականի, պէտք էր ամբացնել կիրճերը։ Թ. դարու երրորդ քառորդին «Աշոտ զնացեալ տալ պատերազմ ընդ ծովեղբեցիսն որք Ռւթմանիկ

²⁵ Ե. Լուսյեան, Յուցակ վասպուրականի հայերէն ձեռագիրներու, Ա. էջ 694։

կոչին, որք ամբանային ի յԱմիւկ անկառկածելի քարանձաւին, վասն զի... ի Վասպուրական գաւառացն համար թուեալ է գաւառն այն, զոր հարիւր ամոյ յառաջ հանեալ էր բանակալութեանն Տանկաց ի Վասպուրական պիտուքենէ» (Թովմ. 214) :

Բազարատ «ունէր յայնժամ» (850) զդլիսաւորութիւն բարձակցութեան իշխանաց Հայոց» (Թովմ. 107). Յովհ. Դրասիանակերտցի ղիտէ զինքը «Հրամանատար եւ իշխան իշխանացս Հայոց» (Էջ 115). Կոչուած է Յոյներէն օքշառ տօն արշանւառ եւ batrik el batarikà Արարիներէն (Տարարի, 77). Կը ներկայանայ 850ին «իշխան Տարօնոյ» (Թովմ. 107) եւ պատրիկ Խլաթի (Բելազորի, 76). Բար-Հերբեռոս (Պատմ. Եկեղ. I, 388) կը կոչէ նաև «տէր Մուշի» եւ Վարդան «Բազարատ իշխան Տարօս լերինն» . ուսկից կը տեսնուի թէ ունենալով ի ձեռին Տարօնը՝ կ'իշխուէր նաև Խլաթի եւ Բզնունեաց՝ վանի ծովի արեւմտեան եղերքին եւ մինչեւ Խոյթի լեռնակողմերուն։ Հաւանօրէն 826էն ետքը, երբ վախճանեցաւ Աշոտ իշխան, «իշխանաց իշխան» տիտղոսն անցաւ Բազարատին. իսկ պատրապեատութիւնը Աշոտի որդւոյն Սմբատին։ Բազարատ 851ին Յուսուփէն կալանաւորուեցաւ եւ ուղարկուեցաւ Սմբատա, իր չորս որդւոց հետ։ Հոն տկարացաւ Բազարատ Հաւատրին մէջ եւ ընդու-

նեցաւ իուամութիւնը (Հմմ. Marquart, Südarmenien, էջ 296—298) :

Այս տեղ զմհեղ չի հետաքրքրեր Բագարատի կենսագրութիւնը թուականէս յետոյ, բայց կ'արժէ յիշատակել հռո գրուադ մը իր կեանքի նախորդ շրջանէն : 812—820ին նա տեսակցութիւն ունեցած էր Նահանա Ասորւոյն հետ, որ Մծրինէն կ'ուղեւորէր, անշուշտ Տարօնի վրայէն, Աշուա Ամբատեանի արքունիքը եւ կը վերապառնար ²⁶: Իր խնդրանոք, «իշխանական հրամանաւ», գրած է Նահան Յովհաննու Աւետարանին Մեկնութիւնը, որուն Նախարանին մէջ կ'ըլլայ զովութիւնը Բագարատի իմաստակիրութեան . Հռն կը կարդացուին տողերս . «որում ոչ անհմուտ եւ դքոյդ զիտեմ ճոխութիւն, որոր յաստեացս բազարկեալ ունիս հայրենական պերենաօք յղփացեալ . . . որ այդքան յոգնահաննարս զտար ի յետին ժամանակիս առ խուզմունս իմաստիցն խորս . . . որ այդքան պատուես զիմաստուրիւն, մինչև յաղքասաց եւ ի ներքեւելոց եւս որսալ ախորժես» (էջ 3) . Նոյնպիսի դրուատիք կը շոայլէ նաեւ Հայ թարգմանիչը . «Զաա թախանձեալ մեծին Բագարատայ, որ ի տանէն Բագրատունեաց, այս որ յոյժ բարձրագոյնս ստացաւ զանուն, որ եւ պետ իշխանաց երբեմն ի բարբարոս

²⁶ Նահանյի եւ Բագարատի տեսակցութեան եւ այլ խնդրաց մասին Հմմ. իմ Մատենագրական Հետեղատութիւններ, Ա. էջ 131—133:

ազգեն Հազարացւոց անուանեալ, որպէս թէ
այնու զնա առաւել պատուի արժանաւոր
վարկուցեալ . . . իսկ յորժամ ըմբռնեալ լի-
նէր ի հադարական ազգէն մեծն եւ երեւելին
այն իշխանն Հայոց վսամամիտն, որ եւ
գրաւնդակն յանձին քերէր ունել զգիտուրին
որ ի Քրիստոս հաւասոցն . . . (Էջ 5—6) .

Ինչպէս Բագարատ, նոյնպէս Հոփիսիմէ-
«մայր իշխանին Աշոտի (տեսոն Վասպուրա-
կանի), քոյր Սահակայ եւ Բագարատայ իշ-
խանին Տարօնի» կը գովուի իրեւ «կին
իմաստուն ի բանս եւ յիրս եւ յոյժ խոհեմա-
զոյն եւ աստուածառէր» (Թովմ. 117, 143,
151) : Հոփիսիմէ, որ ընկերացած էր իւր
որդւոց եւ եղրօր դէպի Սամարա, կը վախ-
ճանի հոն (Թովմ. 208) : Իր միւս քրոջ, Բա-
ղէշի տիկնոջ անունը կը միւսյ մեզի անծա-
նօթ: Նոյնպէս անծանօթ է երբորդ քրոջ ան-
ունը, որ ամուսինն եղաւ Սմբատ Սպարա-
պետի:

Մուշեղ Բագրատունոյ հետքը կը կոր-
ուի պատմութեան մէջ . Եթէ նոյն չէ սա
Մուշեղ Մոկաց իշխեցողի հետ, զոր Թովմա
Արծրունի կ'անուանէ «այր քաջայաց եւ
բարձրագահ»: Թովմայի տողերը Մոկաց իշ-
խեցողիս եւ «իշխեցողներու» մասին չուտ
մութ են եւ դժուար է զտնել հոն հաստա-
տուն կուտաններ, ճիւղագրութեան ստու-
գութեան համար: Մարկուարտ (Բագրա-

առևնեաց ծագումը, էջ 67) կը համարի զինքը Սմբատ Սպարապետի որդին:

Ա. Բայց ունինք աւելի գոհացուցիչ տեղեկութիւններ Սահակ Բագրատունոյ ժամանին: Զինքը կը յիշէր Թովմա Արծրունի (էջ 117) իրրեւ եղրայր Բագարատաց ևւ Հոխիսիմէի (ան՛ո վերը): Թուրեւս ինքն ըլլաց նաեւ Թովմայի յիշատակած «Սեպուհ մի» Սահակ, պատրիկն Անձեւացի» (էջ 109, տպ. սեպուհ մի Սահակ, Պատրիկն Անձեւացի), որ 850ին ժամանակցեցաւ Աշոտ Արծրունոյ ևւ Բագարատ Տարօնոյ իշխանին հետ Մուսէի դէմ մզուած պատերազմին: Ինքը կարգուած էր պատրիկ Անձաւացեաց երկրին (աղ-Զաւազան ըստ Արարացւոց), որ կը համազատանիանիք հին Կորճէից Երկրին իր գաւառներով: Կարեւոր միջադէալ մը իր կեանքէն կը հազորդէ Դիբոնսիոս Թէլ-լՄահարեցի²⁷, որ խօսելով Քուրդան կոչուած ազանդաւորներու վրաց կը զրէ. «Քուրդաններն աւազակներ էին եւ կրօնքով հեթանոս... աւանդութիւն մունէին, թէ իրենց մէջէն Մահզի անուամբ թագաւոր մը պիտի ելլէր... Արդ այս ժամանակներս երեւան եւաւ այս սպասուած Մահզին. Երեսը քողով ծածկուած էր, երբէմն ինք զինքը Քրիստոս կ'անուանէր,

²⁷ Պահանած Միքայէլ Ասորեսց քով, Հմմա- Michael le Syrien, Chronique, III, p. 52—53, ed. Chabot. Ամբողջ այս հասուածը Հայերէն թարգմանութեամբ յառաջ բերուած՝ Յ. Մարկոսարտ, Բագրատունուց ծագումը, էջ 57—60:

իսկ երբեմն Հոգին սուրբ։ Օրէ օր ամքոխը
եւ մեծամեծներն կը հաւաքուէին անոր
շուրջը։ Ամէն դասակարպէ բազմաթիւ զուն-
դեր ժողովուեցան անոր քովը՝ կողոպուտի
և զերիներու յուսով։ Իր բնակութիւնը
Քարդավայի ապառաժուտ լերանց վրայ
հաստատեց։ Այս մարդուս սարսափը կը տի-
րէր ձեզիրայի և Հայաստանի մէջ, Բէյտ
Զարդէյն և Թուր-Արդինն աւերեց. անխափը
ամէն աղջերն կը ջարդէին։ . . . Երբ Քարդա-
մին վանքը և չրջակայ գիւղերն կողոպու-
լու և կան, Հասան (ալ-Հասան թ. Սահլ)
եռանդի և կաւ, վասն զի քրիստոնէից հետ լաւ
էր, յանկարծակի անոնց վրայ յարձակեցաւ,
Քուրդանացիները ջախջախեցան և փախան։
Իսկ անիկա, դոր աստուածացուցած էին,
ստիպուեցաւ քովը մէկդի նետած Հասանի
առջեւէն խոյս տալ։ Սակաւաթիւ խմրով մը
Աշոտի որդւոյն Սահակի երկիրն ապաստա-
նեցաւ. Սահակ զինքը բռնեց չղթայի զար-
կաւ։ Քուրդանացիներն երբ իրենց թագաւո-
րին բռնուիլը լսեցին, հաւաքուեցան և զի-
շերը Սահակի վրանին վրայ յարձակեցան։
Սահակ աճապարեց՝ Մահղիի դլուխը կտրեց.
անոր զլուխը, իր ընչից մէկ մասը և ըն-
տանիքը առնելով փախաւ։ Երբ վրան մտան,
Մահղիի զին միայն դտան։

Քիչ ետքը, երբ Սահակ իր բանակովը
Տայայէներու (Տաճկաց) զէմ կոռուէլու զա-
ցած էր, Քուրդանացիներն անոր ընտանեաց

և որբուց դարան լարեցին։ Հեթանոս կին
մը այս զարանը յայտնեց գիւղին մէջ։ Սա-
հակի ամուսնոյն կրօնաւոր մէկ եղբայրը եւ
ժողովրդենէ բազմութիւն մը բերդի մէջ ամ-
րացան։ Քուրդանացիներն եկան, զտածնին
սպաննեցին, բերդին մէջ եղողներուն դէմ
կռուեցան եւ քարերով հարուածեցին բերդը.
աները մտան։ Արդ, իրենց յայսը բարեպաշտ
կրօնաւորին ազօթքին վրայ էր, որ Քրիս-
տոսի ոզորմութիւնը կը հայցէր երկրպագու-
թիւններով եւ որբոց մասունքը ձեռքը
բռնած՝ իւր բարեպաշտ քրոջմէն ազօթքի կը
յորդորուէր։ Վերջինս իր ստնդեաց մանկիկը
Աստուծոյ առջեւ դրաւ ըսելով։ «Քրիստոս,
զոնէ այս մանկանս համար, որ մկրտու-
թեան անմեղութիւնն ունի, օզնէ՛ ծո-
ռայիցդ»։ Երբ Քուրդանացիները ներս մտնե-
լու վրայ էին, վասն զի բերդին դուռն այրած
էր, ուրիշ կրօնաւոր մը՝ Փէնէէսի նման նի-
զակ մտաւ, պարսպէն դուրս խոյացաւ,
ինք զինքը Քուրդաններու զլիաւորին առջեւ
դտաւ, եւ Աստուծոյ օզնութեամբը խոցեց
եւ սպաննեց զանիկա եւ այս կրօնաւորին բան
մը չկրցան ընել։ Իրիկուն եղաւ. ամբողջ
զիշերը արթուն մնացին եւ հսկեցին։ Սա-
հակի բարեպաշտ ամուսինն առաջադրեց ինք
զինքը մահուան վտանգի մէջ զնել, որպէս
զի չըլլոյ թէ անհաւատից ձեռքն իյնոյ.
զինատուն մտաւ եւ ոսկեզօծ սուր մը առաւ,
որպէս զի անոր փայլին պատճառաւ զինքն

ուղանենեն, առառութիւնք իսկ արամազիք էր գուրս ելլելու և մեռնելու: Բայց Առառուած, որ «զինքը աշխարհապէս օդութեան կոչողներուն մերձ է ²⁸» այնպէս ըրտ որ Քուրդաները բերդին յարձակումք ձգեցին, կարծես թէ արդէն զբաւած բլլոցին զայն, և սկսած երկրին պրայ ցրուածներն կողովանի, որպէս զի շփախչին: Երբ կողովանելով ժամանակ կը կորսնցընէին, Առհամկ լուր առառ, հետեւակազօր դրկեց, որոնք ամբոցը մատան: Եւ Երբ անդպատճեներն վերսուին եւս զարձան՝ զիմացնին Հակառակուրդ երիտառաւրդներ զատն, որոնց առարք քարերով օդութիւնն կը զանելը (?) : Առհամկ երկրորդ օրը հզօր բանկով մը հառաւ, և որովհետեւ Քուրդանեները բերդին յարձակումքը զբազան էին: Երենց պահապահաց ձայնը չլուցին: Երբ յարձակում կրեցին՝ կոնակ զարձուցին և փառիսն: Ճետն մէջ թագուեցան և այսպէս ամէնքը սպանուեցան և փնտցան: Այս եղան Առհամկի և անոր բոլոր հետեւողներուն զախճանքը:

Առրկուաբառ Առհամկի իուրասկումը կը համարի անգի ունեցած 814—816 ասրիներուն: և որովհետեւ դէոլքերը պատահած են Հարաւային Հայաստանի առհամիներու վրայ, կը հետեւցնէ: «ուրեմն այս միջոցին Առհամկ Բայրաստունին արդէն Հայաստանի

²⁸ Աղջ. ձե՛Կ, 18:

իշխան էր և այն Բեթ Քարելուի (Բոհուան) շրջակացքը, ուստի հաւանօրէն Տարօնի մէջ՝ (Էջ 62): Վերջին կէտի մէջ համակարծիք չէմ ԱՄարկուարտի հետ: Թել-ԱՄահեցւոյ տուած տեղեկութիւններու համաձայն դէպքերն անեցան Հարաւային Հայաստանի մէջ, որուն տէրն էր Ամահակ, որ ունէր հոն իւր բերդն և ընտանիքը: Իր իշխանութիւնը կը տարածուէր հաւանօրէն այն մասին վրայ, որ յետոյ Արարացիններէն անուանուեցաւ Ազ-Զաւագան, այս ինքն Անձաւացեաց երկիր²⁹: Հայ եւ արար մատենագիրներու համաձայն Անձաւացեաց իշխանութիւնը կ'ամփոփէր իր մէջ Հարաւ-արեւմուտքէն՝ Կորդուքը, Հաւ-րաւ-արեւելքէն Փոքր-Աղրակ, Գղմար (Ջու-լամերկ) եւ Արինդ ամրոցներով, Արեւելքէն՝ Մեծ-Աղրակ, Բաշ-Քալա արուարձանով եւ Հիւսիսէն՝ Մոկը եւ Ռշտունիք, ուստի Բոհ-տան-սուի աղբերականց մէջտեղ: Անձաւա-ցեաց գլխաւոր կենդրոնն էր Կանդուար բերդը³⁰, զոր կը լիշէն նաև Արար մատե-նագիրք Kinkiar ձեւով, Alqiq հետ: Ուստի Ամահակի իշխանութիւնը կը տարածուէր ճիշդ այն մասին վրայ, որ Երբեմն եղած էր

²⁹ Ազ-Զաւագանի եւ Անձաւացեաց երկիրի նոյ-նացման եւ այլ խնդիրներու մասին հմմա: J. Mar-quist, Südarmenien und die Tigrisquellen nach den griechischen und arabischen Quellen. Wien 1930, S. 353 ff.

³⁰ Այժմ ճամկ Կէնդէգարը, Նորդուղ չայի աղբե-րականց քով:

ըստ Մ. Առքենացւոյ (Բ. 53) Բիւրատեան
Սմբատ ասպետի իշխանութեան սահմանը,
այս ինքն՝ «Սմբատայ տեղի տուեալ զնաց
զկողմամբք Ասորեստանի, իւրովք կամօք
թողլով դիշխանութիւն զօրացն Հայոց...
հրամանաւ Արտաշիսի բնակէ ի Տմորիս, որ
այժմ կոչի Կորդրիք, ի յԱլկի նստուցեալ
զբազմութիւն զերւոյն. քանզի էր ի ծերու-
թեան կին արարեալ յԱսորեստանեայց՝ հույ
յայն կողմանս, զոր յոյժ սիրեաց, վասն
այնորիկ և զնորին կողմամբք բնակեցաւ»:

Տմորիք արեւմուտքէն կը շօշափէր
Կորդուքը, որուն և քաղաքականապէս Են-
թարկուած կ'երեւոց ի հնումն, յետոյ միա-
ցուեցաւ Կորդիք՝ ի վազուց գոյութիւն ու-
նեցող գաւառին հետ. Եւ ունէր արեւելքէն
և հարաւէն սահմանակից Ասորեստանը Եւ
հիւսիսէն՝ Հայաստանը և որովհետեւ խառն
աղղաքնակէութիւն մ'ունէր, այս պատճա-
ռաւ քաղաքականապէս յաճախ Աղիարենէի (Ասորեստանի), Հայաստանի և Մարատ-
աստանի (Ատրպատականի) միջեւ կոռուպինձոր
կը նկատուէր: Թէպէտ Տմորիք անձուկ
իմաստով Հայկական զաղթավայրերու սահ-
մանէն դուրս կ'իյնար, բայց շատ կանուխ
ժամանակներէ սկսեալ մուտ զտած էին հոն
Հայ զաղթականներ և այսպէս խլուած էր
Ասորեստանէն³¹:

³¹ Հմմտ. այս ժամին Հիւրշման՝ Հայ տեղոց
անուններ, 203, 207—208. Hartmann, Bohtan, eine

Եւ Այսպիսի մեկնութեամբ կը լուսաբանուի թ. դարու տառաջին տասնամետին
 Հայաստանի քաղաքական բաժանման պատկերը: Աշոտ պատրիկ Մատկեր, որդի Սմբատաց սպարապետի, 806ին կը կարգուի իշխան Հայոց, եւ արքունիքը Կոգովիտէն (Դարիւնքէն) կը փոխադրէ Անի, եւ այսպէս իր իշխանութեան անձուկ սահման կ'ընտրէ Հիւսիսը մինչեւ Կոգովիտ: Արեւելքը՝ Վասպուրական, Արեւմուտքը՝ Տարօն եւ Հարաւը՝ Անձաւացիք (Կորդրիք) կը յանձնուին Աշոտ Սահմակեանի որդիներուն՝ Դաւթի, Բաղարատի եւ Սահմակի, «Սմբատի եղբայրներուն»: Այս բաժանումը դատաւ Ամիւրապետին՝ Հարուն առ Ռաշիզի հաճութիւնը ի Նվրկերտ, ուր իջած էին Աշոտի որդիք իրենց մօրը հետ եւ տեսակցութիւն ունեցած: Այս միջոցին Աշոտ Մատկերի որդին՝ Սմբատ կը գտնուէր ի Սամարա իրեւ պատանդ: 826ին, երբ մեռաւ Աշոտ Մատկեր, իշխանութիւնն անցաւ Բաղարատի՝ Տարօնի տիրոջ ձեռքը, որ անուանուեցաւ իշխանաց իշխան: Իոկ սպարապետութիւնը յետոյ յանձնուեցաւ Սմբատին, երբ սա վերադարձաւ Սամարայէն: 850ին, երբ Բաղարատ զերի տարուեցաւ Սամարա, նոյն իշխանութիւնը յանձնուեցաւ Սմբատին, եւ անոր ալ զերի

առարկելէն (855) ևոքը՝ անոր որդւոյն Աշտաթի, որ իշխանաց իշխան կոչուեցաւ և ազգա անուանուեցաւ թագաւոր :

Մժբառ Արտել-Արտաս, Աշոտ Մժբառաւանի որդին (Մամարայէն զարձէն Էտքը) առած էր իրեն կին Դաւթի (այս ինքն Բաղարատ Ցարուց իշխանին եղրօր) քոյրը, որմէ ունեցաւ երկու ուստր, ուրոց քոյրնց (այսինքն Մժբառի զուստրը) արուեցաւ Աշոտ Կիւրառազատի (Արդանուջի աբրոջ) որդւոյն՝ Բագարատի կին, ուստի Հաւանօրէն 855-ն յառաջ :

Այս եղանակու Բագրատունի տան երեք օհրւղերն զօդուեցան իրարու հետ յնամական կապով :

Ը. Դատոնանք մենք կրկին Թէլ-Ե՛տհակրեցոց տեղեկութիւններուն նկատմամբ Մահեկ իշխանին եւ իւր ընտանիքին :

Մահեկ Բագրատունուց բերդը, որ Քուրպաններու յարձակման կ'ենթարկուի անոր բացակայութիւնն, անշուշտ կանգուածրն էր : Հոյ ունի իշխանը բարեկալաշ, տառուածագախ, հաւատարին եւ իմաստուն տիկին մը, որուն ծագութիւն եւ անունը կը մնան մեզի անձանօթ: Նա կ'երեւաց թէ նոր էր Հարս յերսւած, արգեօք «Ասորեստանեամ» յց՝ կողմերէն. ունի զրկի սանդեմց զաւոկ մը: ուրիշ զաւակներ չեն յիշուիր: Իր արքունիքի մէջ կը տեսնուին նուեւ երկու աբրամէր եւ բաղարի եկեղեցականինը, որոնք Տիկնոջ

անմեղութեան պահապաններն են . մէկն է անոր կրօնաւոր հղբայցն , երկրորդը դարձաւ կրօնաւոր մը , որ կը ներկայացուի աներկիւղ , հայրենասէր անձ մը , ինչպէս Փենէէս մը , ինչպէս Դեւոնդ վահանդացի մը , որ նիզակ ի ձեռին կը խոյանայ հայկարար թշնամւոյն վրայ , կը ցցէ սայրասուրը ախոյնանին կուրծքը և կը խորտակէ դիամաւալ և ինքը սարսափահար թշնամիներու մէջ կը մնայ սղջանգամ : Պատմութիւնը չէ պահած մեղի անունը այն քահանային , բայց ողիտի մնայ անիկա իր դործին մէջ անմահ :

Մինչ բերդականները սակաւաճենն ուժով թշնամւոյն յարձակման կը դիմադրէին , Սահակ իշխանը զրադած էր Տաճկական ցեղերու ասպատակութիւն մը յետո մղել իւր սահմաններէն : Առանց կասելու իւր հետապնդումներէն , նա կը զիտնայ հնարքը բերդականներուն ալ հասցնել օգնութիւն : Սառնասրութիւնը դրաւականն է սպարապետին խմաստութեան : Տիկինը կ'ընդունի հետեւակագօր ջոկատ մը և կը յաջողի Քուրդաններու ոյս երկրորդ յարձակումն ալ , նման առաջնոյն , ուր Մահղի իւր զլուխն էր տուժած , խորտակելու : Այսպէս Սահակ յաղթական դուրս կու զայ կարճ ժամանակի մէջ երեք ճակատներու վրայ : Այս տեղ կարկառուն կը ցցուի մեր առջեւ իր անձը իրքեւ պատերազմող և հմուտ զօրավար , «եւ քաջ

եւ արգասաւոր . . . ի մեծամեծս եւ ի բազում զործա արժանավառութ» (Ա. 1) :

Իր եղբայրն Բագարատ կը դրուատուէր ուսումնական եւ հայրենական մոխութեամբ երեւելի անձնաւորութիւն . եւ քոյրն Հոփիս-սիմէ որպէս «կին իմաստուն ի բանս եւ յիրս եւ յոյժ խոհեմագոյն, միանգամայն եւ աստուածասէր» : Խնչո՞ւ չենթագրենք նոյն շնորհքը նաև Սահակի վրայ, որ աճած եւ զարգացած էր նոյն յարկին տակ : Սահակ ունէր իւր արքունիքին մէջ երկու բարեպաշտ եւ իմաստուն եկեղեցականներ, որոնց հովանաւորութեան յանձնած էր իր ընտանիքը : Եթէ այդ բարեկամ սրտերն երեւելի էին իրենց բարեպաշտութեամբ եւ արիական ոգւով, կը սիրեմ յուսալ թէ անոնց մէջ կը ճառագայթէր եւ իմաստասէր միտքը . եւ կ'ախորժէր իշխանը անոնց մօտաւորութենին իրրեւ «Ե՞ւ քաջ եւ արգասաւոր . . . ի բանս եւ ի պիտանաւոր խոհականութիւնս» (Ա. 1) :

Բագարատ սիրող էր աւելի իմաստասիրական եւ աստուածաբարանական դրականութեան եւ Նահայէն կը խնդրէր Յովհաննու Աւետարանին Մեկնութիւնը : Ուրիշ ժամանակակից մը, համատոհմիկ մը, եւ թերեւս խաղընկեր մը՝ Շապուհ կը հայցէր Ղեւոնդ երէցէն անցեալ ժամանակներու Պատմութիւնը : Զունեցա՞ւ նոյն նախանձը նաև Սահակ, չեղա՞ւ բղձակերտ եւ ինքը ունենալ

գրաւոր յիշատակ մը, պատմող իւր ուսումնատեսնէն ձգտումներուն :

Ինձի կ'երեւայ թէ Սահակ Բագրատունի ցանկացաւ շինել իրեն անուն հանդիսանաւ- լով Մեկենաս «Հայոց Պատմութեան» մը :

Սահակ, երբ կարգուեցաւ իշխան Ան- ձեւացեաց երկրին, աէր Կորդքիքի (806°), անշուշտ հետաքրքրուեցաւ, ինչպէս երբեմն վաղարշակ մը, այս կողման անցեալ պատ- մութեամբ . ևւ ելաւ ի խնդիր Մար Արտա Կատինայի մը, որ զրի առնէր այս կողման ևւ այս առթիւ ամբողջ Հայաստանի անցեալ յիշատակներու, յատկապէս նախարարական տուներու ծագման պատմութիւնը :

Սահակ Բագրատունի իւր ծրագրած դործին յաջողութեան համար յարմարագոյն անձ նկատած է «Մովսէս Խորենացին», որ «Հեշտաբար ընդունած է խնդիքը», վասն զի գոտած է զայն «սիրելի իսկ իւր ախորժա- կացը, առաւել ևւ սովորութեանցը» (Ա. 1) . այս ինքն պատմական աշխատութիւններ մատենագրելը եղած է համաձայն իւր սրտին ևւ սովորական զբաղմունքը իւր զրասիւ- րութեան : Թէպէտ ևւ «այր մի ծերացեալ ևւ հիւանդու» էր նա, բայց ևւ այնպէս «ան- պարապ ի թարգմանութեանց» (Պ. 65) , ուստի նաեւ բարձր տարիքի մէջ կը զոր- ծէր միտքը, միշտ հաւատարիմ զրչին :

750—850 շրջանէն չունինք մենք աչքի զարնող պատմագիր մատենագիր, քան-

Ղեւոնդ երէցը : Ղեւոնդ իւր Պատմագրքովը ,
զոր զրած էր «ի հրամանէ տեսան Շապհոյ
Բաղրատունոյ», հանած էր անշուշտ հոչակ
իւր դարուն , բայց մասնաւորապէս Բա-
ղրատունի իշխանական շրջանակին մէջ : Եւ
զիւրին է մտածել թէ Սահակ իւր մեծ ծրա-
գրին յաջող կատարածին համար անձի ըն-
տրութեան ճգնաժամ չապրեցաւ , այլ մո-
դուած Ղեւոնդի հոչակէն եւ վստահ անոր
Բաղրատունի տան հանդէպ ունեցած մտե-
րիմ վերաբերմունքին վրայ , համարձակ
դրաւ անոր առջեւ իւր առաջարկութիւնը եւ
զտաւ իւր ձայնը պատրաստակամութիւն :

«Մովսէս» այս առաջարկը ընդունած է
Սահակէն ի հեռաւորութեան . եւ ինչպէս
կ'երեւոյ նոյնհետայն մեկնած է անոր ար-
քունիքը . իր խօսքը . «յառաջ քան զմար-
մեոյդ՝ զհոգւոյդ ընկալեալ զծանօթութիւն»
(Ա. 1) Ենթագրել կու տայ թէ հոգւոյն ծա-
նօթութիւնը ստանալէ յետոյ նաև մարմեոյն
ծանօթ եղած է , այսինքն պատահած են
անոնք իրարու դէմ առ դէմ Սահակի ար-
քունիքին մէջ ի Կորզրիք : Այն պարագան ,
որ Մովսէս Բիւրատեան Սմբատ ասպետի
սիրած երկրարաժինը կը ներկայացնէ Տմո-
րիք-Կորզրիքը եւ Ալիին յանուանէ կը յիշէ
իրրեւ զաղթավայր Սմբատի բերած դերի-
ներուն , լսելի կ'ընէ պատմագիրը վարա-
դուրի հաեւէն իւր ձայնը , որ Կորզրիքէն կը
հնչէ : Սահակ Բաղրատունի իւր ստհման-

ները մինչեւ Ալիի տարածել ձգուած կ'երեւայ, եւ Մովսէս պատմական առացոյցներ կը հայթայթէ այն կողման հայ գաղթականներու հնութեան ի նպաստ։ Աչ միայն իւր Մեկենասին հաճոյք եւ պարծանքի առիթ ընծայել կը ձգտի պատմագիրը, այլ եւ անոր աշխարհակալսկան ձգտումներն արդարացնել կը նկրուի։ Այս հայեցմամբ ըմբռնելիի կ'ըլլան մեզի նաև Հոյոց Պատմութեան այլ եւ այլ տեղիքները, ուր Մովսէս պատմութեան պահծագոյն դրուագներուն անսարանները, նոյն իսկ հայ ցեղին սկզբնաւորութիւնը կորհայք—կորդրիք, ուրիշ խօսքով Անձնւացեաց երկրին մէջ կը բնմագրէ. այսպէս Հայելի եւ Բելի պատերազմը Հոյոց ձորի մէջ, տեղագրական այնքան ճշգրիտ նկարագրութեամբ (Ա. 11)։ Նա Հետապնդած ըլլալու է նաև այսպիսի դազանի նպատակ մը, երբ Արդարը, Աղիաբենէի թագաւորը կը հայացնէ. եւ Բագրատունիները հրէական ծաղումէ կը սերեցնէ, հերքելով հին աւանդութիւնը (Բագրատունիաց պատմագիր Անրիոսի քով պահուած) որ նոյն նախարարութիւնը Հայեաց սերունդէն կը ներկայացնէ։

Մովսէս-Ղեւոնդի երթն Սահակի արքունիքը (Կանգուածը) կարող էր պատահած ըլլալ միայն Աշոտի մահուրնէն (803/04) ետքը, այս ինքն այն ժամանակներն, երբ Սահակ Բագրատունի իրեւ տէր Անձնւա-

ցեաց Երկրին վոխագրուեցաւ ընտանեօք կանգուար. եւ մնաց հոն հաւանօրէն մինչեւ իւր մահը : Այսպիսի կազակցութեամբ դիմաց ի՞նչ կարող է արդիլել զմեղ տեսնելու Ղեւոնդ երեցի դէմքն յանձին այն արիասիրա կրօնաւորին, որ արհամարհելով մահը նիդակավառ կը խոյանար թշնամւոյն բանակը եւ տիրասիրութեան եւ հայրենասիրութեան անդուզական առհաւատչեայ մը հանդէս կը բերէր (814—816) :

Մինչեւ այժմ ըսուածները թոյլ կու տան մեղ կազմելու մեր եղբակացութիւնը .

1. Սահակ Բագրատունի Անձեւացեաց Երկրին, այսինքն Կորճայք նահանգին ընդարձակուած սահմաններուն տէրն է 806—816 շրջանին :

2. Մովսէս Խորենացի եւ Ղեւոնդ մի եւ նոյն անձնաւորութիւններն են, ինչովէս մի եւ նոյն են Մովսէս եւ Մար Արամ Կատինայ :

3. Ղեւոնդ երէց նոյն է հաւանօրէն այն կրօնաւորին հետ որ Դիոնեսիս Թէլ-Մահրեցւոյ համեմատ պաշտպանած է Սահակ Բագրատունւոյ բերդը անոր բացակայութեան եւ խիդախած է անձամբ նիզակահար զգեստնելու թշնամիններուն դիմաւորը :

4. Մովսէս ի գլուխ հանած է իւր Պատմութիւնը Սահակ Բագրատունւոյ արքունիքը հաւանօրէն ի կանգուար : Հայոց Պատմութիւնը յօրինուած է 806էն ետքը, ոչ շատ ուշ քան 820, ուստի 810ին մերձաւորապէս :

10. «Մովսէս» եւ «Ղեւոնդ» ամուններու շուրջը: — Մինչեւ այժմ մենք զբաղեցանք ապացուցանելու թէ «Հայոց պատմութեան» հեղինակն Մովսէս Խորենացի նոյն է Ղեւոնդ երէցի հետ. մէ՛կ ձեռքէ ելած են Երկու պատմագիրքերը: Կը մնայ բաց կարեւոր խնդիր մը. ի՞նչ էր իոկական անունը ոյն հեղինակին, որ չարագրեց ոյս կրկին երկերը:

Վերադոյն, Երբ կը դժէինք Ղեւոնդ երէցի կեանքի ուրուագիծը, նկատած էինք թէ մեր տեղեկութիւնները «Ղեւոնդ» անուան չուրջը՝ յեցած են աւանդութեան վրայ, եւ «չունինք փորձաքար ստուգելու աւանդութեանս հաւատարմութիւնը» . հարցմանս, թէ «չէ» կարող կեզծիք նկատուիլ անունս, բաց թողուցած էինք պատասխանը, որովհետեւ «այն ժամանակաշրջանին, ուր ապրած է Ղեւոնդ, չկայ վկայ իր անձնաւորութեան» :

Նոյնպիսի տարակուսի մէջ ենք նաեւ նկատմամբ «Մովսէս Խորենացի» անուան հարազատութեան: Այսպէս կը կռչուի հեղինակը նախ Պատմագրքին խորագրին մէջ. «Հայոց պատմութիւն յերիս հատուածս, առացեալ Մովսիսի Խորենացւյ»: Երկրորդ անգամ Ա. 1 (խոստարանութիւն). «Մովսէս Խորենացի յաղագս մերոյս ի սկզբան յայսմ բահակայ Բագրատունւոյ խնդալ»: Զեռագիրներէն ածե չունին ոյս ամբողջ պարբերութիւնը. Եղանակը կը կարդան

Մավուկ սի (Մավսիսի) Խորենացւոյ: Եւ զուրա
կը ձգեն «յազագո — բանից»: իսկ որոնք որ
ունին այս մասը, կը ներկայացնեն պէտով: ո
րիթերցուածներով, յառն զի ամբողջ պար-
ուերութիւնը սնիքերականական շարադասու-
թիւն մը կ'ընծայէ: զոր չեն կրցած նաև:
Հաստարակիչները վերականգնել: Նախնա-
կան ընթերցուածն էր անշուշտ պարզապէս:
«ի սկզբան այսր բանից (bf) Սահակոյ Բա-
զրատուածնոյ խնդալ», ուստի «Մավուկ» Խո-
րենացի յազագո մերոյա՛ կարելի է հա-
մարիւ երկրորդ զրչի մը յաւելուածը, որուն
ձեռքը Պատմութեան մէջ նաև ուրիշ տեղեր
կը զզացուի³²: Հայոց Պատմութեան է ջերու
մէջ չենք զաներ ուրիշ յիշատակութիւն հե-
րթակի անուան մասին: Նաև յընթացս
թ: զարու չկայ վկայութիւն, ուր յիշուի
Հայոց Պատմութեան հեղինակը յանուանէ:
Կը հնաեւի ամէ:

1. Երկու պատմագրութիւններու Հեղի-
նակն մէկ է:

2. Այդ անձը կը կոչուէր Դեւնիդ կամ
Մավուկ:

3. Արագհնակ: Դեւնիդի Պատմութիւնը

³² Տես առ այս P. N. A k i n i a n, Moses Kho-
renatzi. Die Abfassungszeit der „Geschichte Ar-
meniens“ und die Persönlichkeit des Geschichts-
schreibers in neuem Lichte betrachtet. Wiener
Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 37 (1930), էլ 204—217, յատկապէն
էլ 207—211:

իրքեւ ժամանակակից դէպքերու անպահոյճ, անսեթեւեթ նկարագրութիւն զրուած է ժամանակակից մը, պիտի ննթաղը բնք չկար տեղիք խեղաթիւրելու, կեղծելու հեղինակին անունը. ուստի և աւանդութիւնը հաւատարմութեամբ պահպանած է «Ղեւանդ երէց» յորջորջանքը հեղինակին, գրութեան ձակատը կամ վերջաւորութեան:

4. Բայց «Մովսէս» անունը կարող է նկատուիլ կեղծիք, վասն զի կեղծուած է անոր ժամանակն ալ, զրութեան ձեւն ալ: Ժամանակակից մը թ. դարու առաջին տասնեակին պիտի չհամարձակէր սեպհական անուամբ լոյս ընծայել պատմութիւն մը, ուր ինքինքը կը կեղծէր աշակերտ Սահակի և Մաշտոցի: Եւ որովհետեւ «Մովսէս» իւր զրութեան մէջ նախնարար զիտում չէ ունեցած կեղծելու իր ժամանակը²³, պիտի հնթաղ բնենք թէ կեղծողը երկրորդ զրիչ մըն է. որ հեղինակին մահուընէն ետքը հաւատալի եւ հեղինակաւոր ընծայելու համար անոր խօսքերը, կարեւոր տեսած է կեղծել ժամանակն ալ, անունն ալ, այս ճանապարհով Հայոց հնագրական պատմութիւնը իրքեւ նորագիւտ աշխատութիւն պիտի զտնէր ընդունելութիւն եւ պիտի առթէր հետաքրքրութիւն եւ սքանչանք:

Յուցուց առպաղան թէ նա չէր սիսալած

²³ Տե՛ս անդ, էջ 210:

իւր մատեմուհիքներու մէջ, որով հետեւ
սկսեալ մ. զարէն աշխարհակալեց «Մով-
սէս Խորենացին» ազգայիններու ժաքերը և
սրբերը. «չ ոք չկասկածեցաւ, թէ «Հայոց
Պատմութիւնը» հազիւ դարու մը ստեղծա-
գործութիւնն է, դրուած Կորպրիքի խորա-
ձորերու մէջ»:

Նկատմամբ բնուրութեան անուանու՝
«Մովսէս Խորենացի», որով մկրտուած է
Հայոց Մննդաբանութեան պատմիչը, պէտք
է ենթադրել թէ կեզծովն աչքի առջև ունե-
ցած է Հեղամատենին հեղինակը՝ Մովսէս
մարգարէն, որ պատմած է Խօրայէլի ժո-
ղովրդեան ծննդաբանութիւնը և թէ ինչպէս
նա իւր ժողովուրդը Եղիպատական ծառայու-
թենէն հանեց և կարմիր ծովու խոր ան-
դունդիներէն անցուց, տարաւ և հասցուց
Աւետեաց երկրին սահմանները։ Եսյն դերը
կը կատարէր «Հայոց պատմութեան» հեղի-
նակն ալ, որ ժամանակի անծայր խորքերէն
կը հանէր ի լոյս ազգի մը պատմութիւնը և
կը բերէր կը հասցընէր ժամանակ մը, ուր
ազգը զբականութեամբ նոր զինուած կազ-
մակերպուած, պիտի վայելէր Աւետեաց եր-
կիրը ժաքի և լոյսի։

«Խորենացի» յոր ջորջանքը ովիտի ենթա-
զրէր խորեան կամ խորեն զաւառ մը կամ
քաղաք մը. այսպիսի վայր ծանօթ չէ մեզ
Հայաստանի սահմաններու մէջ։ Հաւանարէն
հաւան այս յորջորջանքի մէջ բառախոսդ մը

թագնուած է . խոր՝ արմատին ածանցուած ,
կամ «խորին» = իմաստուն , հմուտ , կամ
խուրին , «խորին» = ընթերցող իմաստով
(հմտու . Մար Արաւ Կատինայ) . Էւ կամ
թերեւս «որ ընդ խորս եանց պատմու-
թեան Հայոց» : Մովսէս , ժամանակակից
ըմբռնմամբ , Արծրունիները կը ստուգաբա-
նէր՝ «Արծիւ ունի» , այսպէս նաև . Ամա-
տունի = Համատանցի ևն . ի՞նչ զարմանք
եթէ իր իսկ ստուգաբանական օրէնքներով
երկրորդ զրիչ մը յօցինած ըլլայ իր ծագութն
ալ իմաստութեան , Հանձարի խորժերէն և
կամ բազմամեռյ ծերունոյն անդուլ ընթեր-
ցասիրութիւնը նկատելով ասորական խուրի ,
ընթերցաւէր մակղիրն այսպէս բարեփոխած
ըլլայ : Յամենայն զէսոս բառախառը մը պէտք
է ենթագրել «Խորենացի» յորջորջման մէջ ,
քան տեղւոյ անուն :

Այս տեղ կը զերջացնենք մեր խորհրդա-
ծութիւնները Պետակի և Մովսէսի շուրջը ,
յուսալով թէ շուտով առիթը կ'ընծայուի
մեզ , նկատելու Մովսէս Խորենացւոյ անձն
ըստ աւանդութեան և . Պատմութիւնը ըստ
իւր զբական արժանիւաց :

Ժ.

ՀԱՅ ԲՈՎԻՇԱՑՈՒԽԵՐՈՒ ՏՈՒՄԵԴԵԼ

450—850

ժ.

ՀԱՅ ԲԵԳԻՑՑՈՒԽԵՆԵՐՈՒ ՏՈՀՄԸՆԸՆԻ

450—850

Որովհետեւ հանգուցեալ Յ. Մարկուարտ
«Հայ Բաղրատունեաց ճիւղազրութեան¹»
նուիրած իւր դեղեցիկ աշխատութեան մէջ
փորձած էր արդէն վերականգնել Հայ Բա-
ղրատունի տան տոհմածառը 600—850 մութ
շրջանի համար, թերեւս կրկին այս նիւ-
թով զբաղիլը նկատուի զուր ժամավաճա-
ռութիւն։ Պիտի ուղէի եւ ևս խնայել ժամա-
նակու, եթէ յընթաց Ղեւոնդ Երէցի Պատ-
մութեան ուսումնասիրութեանս ինձ ընդ-
առաջ ելած ինչ ինչ դժուարութիւններ զտած
ըլլային իրենց յուծումը Մարկուարտի յիշեալ
աշխատութեան մէջ դոհացուցիչ կերպով։
Մէծ հմտութեամբ եւ մատչելի ազրիւր-

¹ Յ. Մարկու կուարտ, Բաղրատունեաց ժա-
ղումը. Ա. Հայ Բաղրատունեաց ճիւղազրութիւնը.
Բ. Վրական Բաղրատունեաց ժաղումը։ Վիեննա 1913,
բնագրէն թարգմանած Հ. Մ. Հապոզեան։ Գերմանե-
րէն թագիրը իւր սկզբնական ձեւի մէջ լոյս տեսած
է Հեղինակին Osteuropäische Streifzüge աշխատու-
թեան մէջ, Leipzig 1903, էջ 391—465։

ներու աշալուր՝ օդատագործմամբ զծած է Մարկուարու իւր ճիւզաղրութիւնը։ Բայց և ոյնպէս մոլորցուցած են զինքը մատենագրական ինչ ինչ տեղիքներ։ Եւ ինչ ինչ կնճիռներու վրայէն փորձած է անցնիլ սստումայ։ Մեր ուսումնասիրութիւնը կը պահանջէր առուել լուսարանութիւն։ Եւ կը հարկազրէր խորհիլ երկար՝ գտնելու կազմակցութիւն Բագրատունի տան այլ եւ այլ անդամներու մէջ, որոնց յիշատակութիւնը կ'ընէր պատմութիւնը յանպատրաստից։ Նաև կարդ մը զրտուր յիշատակարաններ, ծանօթ հայ Հրապարակի վրայ, մնացած են անմռաշիլի Ուսուցչապետին, զորոնք պէտք էր սակայն շահագործել, Բագրատունի տան անդամներու եւ պատմական զէպքերու յայտնագոյն ցուցագրութեան համար։

Միայն այս տեսակէտներով կը մօսկենամ նիւթին։ Որպէս զի աւելորդ կրկնութիւններէ խոյս տառ, պիտի ջանամ մատենագրական տեղիքներու համար ցոյց տալ Մարկուարու յիշեալ աշխատութիւնը, ուր ամփոփուած են ծանօթ աղբիւրները (խօսքս Մարկուարու ծանօթարանութիւններու մասին է, զորոնք պիտի մատենաշնչեմ չու)։ Նաև Պետոնդ երէցի Պատմութեան նույրուած մեր ուսումնասիրութիւնը, ուր ինչ ինչ անձեռաւորութեանց մասին արդէն ճառուած է երկարօրէն, նկատի պիտի տանուի պատշաճ տեղերը։

Տիբոց Ա. 450 (1)

Մահակ Ա. առաջին 480 (2)

Մագանդիստ առաջին 506 (3)

Վարագ-Տիբոց Բ. (4)

Աշում առաջին Ա. 554 (5)

Պատ 601 (6)

Ամբոս Ա. վերջին մարզպան (7)

Վարագ-Տիբոց Գ. առաջին (8)

Վարագ-Մահակ Բ. (10)

Ամբոս Բ. առաջին (9)

Ամբոս Գ. (11)

Աշում Բ. պատրիկ (12)

Վարագ-Տիբոց Գ. (13)

Ամբոս Գ. (16) *Վաստի Ա.* (16) *Բաղարամ Ա.* (16) *Ամբոս Բ.* *Աշում Գ.* (15)
Աշում Գ. պատրիկ *Մահակ Գ.* (18) *Կիրազարական* (14) (15)
(17)

Ամբոս Զ.
սուրբարձություն (19)

Վաստի Բ.
(20)

Բաղարամ Բ. (21) *Աշում Ե.* ուլը ելաթի (23)
Մահակ Շ. (22)

Աշում Զ.
Մահակը (29)

*Աշում առաջին
Հիմնական*

Ամբոս Բ.

*Եազրուկ
պատրիկ*

*Աշում
կիրազարական*

ապարագիս (31)
Ամբոս Բ.

Բաղարամ

Դաւիթ

Աշում Ե. Բաղարամը (32) *Եազրուկ Գ.* (33) *Արքու սուրբարձություն* (34)

Ամբոս (34) *Դաւիթ* *Բաղարամ Գ.* *Մահակ* *Առչեղ* *Հռիփիսիթէ* *Ա. Ա. պատար* *Ա. Ա. պատար*
պատրիկ (24) (25) պատրիկ (26) Ե. (27) (28) (կիրազարական) (կիրազարական) (կիրազարական)
(կիրազարական) (կիրազարական) (կիրազարական)

Աշում Բ. կիրազարական *Դաւիթ* *Ա.*

Հինգերորդ դարու կէսէն սկսեալ ունինք Բաղրատունի տան գրեթէ անընդհատ յաջորդութիւնը :

1. «Տիրոց իշխանն Բաղրատունեաց» մինչը այն հայ նախարարներէն, որոնք խոսութեցան զհետ վասակ Սիւնոյ (Պ. Փարագեցի, էջ 67) :

2. Սահմակ ասպետ, տէր Բաղրատունեաց, հանգիսացաւ անուանի Վահանեաց կոփւներու մէջ. 480ին ընտրուեցաւ մարզպան և վախճանեցաւ քիչ յետոյ նահատակական ժահուամբ Շարմանայնու կոռւին մէջ (Փարագ. 121, 133) :

3. «Սպանդիատ Հայոց ասպետ» կը յիշուի Բարկէն կաթողիկոսի թղթին մէջ 506 կամ 510ին, իրոււ մին վարդարշապատի ժողովոյն մասնակից հայ նախարարներէն (Գիրք Թոթոց, էջ 42) :

4. Վարագ-Տիրոց. 554ին Դունոյ մէջ Կուժիկ - Նեստորականներու գէմ զումարուած աշխարհաւողովին ներկայ էր «Արշուի Վարագ-Տիրոցնան» (Գիրք թղթոց, էջ 74) :

Թուիւ այս չորս իշխաններու հայրանունները յականէ չեն յիշուած, բոյց նկատելով ժամանակի անջրագետն եւ համարելով թէ առավետութեան յաջորդութիւնը որդի ի հօրէ կը ժառանգուէր, կրնանք ենթագրաբար թուել առհմածառին մէջ անոնց անունները իրեւ որդի ի հօրէ :

Առանց առբակուսի այս Վարագ-Տիրոցի

մասին է խօսքը, երբ կը զրէ Յովսիաս, թէ
«Եկն Վարագ-Տիրոց իշխանն Բաղրեւանդայ
եւ Արշարունեաց, որ ի բանաստեղծացն
Սպարագետ անուանիւր. մեծ տօնախմբու-
թիւն կատարեաց, առաստաձեռն ողորմու-
թեամբ միսիթարէր զաղքասա : Եւ զի՞րուջ
ծննդեան զեօղ Սրբոյն (Թաթլոյ) տայր ի
վանսն՝ հաստատուն կտակով եւ եղեալ
զկտակն ի վերայ տապանի Սրբոյն՝ անէր .
Սուրբ ճպհաւոր, մի թողուր զանարժանս
յօդնականութենէ քումէ . եւ զրո հայրենի
զեօղն քեզ եմ աւանդեալ, եթէ ոք հակառակ
կայցէ՝ դու լեր վրէժինդիր» (Հայապատում,
Բ. § 154 : Հմմատ. առ այս եւ Հ. Ս. Կողեան,
Կամսարականները Տեարք Շիրակայ եւ Արշա-
րունեաց, Վիեննա 1926, էջ 128) : Յովսիաս
ունեցած է աչքի տոջեւ, ինչորէս կ'երեւայ,
Վարագ-Տիրոցի կտակի օրինակը : Իր պատ-
մուածքը կը վերաբերի 557 կանխող շրջանին,
ուստի Վարագ-Տիրոցի այցելութիւն ի վանս
Թաթլոյ պատահած է ոչ թէ յելո և . դարու
(Ալիշան, Այրարատ, էջ 55), այլ Զ. դարու
առաջին քառորդին : Բաղրեւանդի տէրերն են
այս շրջանին Բաղրատունիք : Որովհետեւ
Յովսիաս կը զրէր Թ. դարուն, Երբ Բա-
ղրեւանդի եւ Արշարունեաց տէրերն էին Բա-
ղրատունիները, հաւանօրէն Վարագ-Տիրոցի
անուան կից տեսնուած՝ «իշխանն Բա-
ղրեւանդայ եւ Արշարունեաց» յետնապոյն
շրջանի ըմբոնման արտայայտութիւն մըն է :

իրաւամբ կասկածելի կը գտնէ Կողեան (անդ) Զ. դարու համար Բազրատունիներու իշխանութեան տարածումը «Արշարունեաց» վրայ, քանի որ անոր տէրերը մինչեւ Բ. դար կամսարականները կը ներկայանան պատմութեան մէջ :

5. Ա(թ)շուր ասպետ, «ի Վարագ-Տիրոցեան», ինչպէս տեսանք, կենդանի էր 554ին եւ ունեցաւ մասնակցութիւն Դունոյ ժողովին մէջ : Իր որդիներէն կը յիշուի յանուանի Պապ :

6. «Պապ Բազրատունի, որդի Աշոտոյ ասպետի» մին էր այն Եօթը Հայ իշխաններէն, որոնք 601ին Խոսրով Ապրուչղէն յարգունիս կանչուեցան ի Տիգրոն . «իսկ նա ինդութեամբ ընկալաւ զնոսա, եւ երեւելի չքեզութեամբ մեծացոյց պատուավք . եւ զմեծամեծ իշխանն հրամացէ պահել ի դրան արքունի, կարգել նոցա ռոճիկս յարքունուս՝ տալ ի տունս իւրաքանչիւր . եւ կոչել յամենացն աւուր յընթրիս արքունի» (ԱԵր. 56) :

Պատմագիրը կը պատմէ քիչ յետոյ թէ իշխաններէս վեցը վախճանեցան կամ սպանուեցան . բայց կը լոէ Պապ Բազրատունոյ մասին : Հաւանական է կարծել թէ Պապ մնաց իւր զօրքին հետ Խոսրովի արքունիքը : Իր զօրքին մէջ կը գտնուէր հաւանօրէն՝

7. Սմբատ Բազրատունի, որ «ի ժամանակին յայնմիկ» Հաճոյանայր յաչս Խոսրովու

արքային եւ տայր ի նոր զժարգողակառթիւն
երկրին վրկանաց (Մեր. 59) :

Մմբատիս հայրանունը չէ յիշուծ Սերիսս,
բայց կ'երեւոյ թէ Պատղի որդին էր : Կարող
է Համարուիլ նաև Աշոտի կրտսեր որդին,
նկատելով որ իր անդամնիկը՝ Վարագ-Շիրոց
կնքուած է, ուստի յանուն պատղին, բայ բն-
կալիալ սովորութեան :

Մարկուարու (§ 1) այս Մմբատը նոյնա-
ցուցած է 590ին Պայտեր ծառայութեան մէջ՝
զանուազ Մանուկի Բագրատուանուց որդի
Մմբատի հետ, որ Ժամանակ մը սպասամբե-
ցաւ Պայտեր զէմ եւ առա հաշտուեցաւ, կո-
րանուառուեցաւ, մահուան զատանուարուե-
ցաւ եւ ի վերջոյ ներժան արժանարկարին
արքորուեցաւ Ամբրիկէ (Մեր. 53—55) : Բայց
որովհեանեւ Սերիսս անոր աքսորէն վերա-
գարձի եւ Խոսրովու ծառայութեան մէջ՝
ժանելու մասին որ եւ իցէ ակնարկութիւն
չ'ըներ, նոյնացումս ճիշդ չ'երեւար ինձ :

Մմբատ Բագրատունի, Վրկանի մարզ-
պանը, յորջործուած՝ Խոսրով-Շնունին, վախ-
ճանեցաւ 617/18ին ի Տիգրոն . Եւ թագուեցաւ
Կազովիտի Պարիւնքի մէջ, ուր էր Բագրա-
տունիներու տահմական գամբարանը (Հմմա.
Մ. § 1 եւ իմ Պիտիրիսն Պաթողիկոս Վրաց,
էջ 157—164) :

Տ. Իր որդին Վարագ-Շիրոց կը կարգուի
Կաւառ Բ. էն Հայուսանի Մարգար (628°) .
յետոյ կը փախչի Բիւզանդական Հոգ, նախ

ի Տարօն եւ ապա ի Կ. Պոլիս : 635ին կը մեղագրուի իբրեւ մեղսակից Հերակլի կեանքի մէջ լարուած դաւագրութեան մէջ եւ կ'աքսորուի Ափրիկէ : Հերակլի մահութեանէն ետքը (641/42) կը վերադառնայ Կ. Պոլիս . կը հաստատուի նախկին իշխանութեան մէջ : 645—646ին կը փախչի Տայք . կ'անուանուի Կիւրապաղատ եւ Իշխան Հայոց . կը վախճանի քիչ յետոյ եւ կը թազուի Դարիւնքի մէջ (= Մ. § 3) :

9. Իր «որդիներէն» (Սեր. 102) կը յիշուի յանուանէ միայն Սմբատ առաքեա , որ կը զործէ կայսեր ծառայութեան մէջ ի Կ. Պոլիս (= Մ. § 3) : Տե՛ս Յաւելուած :

10. Վարագ-Սահակ կը յիշուի Սեր. 117 իբրեւ Հայր Սմբատ Բագրատունոյ (Թ. 11) : Հաւանօրէն սա է «եղբայրն» Վարագափրոցի (Սեր. 98) . ուստի որդին Սմբատի Խոսրով-Շնումն կոչեցելոյ (= Մ. § 4) :

11. Սմբատ . 643ին , երբ Արարները պաշարեցին Արծավիք բերդը , բերդականները մերձակայոյ Դարիւնք բերդը՝ Վարագ-Սահակայ որդեւոյն՝ Սմբատ Բագրատունոյն մարդ զրկեցին , որպէս զի օգնութեան հասնի (Սեր. 117) : Կը պատմէ նաև Ղեւոնդ , թէ կոստանդին կայսր Թ. Խշոտնոյ տեղը իշխան կարգեց «զՍմբատ ունի ի տռհմէ Բագրատունոյ» . դարձեալ թէ Մուստիա 661ին Գրիգոր Մամիկոննանի հետ նաև «Սմբատ ի Բագրատունի տանէ» պատանդ առան Հայուս-

տանէն, բայց յաջորդ տարին (662/663ին) Գրիգորին հետ, հաւանօքէն նաև զՄքաստ արձակեց Հայաստան (= Ա. § 5): Մարկուարտ կը դժուարի այս Մքաստը նոյնացնել Վարագ-Մահակի համանուն որդւոյն հետ:

Այս միջոցին (657—662) չ ամ աղ ասող, Դաւիթ Մամիկոնեանի որդին Հայաստանի իշխան կը կարգուի Մուսավա Ա.էն: Իր մահութենէն ետքը Մուսավա «զպատիւ իշխանութեանս Հայոց» կը վոխանցէր անոր Եղբօր Գրիգորի, որ ճոխացած նոր իշխանութեամբ կը վերադառնար պատանդութենէն (662/663—685): Գրիգոր ինկաւ 685ին Խոզարներու դէմ մղուած պատերազմի մէջ: Դէպքս կը յիշատակէ նաև Անանուն Ժամանակադրութիւնը². «Յուստիանոս որդի երրորդ կոստանդնի, ամս երկուս՝³: Ի սորտ առաջին ամին տիրեցին Հիւսիսային ազդն որ ասին Հաղիրք, Հայոց, Վրաց և Աղուանից: Եւ սպանին ի պատերազմի զիշխանս Հայոց, Վրաց և Աղուանից, յամսեանն Մահմի. որ աւր տասն էր ամսոյն, ի ձլի թուականին Հայոց» (685, Յունիս 16):

12. Աշոտ Ա. պատրիկ: Գրիգոր Մամիկոնեանի վախճանելէն յետոյ (685, Յունիս 16) կը յաջորդէ «Աշոտ պատրիկ, այր

² Անանուն Ժամանակադրութիւն խմբագիր յօրինեալ յէ. զարու, վէնետիկ 1904, էջ 80:

³ Յուստիանիոնաս թ. 685—695, միւսանգամ՝ 705—711:

երեւելիք եւ նախամեծար ի մէջ նախարարացն Հայոց, ի տուչմէ Բաղրատունեաց» (Ղեւ. 16—18): Դժբախտաբար պատմիչը յանուանէ չի յիշեր Աշոտի Հայրը, որ ըլլալու է Սմբատ (Թ. 11): Ղեւոնդ կը զրուատէ զինքը իրրեւ «ճոխ եւ պերճ յիշխանութեանն եւ յամենայն վարս երկրայինս զգաստ եւ առաքինասէր, եւ աղնուական քան զամենեսեան եւ ծանօթ Երիւղին Աստուծոյ, եւ Հոգաբարձու ամենայն բարեգործութեան, վայրյուսումնասիրութեան» ևն: Կը կառուցանէ Դարիւնքի մէջ, «յիւրում սստանին» ևկեղեցի մը: Դաւիթ Փիլիսոփայ, որ «ի հրամանէ Անաստատու Հայոց կաթողիկոսի» (661—667) զրած է հաւատքի վրայ ճառ մը, նաեւ «ի խնդրոյ Աշոտոյ պատրկի», որ կը հարցնէր թէ «զինչ որ Երկուան ասնն ընութիւնն յետ միանալոյ բանին ի մարմնին», յօրինած է բացարական զրուածք մը (Հրտ. Գ. Վ. Յովսէ վեան, Արարատ, 1906, էջ 270—272): «Ի չորրորդ ամի իշխանութեան» իւրոյ Գողթան կողմէրը արարական ասպատակութիւն մը ևու մզած ժամանակ կ'իշխայ կոռուի մէջ (688): Մ. § 7:

Իշխանութիւնը կ'անցնի Ներս և Հայ և կ'ամսութիւնի իշխանին իւրոյ Գողթան կողմէրը արարական ասպատակութիւն մը ևու մզած ժամանակ կ'իշխայ կոռուի մէջ⁴ (689—691):

13. Վարագ-Տիրոց. կը յիշուի Ղեւոնդէն

⁴ Համար. Հ. Մ. կողեան, կամարականները, էջ 146—154:

(էջ 19) առանց Հայրանունի հետեւեալ պարագային . Ամբոխմերոս կայսր (698—705) շհրամայէր ունել զԱմբատ որդի Վարագ-Տիրոցի , որպէս թէ քինախնդիր եղեալ՝ զոր կրծառեաց նու ի զօրացն Յունաց վասն ձաւ- հուսն Հօրն իւրոյ Վարագ-Տիրոցի , զոր սպանին Հոռոմք : Վարագ-Տիրոց էր Հաւա- նօրէն որդին Սմբատայ (թ. 11) որդւոյն Վա- րագ-Մահակոյ , ուստի եղրացըն Աշոտ պատ- րիկի : Մարկուտարատ , էջ 14 , ձ . 2 . կ'ենթագրէ թէ Վարագ-Տիրոց Յունաց ձեռքը իրեւու պա- տանդ կը զտնուէր , երբ Սմբատ անոնց կողմն էր . այս պատճառու ալ յետոյ երբ Սմբատ Արտրացիներու կողմը անցաւ՝ ի զրէժ սպա- նուեցաւ :

14. Սմբատ որդին Վարագ-Տիրոցի , ան- ցաւ իշխանութեան զլուխը Ներսէ Կամսառ- բականին Էտքը՝ 691/92—712/13 : Սմբատի մէկ ոտքը տրաբաւկան գերիշխանութեան տակ զտնուող Հայուստանի մէջ էր և միւսը՝ Բիւ- զանդական Հողի վրայ : 704ին կայսրը «տայր րերել նմա պատիւ կիւրապազառութեան» (Պետ. 26) : 706ին Հայ նախարարներու մէկ մասին Հետ անցաւ բիւզանդական Հող , և 6 տարի բնակեցաւ ի Կողքիս : Հաւանօրէն հոս տեղի ունեցաւ Ստեփանոս Սիւնեցւոյ վի- ճաբանութիւնն «ընդ Սմբատայ առաջեւի Հայոց երկարնակի» , զոր կը յիշառաւկեն Մ . Կազանկառուացի (էջ 256) և Ստեփ . Օր- ոգէլեան (էջ 97) : Ուզիգ չերեւար Կազանկա-

տուացւոյ տեղեկութիւնն (էջ 258) թէ
«Սմբատ Հայոց իշխանն» վախճանեցաւ ձ՛ձե
թուին (726): Ասողիկ Սմբատի իշխանու-
թեան տարիները կը թուէ 20, ուստի 692—
712/713: Այլ մանրամասնութիւններ տե՛ս
Մ. § 8: Սմբատ կը յիշուի Դաւիթ Դունեց-
ւոյ վկայաբանութեան մէջ. վկայագրին տո-
դերն են. «Եւ հասեալ ի ժամանակս Սահա-
կոց Հայոց Կաթողիկոսի (677—703) եւ
Սմբատոց Բաղրատունուոյ Հայոց իշխանի,
յորում Տաճիկք արեալ ունէին զաշխարհո
Հայոց, եւ առաջնորդ զօրուն որ ի Հայոց
Արդյաց անուն, զառն եւ չարաբարոյ, որ
միշտ հեղմամբ արեան անմեղաց զուարձա-
նայր, յազդմանէ չարին: Յայնոմ ժամանակի
ըմբոնեալ լինէր երանլին Դաւիթ ի մեռն ա-
նօրինին Արդյայի»... կը նահատակուի խաչի
վրայ զեղարդով ի Դուին: «Եւ կատարեցաւ
սուրբ վկայն Քրիստոսի Դաւիթ, որ օր քառն
եւ երեք էր արեգ ամսոյ յաւուր երկշաբա-
թու, ի վեցերորդ ժամու»: «Եւ յետ այնորիկ
փութով ի տեղին հասանէին՝ Սարգսակ
Ամառունեաց եղիսկոպոսն քահանայիւք եւ
ուխտիւ եկեղեցւոյ, եւ Մուշեղ Մամիկոնեան
սպարապետն Հայոց, եւ Արտաւազդ նորին
եղբայր, բաղում աղասոք, եւ իջուցեալ ի
վայտէն՝ տարան ի Ս. Գրիգոր զնշխարս
երանելոյն Դաւիթի վկային Քրիստոսի. Եւ
եղին ի յարկս Ս. Յիզարտիրուպոտի... եւ զդե-
զարդնն, որով խոցեցաւ, ընդ քառն զահե-

կանի յինքն հայցեաց Մուշեղ սոլարապեան, որդի Մամիկոնենի եւ մարզովեամի, զի խաչ ձեւացուցեալ պատուեցի, յիշուտակ ազգաց յազգու տոհմի իւրոյ» (Հայապատում, Բ. Տ. Տ. 196) :

Դուիթ Դունեցւոյ վկայութեան տարին ճշդիւ չէ նշանակուած վկայաբանութեան մէջ : Արեգ ամսոյ 23, ԲՀ. կրնար պատահիւ միայն 696, Յունուար 24ին եւ կամ 703, Յունուար 22ին : Վերջինս առելի համապատասխան կ'երեւոյ ժամանակադրութեան : Արդյա իշխանին իշխանութեան առաջին տարին ճշդիւ կը նշանակէ Ղեւոնդ (23) երբ կը զրէ . Ժրբեւ զնաց Մահմէտ զօրավարն յԱսորիս, եթող յաշխարհիս Հայոց իշխան փախունակ իւր յԻսմայելացւոցն (Արդյան անուն) ⁵ :

Մահմէտ առաջին անդամ Հայաստան եկաւ Արդ-Մելիքի մՊ. ⁶ տարին (Ղեւ. 19), ոյն է 697. Երկու տարի յետոյ կը կոսորէ Ա. Գրիգորի բնակիչները (Ղեւ. 20), ոյս ինքն՝ 699 : Եւ ապա «կատարեալ զայս ամենայն չարիս զնայ անդէն... յԱսորեստան», ուստի իրր 700/701ին : Այս տարին է Արդյայի իշխանութեան առաջին տարին : Այս միջոցին

⁵ Ղեւոնդ թէեւ յանօւանէ չի յիշեր իշխանը, բայց անունը զիտեն թէ վկայաբանութիւնս եւ թէ Յովհաննէս Թրասիանակերացի (Էջ 94, ապ. Տփղիս) եւ Վարդան (Էջ 71) :

⁶ Ղեւոնդի «Ժ.Զ» տարին ոյսովէս կ'առաջարկէ կարդալ Մարկուարտ, Էջ 17, Ղեւոնդը Ղեւոնդով ուղղելով :

կ'իշնայ Դաւիթ Դունեցւոյ վկայութիւնը : Մահակ կաթողիկոս Զորափորեցի զեռ կենդանի էր ըստ վկայագրին եւ Մմբատ իշխան Հայուստան . ուստի Վարդանակերտի կոքեն չէր պատահած զեռ եւ Մահակ Զորափորեցի չէր իջած Խոտան : Վարդանակերտի կոքեր տեղի ունեցաւ 703/704 ձմեռը , Արդլմելիքի ժք . տարին (703 Ապր.—704 Ապր.) ուստի Դաւթի վկայութենէն ճիշդ տարի մը եաքը : Մահամետի երկրորդ զարուստն Արդլմելիքի ժք . տարւոյն (Ղեւ. 31) պէտք է ըստ ոյսով համարիլ 704 դարին . նոյն զարին վախճանեցաւ նաև Մահակ Կաթողիկոս ի եաւուն : Մարկուտրտի յիշած թուականները (Էջ 17) պէտք է ուղղել այս հաշուով :

15. Աշոտ եղբայր Մմբատայ : Ղեւոնդ (23) կը յիշէ զինքը անդամ մը . ակոչէր (Մմբատ Կիւրապազատ) առ ինքն (703) . . . եւ զեզրացր իւր Աշոտ : Այսու Աշոտ պիտի նկատուի Մմբատի Հետ Վարազ-Տիրոցի որդին :

Ղեւոնդի այն տեղին , ուր «Մմբատի որդիք» կը յիշուին , Մարկուտրտ (Էջ 25) Կիւրապազատի զաւակներու մասին կ'իմանայ , բայց Ղեւոնդի խօսքերը յայտնապէս Մամիկոնեան երկու եղբայրները՝ Դաւիթի և Գրիգոր կ'ակնարկն : Տես ոյս մասին վերը Էջ 238 եւ զարը՝ 309—311 :

16. Մմբատ , Վասակ եւ Բակարտ որդին Աշոտոյ պատրիկի : Աշոտ պատրիկի

(† 688) այս որդւոց անունները Ղեւոնդ բացայացտ չի լիշտատակեր, բայց պատմութեան ընթացքը կը ստիովէ ոյսովէս համախմբել: Կը պատմէ Ղեւոնդ (Էջ 23) թէ Աբղլահ, Մահմետ ստիկանի տեղակալն ի Դուին, կը խորհի բնաջնջել հայ նախարարները (703). «Եւ անդէն վաղվազակի յայտնեցաւ նենդութիւն նորա Սմբատայ (Կիւրապազարի), որ էր ի տոհմէ Բագրատունեաց, և այլոց նախարարաց ևւ նոցին հեծելոց»: Այնուհետեւ «կոչէր (Սմբատ Կիւրապազար) առ ինքն զհամապունս իւր զազատախումբ բանակին՝ զ Սմբատ զորդի Աշոտայ իշխանի (պատրիկի), ևւ զՎարդ որդի թէողորոսի իշխանի (Մարդպետական կողման), ևւ զեղբայր իւր (այսինքն Սմբատ Կիւրապազարի) զԱշոտ, ևւ զայլ նախարարսն» (Էջ 23): Աշոտեան Սմբատի համար կ'ըսուի քիչ յետոյ (Էջ 27). «այլ ոչ թողացոյց նոցա Սմբատ իշխան կողմանն վասպուրականի, որ էր որդի Աշոտի իշխանի»:

Վասակի անունը կը լիչէ Ղեւոնդ, Էջ 112. «կոչէ (Մոռւսն) առ ինքն զԱշոտ որդի Վասակայ ի տանէ Բագրատունեոյ»: ուր թէ ևւ Վասակի հայրը յականէ չի յիշտատակուիր, բայց ենթագրել կու տայ թէ Վասակ ևւս Աշոտ պատրիկի որդին է, որ հօր անուամբ յորջորջած է իւր անդրանիկը:

Կը գրէ զարձեալ Ղեւոնդ (128). Եղիս

ոստիկան չկացուցանէր (իրք 752/753) և
զերայ աշխարհիս դիսահակ որդի Բագա-
րատոյ ի նոյն տանէ իշխանին Աշոտոց (որդ-
ւոյ վասակայ), որ էր որդի հօրեղոր նո-
րա», այս ինքն վասակ եւ Բագարատ եղ-
բայրներ էին:

Այս ազգակցական ակնարկութիւնը կու-
տայ մեղի կռուան Բագրատունեաց ծառը
Երկճիւղելու այսպէս.

Աշոտ պատրիկ († 688)

Վասակ	Սմբատ իշխան	Բագարատ
Վասագուրականի		
Աշոտ Բ. պատրիկ		Ամահակ իշխան

Սմբատ Բագրատունւոյ զիծը կ'երեւայ
թէ մարած է:

Սմբատ Կիւրապաղատի մահուընէն (713)
և իշխանութեան յաջորդութեան մէջ
ընդհատում մը կոյ մինչեւ 732: Այս թուին
երբ Մռուան ոստիկանը Հոյոց իշխան կար-
գեց զԱշոտ, յայնժամ «իմացեալ որդւոցն
Սմբատոյ զպատիւն Աշոտ», զի մեծացաւ
անձն նորա յաչս Հեղմայ եւ զօրավարին
Մռուանայ՝ եւ յոյժ խռութեամբ կէին ընդ
նմա» (Դեւ. 112): Ինչպէս ճշդիւ իմացած է
Պատկանեան (տես ծան. 42, էջ 191) այս
Սմբատը Մամիկոնեան էր եւ իր որդիքն են
Դաւիթ եւ Գրիգոր Մամիկոնեան եղբայր-

ները։ Դեւոնդ լուած է պատմել մանրամասնութիւններ Բագրատունիներուն առանձնայուսուեկ Սմբատ անունս կրող Մամիկոնեանի մասին⁷։ Բայց որովհետեւ անոր որդիք տժզոհած են Աշոտի ընտրութեան առթիւ, կարելի է մտածել թէ իրենք իրենց հօր Սմբատի ճռիւութեամբ իշխանութեան յաջորդութիւնը իրենց տռհմին իրաւունքը կը համարէին։ Ռւսոտի անհաւանական չէ կարծել թէ Սմբատ Կիւրապաղատի մահէն ետքը իշխանութիւնը յանձնուած ըլլայ Սմբատ Մամիկոնեանի, հաւանօրէն Մուշեղ սպարապետի որդւոյն։ Նաև քաղաքական պարագաները հաւանական կ'երեւցնեն այս ենթագրութիւնը։ Սմբատ Կիւրապաղատ իւր անհաստատ՝ մերթ Արարացւոց եւ մերթ Յունաց միտող քաղաքականութեամբ չէր արժանացած Ամիրապետին զատահութեան։ Նաև իր որդին Աշոտ մասնակցած էր 703/704 Վարդանակերտի կռուին, ուր Արարացիները մեծ պարտութիւն կրեցին։ Հետեւաբար Կիւրապաղատի մահուընէն ետքը չէր կրնար իր տունը յուսալ թէ պիտի յանձնուի իրեն Ամիրապետէն Հայոց իշխանութիւնը կամ տանուտէրութիւնը։ Բայց Մուշեղ Մամիկոնեանը, որ 703ին սպարապետ էր եւ

⁷ Անշուշտ ոչ առանց նպատակի։ Սմբատի որդիներու դաւաճանութիւնը Աշոտ Բ.ի անձի զէմ կրնար պատճառ եղած ըլլալ յուելու այդ բարեզրաւ որդիներու հօր բարեմտանութեանց մասին։

որդի «մարդպանի», կարող էր վստահութիւն ներշնչած ըլլալ Ամբիրապետին ի նպաստ իւր տռհամբին հաւատարմութեան, եւ այսպէս Ամբատի մահէն յետոյ իշխանութիւնը ձգած Մամիկոնեաններուն, յատկապէս իւր որդւոյն Ամբատի: Մարկուարտ (էջ 27) միայն «Ամբատ» անունէն շփոթելով կ'ենթագրէ Կիւրապաղատի «որդիներ», առանց միտ դնելու Ղեւոնզին ստէպ ստէպ շնչառած խօսքերուն, երբ նա Աշոտի հակառակորդները Մամիկոնեան Ամբատի որդիները կը ներկայացնէ (էջ 112, 118, 120): Թերեւս Յովհաննէս Դրասիսանակերացի իւր աղրիւրին մէջ այս Ամբատը կարգացած եւ Կիւրապաղատի հետ շփոթած է, երբ Բագրատունիներու ճիւղապրութիւնը հետեւեալ դժով կը բղխեցնէ. Վարագ-Տիրոց, Ամբատ որդի նորա, Ամբատ (Կիրապաղատ) որդի Ամբատայ, զոր Արդլահ Սահակ Կաթողիկոսի հետ շղթայակապ Դամանկոս կը դրկէ. «Եւ ընդ նմին եւ զիշխանն Հայոց՝ զԱմբատ որդի Ամբատայ» (էջ 94): Մարկուարտ ուղիղ նկատած է ուեղեկութեանս անձգութիւնը (էջ 27): Միայն իշխանութեան յաջորդութեան մէջ երկու Ամբատներու յիշխատակութիւնը կրնար այսպիսի շփոթութեան առիթ ընծայած ըլլալ:

17. Աշոտ Բ. պատրիկ որդի Վասակայ: 732ին, երբ Մոռուան Հայաստանի ոստիկան նշանակուեցաւ եւ հասաւ Դուին, «կոչէ առ

ինքն զմշատ որդի Վաստկայ ի տանէ Բագրա-
տունեց եւ տայր նմա իշխանութիւն պատրը-
կութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց հրամա-
նու Հեջմոյ, եւ բազում պատուով պահէր
զնա» (Ղեւ. 112) : Այս ընտրութիւնը տժդուն
թողուց Մամիկոնեան երկու եղբայրները՝
Դաւիթ եւ Գրիգոր, Սմբատի որդիները։
Դաւիթ կը սպանուի Աշոտի սագրանօք. իսկ
պատրիկը զոհ կ'երթայ Գրիգորի վրէժխըն-
դրութեան. 748ին կը խաւարեցնէ Գրիգոր
Աշոտի երկու աչքերը։ Աշոտ կը վախճանի
761ին եւ կը թաղուի ի Դարիւնք (Մ. § 9.
հմմատ. եւ վերը էջ 238—245, ուր երկարօրէն
խօսած ենք իշխանիս վրայ)։

Հաւանօրէն այս Աշոտի մասին է Յով-
սիայի տողերս. «Եւ յևս ժամանակաց Աշոտ
Բագրատունի զայ ի վանքն (ի վանս Գետկոյ,
յերկրին Արշարունեաց), տօնախոմբէ զյիշա-
տակ Սրբոյն (Թաթլոյ). Եւ զհիւրանոցն շի-
նել հրամայէ, եւ անուանէ զնա Այգի, եւ
հաստատուն դրով տայ ի վանքն . . .» (Հայո-
պատում, Բ. § 154)։

Աշոտի որդիներէն կը յիշուին Սմբատ եւ
Վահակ։

Աշոտի կուրանալէն ետքը իշխանութիւնը
կ'անցնի Մամիկոնեաններուն, նախ Գրիգորի
եւ ազա անոր Եղբօր Մուշեղի «սակաւ ինչ
ժամանակա» (Ղեւ. 124)։

18. Սահակ որդի Բագարատայ։ Իրը
753ին Եղիտ ոստիկան «կացուցանէր ի վե-

բայ աշխարհիս զիամանկ որդի Բագարատաց
ի նոյն տանէ իշխանին Աշոտոյ, որ էր որդի
Հօրեղոր Խորած (Դեւ. 128) : Իր որդիներէն
ծանօթ են Աշոտ և Բագարատ :

19. Սմբատ որդի Աշոտոյ : 773ին, երբ
Մամիկոնեանները ապատամքնեցան արարտ-
կան իշխանութեան զէմ, «զրդուեցուցանէին
զմեծ ապարագեան Սմբատ որդի Աշոտոյ
(Թ. 17)՝ Հաւանել այնմ խորհրդի» (Դեւ.
142) : Սմբատ ակամաց տուու իւր Հաւանել-
թինը, որովհետեւ վեսոյ էր Մամիկոնեան-
ներու : Եր բանակը կը դործէր կարնոյ ա-
ռաջ՝ բայց Արճէցի առջեւ Հայ բանակի պար-
տութիւնը ստիպեց զինքը թոզուր կարնոյ
պաշարումը եւ ապահով անդ մը ամբանալ ։
Բազրեւանդի Արճնի զիւզի առջեւ բախեցաւ
թշնամւոյն Հետ ինկան պատերազմի զաշտի
զբայ «ի տանէն Բագրատունեաց սպարա-
պետն Սմբատ, և Սահակ՝ բարձաւկից եւ
նիզակաւկից Խորին... և Սամուել անք Մա-
միկոնէից, որ էր... անք Սպարապետին
մեծի» (Դեւ. 151), «ի Հրոտից ի ԺԴ. յա-
ւուր երկուշարաթւով», այս ինքն 775 Ազրիլ
24, ԲՀ. ⁸ :

⁸ Հրոտից ԺԴ. կը Համապատասխանէի 775ին
Ազրիլ 25, ՊՀ. ուստի զէտք է ԺԴ կարդալ ԺԴ, ուսու-
նալու Համար Երկուշարաթի : Հ. Պ. Ազիշան, Այրա-
բատ, 525 կը նախընարէ 25 Ազրիլ 775, առանց միա-
զնելու որ այս զէտքին ԲՀ. զէտք է ուզզել ՊՀ. : Մար-
կուարտ ապատամքնեան տարին եւ Արճէլի եւ
Արճնիի կոիչերը կը Համարի տեղի ունեցած 771 և
772 տարիներուն (Ը 20. Հմմա. և Տիդրմանուն,
Էջ 73⁹—76⁹ ձան :

Սմբատ Թողուց Երկու որդին՝ Աշոտ և Շամուչ :

20. «Վասակ որդի Աշոտոյ, եղբայր Սմբատայ սպարապետի» (Դեւ. 144, 146) նոյնպէս մասնակցած էր 774ի ազգամքութեան և կը տեսնուի իր անձը Արձէշի ճակատամարտին մէջ (775 Ազրիլ 24էն քիչ յառաջ), ուր սպարտուեցան Հայք : Կ'երեւաց թէ Վասակ կոռուէն յետոյ ժամանակասահներ վրէժխնդրութեան առջեւ . եւ հոն՝ Կղարջք-Տայք, հիմնեց Արդանութիւ իշխանութիւնը : Վարդան սպատմիչ (էջ 79) իր տոհմածառը այսպէս կը գծէ . «Եւ տայր իշխանն իսմայէլի Աշոտի՝ որդւոյ Ատրներսէհի, որդւոյ Վասակայ, որդւոյ Աշոտոյ Հայոց իշխանի՝ զերկիրն Վրաց, որոյ երթեալ հնազանդեցուցանէ ինքեան . եւ կայսրն առաքէ նմա սպատիւ կիւրապաղատութեան : . . . Բայց Կիւրապաղատն Աշոտ տիրեաց ի Կղարջաց մինչեւ ի Տփղիս լեռնակողմամբքն հանդերձ» : Այս Աշոտէն սերեցան Արդանութիւ իշխանութեան սպայազաները . հմմտ . Մարկուարտ, էջ 101—150) :

21. Բազարատ սպարապետ : Այսպէս առանց հայրանուան կը յիշէ զինքը Դեւոնդ ի թիւս այն հայ նախարարներու, որոնք իշխան Տաճատ Անձեւացւոյ հետ մասնակցեցան Օթման ոստիկանի արշաւանքին հիւսիսային ազգերու դէմ եւ խորչակահար եղան

Դերբենդի առջեւ 786ին (Ղեւ. 161): Անունս
Բագարատ Ենթագրել կու տայ թէ սպարա-
պետս Բագարատեան ճիւղին կը վերաբերի.
Հաւանօրէն Սահակ իշխանի որդին էր, եղ-
բայրն Աշոտի:

22. Ղեւոնդի յիշած Բագրատունի «Սա-
հակն» բարձակիցն եւ նիզակակիցն» Սմբատ
սպարապետին, որ 775, Ապրիլ 24ին ինկառ
Արձնիի ճակատամարտին մէջ, Հայրանուամբ
ծանօթ չէ. Բերեւո բլլայ Բագարատի որ-
դին:

23. Աշոտ որդի իշխանին Սահակայ: Սա
«ոչ միարանեաց ի գործ վնասակար աղէտին» (Ղեւ. 142), ոյսինքն 774ի ապստամբու-
թեան եւ յետաղայ կոփեներուն: Ինքը կը
տեսնուի սպատամբութեան օրերուն Խլաթի
մէջ, ուր էր Հրամանատարն Ամբ արարական
բանակին զլուխը: Ուստի Աշոտ իւր չեզո-
քութիւնը սպահպանեց ապստամբած գաւառ-
ներէն զուրս, հաւանօրէն Խլաթի եւ Անձեւա-
ցեաց երկրի կողմերը: Ապստամբութեան
ընկանելէն ետքը Հաւանական է կարծել թէ
Արարներէն Հայաստանի իշխան կարգուեցաւ
Աշոտ. իսկ սպարապետութիւնը յանձնուե-
ցաւ (անոր եղբօր) Բագարատի: Այս գէպ-
քին Աշոտի իշխանութեան տարիները երկա-
րեցան մինչեւ 804:

Տաճատ Անձեւացի կարճ ժամանակ միայն
կրցաւ վարել Ամիրապետէն իրեն յանձնուած
իշխանութիւնը (783—785):

Որովհետեւ 775էն մինչեւ 804 չի յիշուիր յանուանէ Հայաստանի իշխան, մեր այս ենթագրութիւնը կը գտնէ հաւանականութիւն։ Վարդանի հետեւեալ տողերը ի նպաստ կը հնչեն այս ենթագրութեան։ «Յաւուրսն յայնոսիկ զայր եպիսկոպոս մի Եպիկուռա առ Աշոտ եւ ջանայր գարձուցանել զնաւ... Յեւ այնորիկ վախճանի Աշոտ ի մահիճո եւ տոնու զիշխանութիւնն Սմբատ որդի նորա ամ մի եւ ապա մարտուցեալ ընդ չորից հազարաց հինգ հարիւր արամք՝ պատկի ի Քրիստոս յիսմայելականացն։ Եւ եղբարք նորա Դաւիթի և Սահակ եւ Մուշեղ եւ Բագարատ առեալ զմայրն իւրեանց չողան ի Նփրկերտ առ Խաւաֆն ամիբայ՝ սիրով ընկալեալք ի նմանէ» (Էջ 78)։

Ապիկուռայի չուրջը յուզուած խնդիրները տեղի ունեցան 810ին, ուղղակի Սմբատեան Աշոտի հետ, ուստի Սահակեան Աշոտի հետ անմիջական կազ չունին։ Այս կէտի մէջ Վարդան աչքի առաջ ունեցած է առարեր աղքիւր։ Իսկ յաջորդ մանրամասնութեանց համար իրեն անդեկութիւններ Հայթայթած կ'երեւայ Շապուհ սրամագիր։ Կրկին աղքիւրներու մէջ յիշատակուած Աշոտները Վարդան նոյնացուցած է։ Չեմ կրնար համակարծիք ըլլալ Մարկուարտին (Էջ 65), որ Վարդանի հազորքած այս կարեւոր մանրամասնութիւնները անվաւերական աղքիւրէ քաղուած կը համարի։ Որովհետեւ այսպէս

արհամարհուած ևն Վարդանի այս տողերը, ստեղծուած է Մարկուարտի քով թոհ և և բոհ մը նկատմամբ Աշոտ Սմբատեանի որդիներու, որ միայն խնդիրը կը մթագնէ և նոր բարդութիւններ կը յառաջացնէ, առանց նպաստելու որ եւ է կերպով պատմութեան լուսաւորութեան :

Վարդանի աղբիւրը Սահակեան Աշոտն նկատի ունեցած է հոս. և անո՞ր որդւոց անունները թուած. և արդէն Բագարատ և Սահակ անունները ցոյց կու տան, որ խօսքը Բագրատունի տան Բագարատեան ճիւղի մասին միայն կրնայ ըլլալ :

24. Սմբատ, Դափիք, Բագարատ, Սահակ, Մուշեղ, Հոլիսիսիմէ, Ա. Ա. որդիի և դստերք Աշոտ Սահակեանի : Վարդանի վերը յառաջ բերուած տեղեկութիւններու համաձայն Աշոտի մահուընէն ([†] 804) ետքը իշխանութեան դլուխը անցաւ իւր որդին Սմբատ, որ հազիւ տարի մը վայելած իշխանութեան մէջ վախճանեցաւ պատերազմի զաշտի վրայ խիզախ կռուի մը մէջ՝ «Ճարտուցեալ ընդ չորից հազարաց հինգ հարիւր արամբ» . ուստի իր իշխանութեան մէկ տարին ովէտք է հաշուել 804—805 :

Պայտպատութիւնը անցաւ Սմբատ սպարապետի ([†] 775) որդւոյն՝ Աշոտին, որ Բագրատունի տան երկրորդ ճիւղէն էր : Սմբատ իշխանի եղբարք իրենց մօրը հետիջան նվիրկերու (Ամիդ) տեսակցելու «Խա-

լավ ամիրայիշ հետ կամ լաւ եւս խնդրելու անոր չնորհը. այս շրջանին ամիրապետութեան զահի վրայ կը բազմէր Հարուն էր Ռաշիդ (786—809): Արովհետեւ ամիրայէն սիրով ընդունուեցան, ովքաք է ըսել թէ ընդունայն չեղաւ իրենց խնդիրը: Յևապայ շրջանի պատճեն թէնէնէն կը տեսնուի թէ Աշոտի որդիք ձեռք բերին վասպուրական Տարօն-Կորձայք (Անձաւացիք) գիծը:

25. Դաւիր կը ներկայանայ խնամակալ Վասպուրականի (Մ. § 17, առ'ս վերը՝ էջ 268):

26. Բաղարատ, առէր Տարօնի, իշխան իշխանաց Հայոց (Մ. § 19. Հմմա. վերը, էջ 270):

Իր երեք որդիները կը բռնուին Տարօնի ժէջ (Ասողիկ 107). յանուանէ կը յիշուին՝ Աշոտ Կիւրապազատ, իշխան Հայոց (Թովմ. Արծր. 218) կամ Կիւրապազատ Տարօնոյ (անդ, 220, 222) եւ Դաւիթ (Մ. § 23, 24):

27. Անհակ ստացաւ Կորդիք-Տմորիքը (Անձաւացեաց Երկիրը) (Մ. § 18. առ'ս էջ 273 եւ շար.).

28. Մուշեղի մասին կը յոէ պատճեն թիւնը: Թերեւս ինքն ըլլայ Մոկաց իշխանը (Մ. § 26):

Իսկ զստերք՝ Հայփսիմէ Վասպուրականի տիկիննն էր, կինը Համզա-Համզապասպի (Հմմա. վերը 265):

Ա. Ա. ամեկինն Բաղրչոյ, կինն Մռւսայի որդւոյ Զուրաբի, տեսոն Արզնոյ (տե՛ս էջ 266):

Ա. Ա. կինը Սմբատ Սպարապետի, որդւոյ Աշոտ Մռակերի:

29. Աշոտ Ի. որդի Սմբատայ սպարապետի: Մտեվաննոս Ասողիկ (էջ 106) այս շրջանի հայ իշխաններու յաջորդութիւնը կը նշանակէ այսպէս. «Իսկ բատ իշխանացն կը արգին (յաջորդէ) զկնի Սմբատայ որդւոյ Աշոտյ՝ Աշոտ որդի նորա, որ Մռակերն կոչիւր՝ ամս ի»: Ասողիկ սխալ հասկցած է իւր աղքիւրը (Շապուհ պատմագիր) եւ այսպէս խանդարած է Բաղրատունի տան ճիւղագրութիւնը: Իրեն հետեւած են Վարդան (էջ 82) եւ այլք, որոնց թուին մէջ նաև Մարկուարտ (16): Ուղիղ է որ Աշոտ յաջորդած է իշխանութեան մէջ «զկնի Սմբատայ որդւոյ Աշոտյ», բայց յաջորդութեան իրաւունքովք չէ միանդամայն «որդի նորա»: Բէեւ է ստուգիւ որդի Սմբատայ սպարապետի որդւոյ Աշոտյ»: Ուստի յայտնապէս թիւրիմացութեան տեղի տուած է սպատմագրին թէ Սմբատի Աշոտի որդի եւ թէ Աշոտի Սմբատի որդի բլլալու զուգաղիպութիւնը: Այս անձշգութիւնը կը տեսնուի նաև անկէ, որ Աշոտի հայրը Սմբատ Երբեք իշխան չէ եղած, այլ լոկ սպարապետ: մինչ Աշոտի որդին Սմբատ, ինչպէս տեսնուեցաւ Վարդանի յառաջբերութենէն, տարի մը դռնէ ճո-

խացած էր իշխանական տիտղոսով : Կ'առաջարկեմ Ասողիկի ուղիքն կարգալ՝ «զինի Սմբատայ որդւոյ Աշոտոյ (որդւոյ Սահակայ)՝ Աշոտ որդի Սմբատայ (սպարագեաի) որդւոյ Աշոտոյ» :

Այս բացատրութեամբ իշխանութիւնը Բագրատունի տան Բագրատառեան ճիւղէն անցաւ . Վասակեան ճիւղին . իսկ Բագրատառեանք (Աշոտի որդիք) քաշուեցան Հարաւային Հայաստան և դործեցին հոն իրեւմասնական իշխաններ :

Այս Աշոտ Ասողիկէն եւ Վարդանէն կ'անուանուի «Մասկեր» : Ասորի մատենազիբրն Արու Ռութիթա Խարիբ իրն Խաղմա կը կոչէ զինքը «Արու-Խարբաս Ասորիս իրն Սինրատ պատրիկ Հայոց» (տես վարը), այս ինքն բատ Հայկական Հնչման՝ «Ապլարաս Աշոտ որդի Սմբատայ իշխան Հայոց» : Այս յորջորջումը Հայ պատմագիրներու Համաձայն կրած է ապա նաև իր որդին Սմբատ սպարագեա, «որ Ապլարասն կոչեցաւ» (Ասողիկ, 106, Թողմ. Արծր. 173, Վարդան, 79) :

Աշոտ Հաւանօրէն իր եղբօր Շապուհի Հետ զեւ անչափահաս էր, երբ Հայոց սպարագեան Սմբատ որդի Աշոտոյ կը նահատակուէր 775, Ապրիլ 24ին Արձնիի կոռուին մէջ: Դարուն վերջերն սակայն երկու եղբարք աճած են արդէն և հետամուտ են նուաճումներու . Սպերէն կը ձգտին զէպի

Արշարունիք և Շիրակ (ահա այս ժամանակ երկար՝ վերը էջ 17—20) :

786ին ի Դերբենդ վախճանած էր վերցին Կամսարականն Ներսէն՝ Արշարունիքի և Շիրակի տէրը։ 775էն ի վեր Բաղրեւանդի տէրերը։ Մամիկոնեանք հեռացած էին Հրապարակէն։ «Եւ մին ի քերց նոցու (որդւոց Մամիկոնեանի + 775) եւս զիերն յամուսնութիւն Զահարպի ուժին իսմայիլցւոյ։ Թիկունս առնելով զիւու, այսինքն մուրմաց Զահարպի ուժով պաշտպանել Մամիկոնեաններու կալուտածները բնորդէմ Բաղրատունիներու, որտեք Հզօր մրցակիցներն էին Մամիկոնեաններու։ Եւ որովհետեւ Հրանտս Կամսարականի կինը՝ տիկին Շուշանիկ Մամիկոնեանն էր և իր որդին Ներսէն Կամսարական վախճանած էր անժառանդ († 786), ուստի Զահարպ կնոջ ժառանդութեան իրաւունքը կը տարածէր նաև Կամսարականներու Հոգերու վրայ և կը ջանար բոնադրուել զաննեք։ Բայց Աշոտ և Շապուհ, որոնց մայրն Խոյնովէս Մամիկոնեանն էր (Դեւ. 151), հաւատար իրաւունքը Հրապարակ ելան և թէ զէնքով և թէ զրամով աշխատեցան արքանաւ Արշարունիքի և Շիրակի, նաև Բաղրեւանդի։ Ասովիկ (106) խօսելով Աշոտի մասին կը գրէ։ «Մա զանձագին արքար զգաւառն Արշարունիքց յազգէն Կամսարականաց և զարքունիսն ի Կողովուէ Արշարունիք վախճանց»։ Նոյն միտքն

աւելի մանրամասնորէն կ'արտայացած վարդան (էջ 76)։ «Իսկ որդիքն Սմբատայ Աշոտ եւ Շատզուհ հասարակ բաժանեցին զհայրենիս իւրեանց։ Եւ զի Զահար յափչառակեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց եւ խորհքը աիրել ի ձեռն կնոջն բայոր աշխարհին, զայն տարին յինքեանս Աշոտ եւ Շատզուհ ։ Իւ ելեալք զկողմամբքն Շիրակայ՝ հանիին զզօրսն Խոմայէլի (այսինքն Զահարայ) որ անդ, եւ զբաւեցին յինքեանս զԵթիրակ եւ զԱշոցք եւ զգաւառն Տայոց։ Եւ այսպէս ըստ բախտին ելեալ Աշոտի քաջի՝ չինէ զկամամին (իմա՞ զԱնին Շիրակայ) եւ բնակեցուցանէ ի նմա զրեղանիս իւր»։ Այս նուանունները կը սբատաւէին հաւանականորէն 806էն յառաջ։

Այս Աշոտն է, զոր կը յիշէ Յավախան։ «Գոյք եւ իշխանն Բաղրեւանեղեայ եւ Արշարունեաց Աշոտ, որդի Սմբատայ, ի վանքս (Թաթլոյ յԱրշարունիս) եւ տայ զՄեռոկցյա հաստատուի զրով եւ զԱնկոյն ի վանդոյս, ի ոքաս վարդապետացն որ զգրչութեան ուրուեան ունէին, եւ զսուրբ զիրսն յօրինէին, որք էին երեսուն եւ զից վարդապետք (Հայապատում, Բ. § 154)։ Տեսանք վերագոյն (Թ. 17) թէ նաև Աշոտի պատղն Աշոտ պատրիկ առանձին խնամք տարած էր վանքին։ Այս այցելութիւնը պատահած ըլլուլուէ 806էն յառաջ, այս ինքն նախ քան Աշոտի Հայոց իշխան կարգուիլը։ ուստի այս միջո-

ցին տիրացած էր արդէն Աշոտ՝ Բագրեւանդի
և Արշաբունիքի:

806ին, երբ Սմբատ Աշոտեան միամեաց
իշխանութենէն ետքը ինկաւ պատերազմի
զաշտի վրայ, փոխանորդութիւնն անցաւ
Աշոտին: Այս եղաւ անշուշտ համաձայն ամիւ-
րապետի կարգադրութեան: Սմբատի եղ-
րաբք, ինչպէս կ'երեւայ, Աշոտի հետ հա-
մաձայնութեամբ հեռացան Կողովտէն դէպի
Հարաւ, տիրանալու Տարօնի, Մարդոկեատ-
կանի, Անձաւացեաց երկրի: Իսկ Աշոտ փո-
խազրեց իշխանութեան կենդրոնը յԱնի Շի-
րակայ, ուր կը դանուէր արդէն իր նստոցը
յառաջադրոյն:

Աշոտի իշխանութեան հասնելէն ետքը
պատառհեցան հաւանօրէն հետեւեալ դէպ-
քերը: Աղիովիտի բնակչութիւնը աժդոհու-
թիւն յայտնեց թէ ոյցազգիներու անդադար
յարձակումներու ևնթարկուած են. Աշոտ
փոխազրեց դանոնք Տայք (Վարդան + 77):
Կոիւները Զահասպի տան հետ շարունակուե-
ցան. կը զրէ այս մասին Վարդան, «բայց
տունն Զահասպայ զօրացեալ ի Դուին, իրեւ
հինգ հազարաւ կամեցաւ զնալ ի Տարօն յիշ-
խանութիւնն Աշոտոյ որդւոյ Սմբատայ. իսկ
ողջախոհն այն եւ քաջն հաւասարացեալ ել
բնդդէմ նոցա՝ չմնացեալ հաւաքման զօրացն.
եւ կոտորեաց ի նոցանէ զերեք հազարան...
եւ Շապուհ եղբայր նորա ասպատակեալ ի
կողմանս Դուինայ եւ առեալ աւաբ բազում

զարդարությունը» (78) : Կը դժուարիմ հաւատալ թէ
Տարօն այս չքնանին Աշոտի իշխանութեան
մէջ ըլլար . 806էն Էտքը այս կողման աէրն
էր Բագարան Աշոտ Մահակեանի որդին :
Թէրեւ Դարբինը ակնարկուած ըլլայ հա
անարօն» զրչութեամբ :

Զահարպի տան թշնամութիւնը Աշոտի
դէմ չջուխուխնցու այս մեծ պարտութեամբ :
Վարդան (էջ 79) կը պատմէ նաև թէ
Շեւագա ոճն ի տանէ Զահարպայ չորբէք հա-
զարօք կոտեալ ընդ Աշոտոյ և ընդ Եղրօք
իւրուծ Շապհայ, մեռաւ Շապուհ ի պատե-
րազմին . և զինի երկուց ամաց մեռաւ Աշոտ
ի տան իւրում» (826) :

Աշոտի օրով հասաւ ի Հայո Թէոդորոս
Ապիկուրոսի թուղթը, զոր ուզարկած էր
Թովմաս Երուսաղէմի Հայրապետը ընդ մէջ
811—813 տարիներուն : Թ. Ապիկուրոս նաև
մեծամբ ներկայացած է Աշոտին : Այս առ-
թիւ թզթակցած է Աշոտ Աբու Ռուշ Chabib
ին Chadima Տակրիտեցի տառի վարդապե-
տին հետ : Վերջինիս հասած նև մեզի երկու
թուղթ, ուզդուած առ պատրիկն Հայոց
Abū-Chabbās Asucha ibn Sinbat : Աշոտի պա-
տմագն էր, որ ասորի Համբաւառոր վարդա-
պետն Հայուսանան դայ և զինէ Ապիկուրոսի
հետ . բայց նաև կ'ուզարկէ իր վարդապէն Ելիսա-
ռատրիկուազը : Այս Ելիսանը Համբաւորէն նայն է
Նահաւ սարկաւազին հետ, որ ինչպէս Դիսնե-
սիոս Թէլ-Մահարեցոյ մէկ հաստածէն կ'ի-

մանամեք, եկաւ Հայաստան վիճելու Ապիկուրայի հետ և զիշտ եւ անոր որդիներն ⁹ եւ առանց ձեռքով բոլոր Հայերը» զդուշացուց Ապիկուրայի վարդապետութեան առջեւ ¹⁰:

Աշոտի «որդիներէն» ծանօթ է մեղի յանուանէ միայն Ամբատ:

Աշոտի մահէն յետոյ իշխանութիւնը անցաւ Բաղարատի, Աշոտ Սահակեանի որդւոյն:

30. Շապուհ որդի Սմբատայ եղբայր Աշոտոյ: Ասոր խնդրանօք զրեց Ղեւոնդ երէց իւր Պատմութիւնը: Շապուհ կը յիշուի պատմութեան մէջ միշտ առընթեր իր եղբօր Աշոտի: Նա ինկաւ կոռի գաշտի վրայ 824ին: Իր մահէն յետոյ «խնամէց» (Ամբատ սպարապետ) զմնացեալ որբան՝ զորդիսն Շապուհ, բնակեցուցեալ զնոսա յԱնի յապահոված (Վարդան, 79): Շապուհի որդիներէն անունով ծանօթ է մեղի միայն Աշոտ (Ասողիկ, 144): Իր մասին ինչ ինչ տե՛ս վերը 17 եւ շարք::

31. Սմբատ որդի Աշոտոյ, սպարապետ

⁹ Թերեւս տեղի ճիշդ գեւ անոր ազգակից Աշոտ (Սահակեան) իշխանի որդիները: Խօսքը առանց առարկուածի Բաղարատի եւ իւր եղբայրներու մասին է: Նաևայի Հանգիպուտմը Բաղարատի հետ տեղի ունեցաւ ըստ ամենայն Հաւանեականութեան Տարօնի մէջ:

¹⁰ Այս խնդիրներու մասին մանրամասնութիւններ անս իմ Մատենագրական Հետազոտութիւններ. Ավելիննա 1922, էջ 118—126 եւն: Բաղդատառեաց ճիշդագրութեան Համար ինձ առաջնորդ առած էի Հռի Մարկուարտի աշխատաւթիւնը, որ Հանած էր զիս ուղիղ ճանապարհէն:

Հայոց։ Երբ կը զախճանեմ յիշեի Աշուա
պատրիկ, իր որդին Սմբատ կը զառնեմ ի
Սամարաս պատահեց։ այս մասին կը գրէ Առո-
ղիկ (106)։ Սա էր ի մանկութեան պատահեց
ի Սամարայ ի զրան արքունեացն յառարո
թաշտին Հարութեայ (786—809)։ Էւ այս ար-
ձակեալ յիշ Հե (826) թուականին՝ եկն ի Հայո
ւ. շինեաց ձեռակերու մի յիշարունեաց
դաւառին եւ անուանեաց Ազրակոյա։ Աւախ
վերապարձն տեղի ունեցած է ճիշդ իւր հօրը
Խաչուցնեն Լոռը։ Ու զիզ չեն Առաջիկի տո-
ղերը երբ կը գրէ թէ զգկնի սորտ (Աշուաց
հօր իւրոյ՝ պայտպատեաց զիշխանութիւնն) Սմբատ որդի նորին, որ Ազրարան կոչեցաւ։
ամս է. զան զի ժիշչեւ 851 Սմբատ պար-
զապէս սովորաւովն էր։ Հայտառանի իշխան
անուանուած էր Աշուակն Լոռը Բագարան,
Աշուա Խաչակեանի որդին, Տարօնի տէրը,
որ ականայ այս թուականին (826) կը կոչուէր
շիշխանեաց իշխան։ հմմա։ Յովհ։ Դրա-
խանակեցացի, էջ 115 (առաջ. Տիգր.)։ Հեւ
զան զի ի ժամանակին (840) Բագարան
Բագրատունի Հրամանաւոր և իշխան իշ-
խանեցո Հայոց զամանէր առ նման (առ կա-
թողիկոսին Յովհաննեա Ակայեցւոյ)։ Այս
շրջանին Սմբատ կը ներկայանայ շմեծ սպա-
րազնեա (անդ 116)։ Այսպէս նաև Թովման
Արծրունի (էջ 107), խոռոշով 850 զէորդի բա-
ժանին կը գրէ։ Շիշխան Տարութեա Բագա-
րան, զան զի ունէր յայնիւած զդիխաւո-

բութիւն բարձակցութիւն իշխանաց Հայոց, որ էր ի տոհմէ Բաղրատունեաց»: Միայն 851էն յետոյ, երբ Բաղրատատ դերի տարուեցաւ Սամարայ, կարճ ժամանակով կ'երեւայթէ կարգուեցաւ Սմբատ իշխան Հայոց:

Ի սկզբան, երբ վերապարձաւ Սմբատ Հայաստան, տէր եղաւ միայն հայրենի կալուածներուն: Քիչ յետոյ «խաղաղութիւն ուրարեալ ընդ Սեւաղայի՝ առնու ի նմանէ զորատիւ հայրենի ասպարագետութեան» (Վարդան 79). «Հայրենի» այսինքն իւր պապին՝ Սմբատ սպարապետի սեպհական տիտղոսը: որ ապա փոխանցած էր Բաղրատատի († 786) և այնուհետեւ զազրած: զոնէ մինչեւ 826 չի յիշուիր պատմութեան մէջ Հայ բանակի սպարապետութեան տիտղոսը: Սեւաղայ ինամացած էր Բաղրատունի տան եւ կ'երեւայթէ այս ճանապարհով սեպհականած էր «ասպարագետութեան պատիւը»: Այս պարագայի յուսարանութեան կրնան ծառայել Յովհ. Դրասխանակերտցւոյ տողերս (Էջ 113). «Խակ Սեւաղայ ոմն ի պարսիկ տոհմէ, որ տանալ էր իւր կին զԱրուսեակի Բաղրատունի տանէ եւ ի ձեռն այնորիկ դյոլով մասն երկրիս բռնակալեալ սեպհականարար իմն տիրէր»: Ենորհիւ այս զաշնակցութեան Սեւաղայի Հօլ ոստիկանի դէմ մղած պատերազմին մասնակցած էին նաև «մեծ սպարապետն Հայոց Սմբատ և Սահակ Սիւնեաց տէր» (անգ, 114): Որովհետեւ

իսաւ ա. ո. Մուշտեղի ո. արտ. Առյօնի
Հաւլ 811—826 տարիներում զանուած է
Հայուստան, կը կարծէ Մարկուսը թէ այս
պատերազմը տեղի ունեցած է 825/826ին։
Այս գէպքին պէտք է Սևադոյի հետ կնքուած
խաղաղութիւնն եւ սպարազեառութեան ստա-
ցումն ալ 825/826ին զնել։

Այս քոյլը Մմբատի հեռաւեսութեան
մէկ առհաւատշան է։ Զանաց Մմբատ նաեւ
Բագրատունի միւս իշխանական տուներու
հետ ստեղծել ներքին կասդ։ Այս վախճանաւ
տուաւ իրեն կհութեան Դաւիթ Բագրատուն-
ւոյ քոյրը, Աշոտ Մահակեանի դուստրը։ Այս
ամուսնութենին ծնած մէկ աղջիկը տուաւ
սպաւ Կղարջքի Բագրատունիներին՝ Բագրա-
տունին, ինչպէս կը վկացէ Վարդան (79).
Հեւ ամուսնացեալ (Մմբատ) բնդ քեռն Դաւ-
թի՛ ծնանի Երկուս որդիս՝ զԱշոտ եւ զԵա-
պուհ։ որոց քոյրն տուաւ յամուսնութիւն
Բագրատաւոյ որդւոյ Աշոտի Կիւրազապատի»,
ուստի ութերորդ աղջականութեան զՃի
վրայ։

851ին Յուսեփ որդի Ապուսեթի կայս-
նուորեց եւ Մամաբաւ ուզարկեց զԲագարատ
իշխանաց իշխաններ եւ Տարօնի տէրը։ իրեն
հետ նաեւ զգամննոյն ազգատուհին նորաւ ի-
տանի Բագրատունեաց։ եւ Արծրունեաց
տէրը Աշոտ, Բագարատի քեռորդին (Բովիժ.
118)։

855ին Բագարատի բախտին բախտակից

եղաւ նաև «աէր Ամրատ սպարապետ Հայոց» . Բուզոյ զօրավարն ուրիշ նախարարներու հետ Սամարա խաղացուց նաև զԱմրատ (Թովմ. 191, Առ. 107), ուր եւ վախճանեցու «վասն Քրիստոսի խոստվանութեանն» (Ասողիկ, 110 . Թովմ. Արծր., 202) :

Ամրատի որդիներէն կը յիշուին՝ Աշոտ, Շապուհ և Արտ (Վարդան, 79 . Թովմ. Արծր., 218, 222) : Ինձ կը թուի թէ ուղիղ չէ Մարկուտրտ, երբ յեցած Թովմաս Արծրունոյ մութ խօսքերուն զբայ՝ Ամրատ սպարապետի որդիներու թուին մէջ կը յիշէ նաև Մուշեղ և Ամրատ Մոկաց իշխանցողներու անունները :

32 . Աշոտ որդի Ամրատայ սպարապետի, իշխանաց իշխան (855—886) և թագաւոր Հայոց (886—890) . Ասողիկ 109—110 :

Աշոտի որդիների են՝ Մահակ, Շապուհ, Ամրատ թագաւոր, Դաւիթ, Սոփի, Մուրիամ (կինն Վասակ Գարուտի Սիւնեց անառն), Ա. Ա. կինն Գրիգոր Դերենիկի:

33 . Շապուհ որդի Ամրատայ սպարապետի : Մ . § 27 :

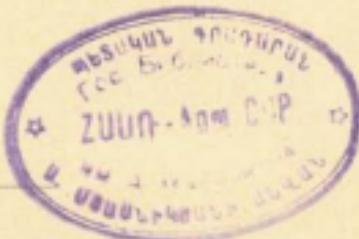
34 . Արա որդի Ամրատայ, սպարապետ Հայոց : Կը զրէ Թովմաս Արծրունի (էջ 221/222) . «բայց իշխանաց իշխանն Աշոտ . . . ետ հրաման . . . առն կորովի եղրօր իւրոյ Ամրատայ Հայոց սպարապետի, վառել պնդակազմ պատրաստութեամբ» : Կը յիշէ զինքը

նաև։ Առաջիկ (էջ 110)։ «իսկ մահուկն Արար սպարապետն Հայոց . . . ելեալ ի Կաղզուան աւանէ թի արամբը ամենայն Հայոց զօրուն» կը խորսութէ Շահապի բանակը յԱրշաբունիս։ Աւելի երկար կը պատճէ Արամի մասին Յովհաննէս ո Դրաստիանակերոցի։ «բայց զմեծ սպարապետութիւնն Հայոց առ Աշոտ եղրօր իւրում Արամայ, որ էր այր քաջանձնեայ եւ թիկնաւէտ, առոյզանձն եւ զեզեցիկ Հասակաս, կորոսի եւ աջողակ ի պատերազմունս։ որ եւ աջակցեալ իսկ Եղրօր իւրում Աշոտայ, զամենեանան Հնազանդէր բնդ լծով ծառացութեան։ ի բազում կողմանու բազում անզամ արութիւն ցուցեալ եւ Հոյակաւոր եւ Հոյակաս ի մէջ բազմաց երեւեալ» (էջ 135)։ Աշոտի մահէն ետքը Արամ Հյինքն զթազաւորութիւնն Հնարէր նուանեի» (անգ, 144)։ Եւ այս պատճառուու բախում ունեցաւ Եղրօրութիւնն Ամրատի Հետ։ բայց ի վերջոյ ստիպուեցաւ առաջի տալ (անգ, 145—147)։

Արամ սպարապետի Հրամանաւու թարգմանում է Ետինս Ասորեց Մեկնութիւնն Յովհաննաւ Աւետարանին։ Այս մասին պիտի իւսումն առանձին յօդուածով¹¹։

¹¹ Այս տաղերը արդէն զրումն եւ սպարապետնուածն էին, երբ յօյս տեսաւ Հաւասիա Բագրատիւն (Fasc. 6, Մաս 2, էջ 10—77, Leipzig 1930) Աւանցազեան Մարկուարտի մէկ նոր յօդուածն այս նիւթին չուրի, Die Genealogie der Bagraditen und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Korenaci. Թագրատուածեաց

Հիմնուած այս տուելալներու վրայ կը
ներկայացնեմ Բազրաստունեաց տոհմածառք
հետեւեալ պատկերի մէջ :

Հիւզագրաւթիւնը և Մար Ալբանոց ու կեղծ Մավոչո
կորենացւոյ ժամանակը։ Պարագաներու բերժամբ
շկրցայ այլ ևս նկատի առնել Մարկոսարտի այս
ժննութիւնը։ «Հանդ Ամս» ի խմբագրութիւնը մտա-
զիր է այդ յաղուածը իր շահեկանութեան համար ած-
բողջութեամբ ներկայացնել ընթերցողներուն։

ԱԽՎՂԵԼԻՔ ԵՒ ՑԱԽԵԼՈՒՔ

13, 15	755	775
25, 10	արտքներն	արտքներն
31, 21—27		ան'ս այս մասին էլ 89,
ուր փոխութ է ժեր
ահասութիւնը :
37, 8 + 10		Յովշ. Կարճաւանեցի էր
«մասսմբ աշակերտ» Պա-
գար քահանացի († 1636) :
1659ին կը խնդրէ յիշել
«Ծոհան բանի սպասաւոր
աեղեաւ Կարճաւանցի,
որ ի յիշեւելը զաւասի
որ այժմս Մեղրի ասից
(Էջմ. թ. 1714, թղ.
158 ա) :
34—38		իշմիածնի Զեռազիրը թ.
1722 (= Կար. 1681)
այժմ կը կրէ 1902 Հա-
մարը : 1927ին ու-
սումնասիրեցի ևս զայն.
թղթահամարները այժմ
նոր են. բայ այսմ կը
զբաւէ Ղետնդի Պատ-
մութիւնը թղ. 6 ր—
131 թ. Եւազը՝ 132 ա—
218 թ. Պատմութիւն
վրաց՝ 219ա—310թ. Առա-
լին Երեսին՝ թղ. 6 ր
(= 3 թ.), 1—9 առզերը՝
«Եամիս Եւ առաջին — յետ

		ոյ հարիկէ, թելողէս և 15 ս—16 ր հարազիչի զրչէն են, ուստի հախ- հարար անոնք օփունալը եւ հեցեալ էին:
44, 7		իմ. 1902 = 1722 կը կար- զայ զեւ թէ սրողէս և կամ սրով սրինական...:
68, 31	Փիլոն	Փիլոն, կեանքք իմ. 37:
69, 3	Փիլոն	Փիլոն, Հեռ. 19:
69, 6	Փիլոն	Փիլոն, կեանքք իմ. 57: պի հարամէ ևւ յանուրզել զիշութենէ առե... ևւ էլ (30):
69, 20		ՀՀեռ. ցանկութիւնը յա- նախ կը զորեածէ համէ: Փիլոն, Էլ 68, 71 ևն:
80, 18	պատճառ	պատճառաւ:
85, 13	էւզօցիոս	էւզօցիոս:
95, 26	κατασχείν	κατάσχειν
83, 23	Հաւանեալ էն	Հեւանեի թուզթը թերեւ լ.՝ դարսւ: ա. կէսէն:
		խմբագրաւած ըլլոյ թէն- զորսս Ապիկուրայէն ևւ 816—820ին բերուած Հայ- աստան. ևւ Հան թարգ- մանաւած:
99, 20	ռակաւամեայ	ռակաւամեայ
109, 5	զատազու— թեամբը	զատազութեամբը
231, 14	Փառասոս	Փարազեցի
256, 28	Հրավարաւա— լին	Հրավարաւալին:
257, 20	Ղեռեղին	Ղեռեղին
268, 23		իմ. թրենց քեռորդւոյն Աշոտին, Հռիփաթէլի որդւոյն:
270, 19	Տարոս	Տարոս

© © ©

Shadd E. P. n. d.—:

© © ©

